SİNAN ALPER & ONURCAN YILMAZ

KOMPLO TEORİLERİNE NEDEN İNANIRIZ?



Psikoloji

KOMPLO İNANÇLARININ PSİKOLOJİSİ ÜZERİNE

DK

Sinan Alper, yüksek lisansını London School of Economics and Political Science'ta, doktorasını ODTÜ'de tamamlamıştır. Yaşar Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde doçent doktor olarak çalışmaktadır. Siyasi/ahlaki tutumlar ve onların arkasındaki sosyal bilişsel süreçlerle ilgilenen, insan psikolojisi ve dünyada olup bitenler arasında bağlantı kurmayı amaçlayan Sinan Alper'in çalışmaları uluslararası birçok dergide yayınlanmıştır. 2025 yılına kadar devam edecek olan ve komplo, paranormal ve sahte bilim inançları hakkında iki TÜBİTAK projesinin yürütücüsüdür. 2021-2024 arasında European Journal of Social Psychology'de yardımcı editörlük görevini yürütmüştür. *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları* isimli kitabın eş-yazarıdır.

Onurcan Yılmaz, yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi'nde, doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Kadir Has Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde doçent olarak çalışmaktadır ve aynı zamanda "MINT Lab"ın yürütücüsüdür. 2021 yılında "Bilim Akademisi Genç Bilim İnsanları Ödül Programı" (BAGEP), 2023 yılında ise "Üstün Başarılı Genç Bilim İnsanı" (TÜBA-GEBİP) ve "TÜBİTAK Teşvik" ödüllerini alan Onurcan Yılmaz'ın uluslararası bilimsel dergilerde yayınlanmış birçok bilimsel katkısı bulunmaktadır. *Judgment and Decision Making* dergisinin editörler kurulu üyesi olan Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları* isimli kitabın eş-yazarı ve *Ahlakın Yeni Soyağacı: Psikolojik ve Evrimsel Bir Bakış* isimli kitabın ise editörüdür.

KOMPLO TEORİLERİNE NEDEN İNANIRIZ?

Yazan: Sinan Alper - Onurcan Yılmaz

Editör: Kemal Küçükgedik

Yayın hakları: © 2024 Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1. baskı / Ocak 2024 / ISBN 978-625-6570-82-5
Sertifika no: 44919

Kapak tasarımı: Cüneyt Çomoğlu
Sayfa uygulama: Gökçen Yanlı
Baskı: Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar - İSTANBUL
Tel: (212) 515 49 47
Sertifika no: 45464

Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 3, Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Komplo Teorilerine Neden İnanırız?

Sinan Alper
Onurcan Yılmaz

Doğan Kitap

İçindekiler

Önsöz 9

BÖLÜM 1/Komplo teorisi nedir? 11
"Bu bir hata değil, bir özelliktir." 13
Bilimsel teoriler ve komplo teorileri 17
Komplo teorisi nedir? 20
Komplo teorilerinin evrimsel ve psikolojik işlevleri 21
İnanmanın evrimi 25

BÖLÜM 2/Gerçek komplolar ve komplo inançlarının yararları 33
Gerçek komplolar 36
Bir komplonun gerçek olma ihtimali 39
Zararsız (?) komplo teorileri 41
Tüm komplo teorileri birbiriyle ilgilidir – En alakasız görünenler bile 44
Uydurma komplo teorileri 49
Komplo teorilerinin yararları 52
Komplo teorilerinin etkileri abartılıyor mu? 56
Aynı anda doğru olması imkânsız komplo teorileri 58

BÖLÜM 3 /Komplo teorilerinin zararları 63
Kurumlara ve insanlara güvenin düşüşü 69
Siyasi kutuplaşma ve saldırganlık 76
Bilim karşıtlığı 82

BÖLÜM 4 /Komplo inançlarını artıran toplumsal faktörler 93

BÖLÜM 5/Bireysel faktörler 111
Bireysel motivasyonlar ve komplo teorileri 119
Siyasi ideoloji ve komplo teorileri 123

BÖLÜM 6/Komplo teorileriyle nasıl mücadele edebiliriz? 129
Dalga geçme ve dışlama 133
İddianın bir "komplo teorisi" olduğunu söylemek 136
İddiayı çürütmek 137
Rasyonel düşünmeye teşvik 141
"Düz Dünyacı"ları ikna etmek 144
"Aşılama" tekniği 148
Aşılama tekniğinin geniş ölçekli kullanımı 154
En başarılı müdahale yöntemleri 158
Komplo teorileriyle bireysel düzeyde mücadele 159

BÖLÜM 7/Sonuç 165
Evrimsel kökenler ve kültürün etkisi 169
Komplo teorilerinin işlevi ve sonuçları 172

Sonsöz 177
Teşekkür 179
Kaynakça 181
Dizin 199

Önsöz

Günümüzün dinamik ve karmaşık dünyasında komplo teorileri bireylerin dünya görüşlerini şekillendirmede kritik bir rol oynamaktadır. Kulağa ne kadar garip gelirse gelsin her türlü komplo teorisi tarih boyunca kendine takipçi bulmuştur. Ancak günümüzde bu inanç sistemlerinin günlük yaşantımıza olan etkisi önemli bir boyut kazanmıştır. Öyle ki komplo teorileri insanların sağlık, finans gibi alanlardaki karar süreçlerini etkileyerek toplum için zararlı ve bilimsel bilgi birikimiyle çelişen pratiklerin yayılmasına yol açabilmektedir. Bu bakımdan bu tür inanç sistemlerinin nedenlerine hâkim olmamız sadece bilimsel bir merak için değil, toplumsal işleyiş açısından da pratik bir öneme sahiptir.

Literatürün genelinde veya kamusal söylemlerde komplo teorilerine inanmanın olumsuz ve küçümseyici bir yönü olduğu ima edilse de, aslında bu kitapta açıkladığımız gibi zihnimizin bazı sezgisel eğilimleri bu tür inanç sistemlerinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle kitabın genelinde savunduğumuz ve bilimsel bulgularla kitap boyunca desteklediğimiz gibi, komplo teorilerine inanmak zihnimizin bir hatası değil, bir özelliğidir. Yani komplo teorilerine inanmak, toplumsal ve psikolojik işlevleri dolayısıyla zihnimizin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu zihinsel özellikler tek başlarına komplo inançlarının kültürler arası farklılığını açıklamaya yetmemektedir çünkü bu zihinsel özellikler toplumsal normlarla etkileşim içindedir. Bu kitap öncelikle komplo teorilerine inanmanın psikolojik ve adaptif işlevlerine ve kişilik özelliklerinin komplo inançları üzerindeki etkilerine odaklanmakta ve komplo inançlarının, sezgisel bilişsel

sistemimizden kaynaklanan uyarı durumları yaratarak toplum içinde hızla yayılabildiğini göstermektedir. Ardından, komplo teorilerine inanmanın olası faydaları ve zararları ele alındıktan sonra, bu inançların yayılmasına olanak tanıyan toplumsal faktörler incelenmiştir. Kitabın son bölümünde ise bu inanç sistemleriyle başa çıkabilmek için bilimsel olarak geliştirilmiş etkili yöntemlerin bir özeti sunulmaktadır.

Bu bağlamda şu an elinizde tuttuğunuz bu kitap Türkçe olarak üretilmiş diğer kitaplardan farklı bir yerde durmaktadır. Bu kitapta kabaca "insanların neden komplo teorilerine inandığı" sorusunu cevaplamaya çalışıyoruz ve bunu yaparken de insanın biyolojik, kültürel ve psikolojik taraflarının olduğu bilinciyle bütüncül bir bakış açısı kazanabilmek için meselenin birden çok tarafını birlikte inceliyoruz. Bu açıdan bu kitap, tamamen güncel bilimsel bulgular etrafında komplo teorilerinin kökenlerini okuyucuya sunma hedefi açısından Türkçede yayımlanmış diğer "komplo teorileri" başlıklı kitaplardan ayrışmaktadır.

BÖLÜM 1

Komplo teorisi nedir?

"Bu bir hata değil, bir özelliktir."

Kurtlar Vadisi'ndeki Kurtlar Konseyi'nden Marvel Evreni'nde Captain America'nın azılı düşmanı HYDRA örgütüne kadar, birçok kurgusal anlatıda ortak bir tema vardır: Gizli bir örgüt, dünyadaki tüm gelişmeleri kendi çıkarına olacak şekilde yönlendiriyordur. Bu tarz bir örgütün varlığına dair inanç, kurgusal hikâyelerle sınırlı değildir ve gerçek dünyada da çok sayıda tezahürü ve taraftarı vardır. Bu inanca göre "Yeni Dünya Düzeni"ni (*New World Order*) kurmaya çalışan gizli ve karanlık odaklar, tek bir dünya hükümeti kurarak tüm gücü kendilerinde toplamak ve her şeyi kendileri yönetmek istenmektedir. Şemsiye işlevi gören bu ana inancın birçok farklı alt türü vardır: İlluminati, Tapınak Şövalyeleri ve/veya Masonlar'ın dünyayı tek elden yönettiğine dair inanışlar bunlardan bazılarıdır. O kadar yaygın ve güncel bir inançtır ki yakın zamanda COVID-19 pandemisinde kendisine yeni bir yüz bulmuştur: Buna göre, Dünya Sağlık Örgütü vasıtasıyla seçkinlerden oluşan bir dünya hükümeti tarafından yönetilen yeni bir dünya düzeni yaratılmak istenmektedir. Sosyal medyada bu tarz şüpheli bilgileri paylaşmasıyla bilinen kişilerin sık sık "küreselci" ifadesini kullanması, işte bu inanca dayanmaktadır.

Bazen de çok daha spesifik, dar kapsamlı iddialar gündeme gelebilir. Bazı örnekler vermek gerekirse:

- "Lozan Antlaşması'nın herkesten saklanan gizli maddeleri var ve 2023 yılında geçerlilikleri sona erecek."
- "Turgut Özal dış güçler tarafından öldürüldü."
- "İlaç şirketleri aslında kanserin tedavisini buldu ancak halktan saklıyorlar."

- "COVID-19 aşıları aslında vücudumuza çip takmak amacıyla düzenlenmiş bir oyundur."
- "ABD'liler aslında Ay'a gitmedi."

Dünyadaki her gelişmeyi yönlendiren bir gizli örgüte dair oldukça kapsamlı bir inanç da olsa, Ay'a aslında hiç gidilmediğine dair çok daha dar kapsamlı bir inanç da olsa, bir grubun gizli ve kötücül amaçlarla çeşitli eylemler yürüttüğüne dair kanıta dayalı olmayan inançlara "komplo teorisi" denmektedir. Bu kitapta bu komplo teorilerine insanların neden inandığını, bu inançların evrimsel ve psikolojik işlevlerini, bireysel ve toplumsal faktörlerle ilişkilerini ve bu inançlarla nasıl baş edilebileceğini anlatacağız. Ancak komplo teorilerini tanımlamadan ve onların olası yarar ve zararlarına değinmeden önce komplo teorisinin ne olduğunu anlamak gerekiyor. Bu konuda ülkemizde çok fazla kafa karışıklığı olduğundan, dilerseniz öncelikle "teorinin" ne olduğu konusuyla başlayalım.

Teorinin (ya da daha Türkçe bir ifadeyle "kuram"ın) ne olduğu lise yıllarından itibaren ders kitaplarında bize yanlış öğretildiğinden ve ülkece bilimsel okuryazarlığımızın da maalesef çok parlak olmamasından dolayı bu konuda muazzam bir kafa karışıklığı söz konusudur. Kişisel gözlemlerimiz, ülkede yaygın olan bu konudaki kafa karışıklığının teori kavramının doğru anlaşılamamasından kaynaklandığını gösteriyor. Neden mi? Çünkü gerçekte teoriler bilimin olmazsa olmazıdır. Halkın genelinin anladığının tersine, teoriler basitçe "doğrulanmamış" ya da "kanuna dönüşmemiş" varsayımlar değildir. Teoriler, birden fazla gözlemi belirli bir izaha dayanarak açıklamaya çalışan ve bunda yer yer başarılı olan sistematik açıklama girişimlerine verilen addır. Örneğin "yerçekimi" olgusunu düşünelim. Yerçekiminin dünyanın her yerinde gözlemlenebilen evrensel bir güç olduğu herkesin malumudur. Bu tür doğa olgularına fizik biliminde "kanun" denmektedir. Peki, kanunları tespit etmek bilimsel uğraş için yeterli midir? Hayır. Çünkü kanunlar bir olgunun basitçe tanımlanma girişimidir ve bu açıdan "ne" sorusuna cevap verirler (Örnek: "Elma ka-

fama düşüyor, bu hareketin adı yerçekimidir"). "Peki, elma neden düşüyor?" ve "Nasıl düşüyor?" sorularını sorduğumuzda artık kanundan çıkıp teorilerin çalışma alanına girmekteyiz. Çünkü bir olgunun hangi süreçlerden geçerek ortaya çıktığını açıklayabilecek en gelişmiş sistematik açıklama, bilimsel teorilerdir. Teoriler doğrudan test edilemezler ancak teorilerden çıkarsanan spesifik hipotezlerle (yani belli varsayıma dayalı öngörülerle) test edilirler. Bu bakımdan halkın "varsayım" olarak düşündüğü şey aslında hipotezdir, teori değil. Tersine, teori birden fazla gözlemi tek bir izaha dayanarak açıklayabilen sistematik girişimlerdir. Newton'ın büyüklüğü, elmanın düşmesindeki fiziksel kanunlarla gezegenlerin dönmesindeki fiziksel kanunların aynı mekanizmayla açıklanabileceğini göstermesinden gelmektedir. Bu bakımdan yerçekimi denen bir tane kanun varken, onu açıklamaya çalışan ve birbiriyle rekabet eden birden fazla teori olabilir.

Newton her ne kadar kendi dünyamız açısından çok küçük hata paylarıyla fiziksel dünyamızı mükemmele yakın düzeyde açıklamayı başarsa da, teorisinin temelinde yatan zamanın ve uzayın mutlak olduğu varsayımı, sonradan Einstein'ın görelilik teorisiyle yanlışlanmıştır. Bu bakımdan bugün Newton fiziği her ne kadar çok yüksek hızlar dışında, uçakların uçması gibi astronomik olmayan hızlara ait süreçleri öngörüyor ve açıklıyor olsa da, astronomik hızlarda artan hata payı sebebiyle başarısız olmaktadır. Bu da beraberinde yeni bir teorinin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Ancak burada dikkat etmemiz gereken nokta, teorilerin yanlışlandığında ve yerine yenisi konduğunda (Newton'dan Einstein'a geçiş gibi), eskisinin tamamen çöpe atıldığına dair yanılgıdır. Bu özellikle ülkemizde çok yaygın olan bir yanlış anlamadır. Çünkü yukarıda da örneklendirdiğimiz üzere Newton fiziği bizim dünyamızda gözlemlediğimiz birçok şeyi açıklamaktadır; ancak doğrudan gözlemleyemeyeceğimiz çok yüksek hızlara geçtiğimizde (ışık hızı gibi), zamanın mutlak olduğu (yanlış) varsayımından dolayı hatalı öngörüler ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Newton fiziği bugün yüksek hızlarda kullanılamamaktadır. Örneğin GPS sistemlerinin çalışma şeklini düşünelim. Uydular her ne kadar ışık hızında hareket et-

mese de dünyada olan bir objeye göre (örneğin telefonunuzdaki GPS cihazı) çok daha yüksek hızlarda hareket ettiğinden, aradaki iletişim sırasında zaman her iki nesne için nanosaniye düzeyinde farklı akmaktadır. Her ne kadar bu kulağa çok küçük bir farklılık gibi gelse de zaman içinde büyük farklılıklara sebebiyet verebileceğinden, bugün uyduların üzerinde zamanı çok büyük hassasiyetle ölçen atomik saatler vardır ve bu saatler oluşacak bu hata farklarını Einstein'ın görelilik ilkelerine göre hesaplayarak zaman kaymasını engellemektedirler. Bu sayede iki konum arasındaki mesafe farkları mükemmele yakın bir düzeyde doğru hesaplanabilmektedir. Eğer Einstein'ın görelilik ilkeleri olmasaydı Newton fiziğini kullanarak bunu hatalı bir şekilde hesaplayacaktık. Teoriler belli varsayımlara dayansa da (uzayın ve zamanın göreli ya da mutlak olması gibi) doğrudan gündelik hayata uygulanabilirler ve bu sayede bir yandan test edilerek uygulama alanları genişletilir. Bundan dolayı bilimsel teoriler, komplo teorileri gibi, basitçe spekülasyona indirgenebilir inanç sistemleri *değillerdir*. Ülkemizde bilimsel teorilerin sanki basit birer öngörü ya da spekülasyonmuş gibi görülmesi de sanırım teorinin bizim gündelik dilimizde farklı bir şekilde kullanılmasıyla ilgili. Çünkü gündelik hayatta uzman olmayan birisi yarı-sistematik mantığa dayalı bir fikri öne sürerken, "benim bir teorim" var gibi ifadeleri sıklıkla kullandığından, bu kavram gündelik dilde yanlış bir şekilde kullanılagelmiştir. Bu yanlış kullanım da "komplo teorileri"nin bir kavram olarak dile yerleşmesi ve sanki bilimsel teorilerin alternatifiymiş gibi görülmesine sebebiyet vermiştir. Oysa bu tamamen yanlıştır. Peki bilimsel teori ile komplo teorilerinin farkları nelerdir?

Bilimsel teoriler ve komplo teorileri

Yukarıda da özetlediğimiz gibi bilimsel teoriler, kanunlar ve hipotezler bilimde kullanılan farklı araçlardır ve birbirleri arasında doğrudan bir hiyerarşi de kurulamaz. Yani uzman olmayan çoğu insanın yanlış bir şekilde inandığının tersine, *teoriler hiçbir zaman kanuna dönüşmezler.* Kanun bir olgunun betimlenmesine yararken (elma düşüyor, bu düşüşe bir isim vermeliyiz: yerçekimi), teoriler bu olgunun nasıl ve yer yer neden ortaya çıktığını cevaplamaya çalışan sistematik girişimlerdir. Hipotezler ise bu teorilere dayalı olarak çıkarsanan test edilebilir öngörülerdir. Teorilerden çıkarsanan hipotezler deneysel teste tabi tutulur ve bu sistematik test sonucunda bazı teoriler giderek güçlenir, bazıları modifiye edilir, bazıları ise terk edilir. Örneğin, ülkemizde yine çok fazla yanlış anlaşılan "evrim teorisi"ni ele alalım.

Evrim aslında yerçekimi gibi bir doğa olgusudur çünkü modern bilim öncesindeki İslam filozoflarına dahi baktığımızda doğada bir değişim olduğu fikrinin yaygın olduğunu görebiliyoruz. Kanun ifadesi daha sıklıkla fizik biliminde kullanıldığından, biyolojide doğa olgusu ifadesi aynı kavramı karşılamak için sıklıkla kullanılmaktadır. Keza psikolojideki nadir kanunlardan Weber kanunu da psiko-fizik alanından gelmektedir.

Evrim fikrini ileri süren ilk örneklerden birisi İslam filozofu İbn Miskeveyh'tir. Örneğin bir gezgin olduğunuzu ve çevrenizi gözlemlediğinizi hayal edin. Kutuptaki beyaz ayı ile ormandaki kahverengi boz ayının dış görünüş açısından belli farklılıklara sahip olsalar da (birinin beyaz, diğerinin kahverengi olması gibi) ikisinin de ayı olduğunu sezgisel olarak fark edebiliriz değil mi? Geç-

mişte de İbn Miskeveyh gibi çok sayıda filozof ve gezgin doğada bir değişim olduğu gerçeğini tespit etmişlerdi. Ancak onlar her ne kadar böyle bir doğa olgusu olabileceğini tahmin etseler de bunu bilimsel bir teoriye dönüştürememişler, yani bunun nasıl ve neden olduğunu tek bir izaha dayalı olarak açıklayamamışlardır. Yani Newton'ın keşfettiği elmanın düşmesini yöneten yasalar ile gezegenlerin dönüşünü yöneten yasaların aynı olması gibi bir yasayı bulmayı başaramamışlardır. Darwin'in birçok yanlış öngörüsü olmasına rağmen asıl büyüklüğü bu izahından (yani doğada gözlenen değişimin yasalarını keşfetmiş olmasından) gelmektedir. Peki, neydi bu izah?

Mesela zürafaların neden uzun boyunlu olduklarını açıklamaya çalışalım. Lamarck zürafaların sürekli yüksek ağaçlara uzanmaya çalışarak boyunlarında modifikasyon yoluyla nesiller boyunca belli değişiklikler ortaya çıktığını savunmuştu. Ancak genetik aktarımlar nesilden nesile bu şekilde işlememektedir, bundan dolayı Lamarck'ın teorisi bugün geçerliliğini çok büyük oranda yitirmiştir.[1] Peki Darwin aynı olguyu nasıl açıkladı?

Darwin'e göre değişen çevre şartlarına daha iyi uyum gösteren özelliklere sahip bireyler daha çok kaynak ve üreme başarısına sahip olacağından, bu bireyler uyum göstermelerine yarayan bu özellikleri nesiller boyu aktarmayı daha yüksek olasılıkla başarabilmektedir. Dolayısıyla, daha çok besine ulaşma şansı olan uzun ve kalın boyunlu zürafalar diğer zürafalara göre rekabet avantajı içerisindedirler ve aynı zamanda uzun ve kalın boyunlu erkek zürafaların dişilere de daha çekici geldiği düşünülmektedir. Bu iki mekanizma birlikte zürafaların uzun boyunlu olmalarını açıklamaktadır.[2] Bu olgulara Darwin doğal seçilim ve cinsel seçilim adını vermektedir. Yani nasıl ki biz tarım yaparken yapay bir seçilim kullanarak bitkilerin yetiştikleri ortama daha iyi uyum gösterip daha verimli ürünler vermelerini sağlıyoruz, Darwin de aslen bu duruma bir analoji kurarak neden doğal bir seçilim olmasın diyerek bir ilk çıkarımda bulunmuş ve sonrasında yıllar boyunca bu fikre kanıt toplayarak teorisini inşa etmiştir. Bu doğal seçilim mekanizması zürafaların boyunlarının neden uzun olduğundan,

kutup ayılarının neden beyaz olduğuna ya da bir adaletsizlikle karşılaştığımızda neden öfkelendiğimize kadar bir sürü farklı gözlemi tek bir izaha dayalı olarak açıklayabilmektedir. Kutup ayılarının karlarla kaplı bir diyarda kahverengi olduğunu hayal etsenize. On kilometre öteden olası avları tarafından fark edileceklerinden, böyle bir ayının kutuplarda hayatta kalamayacağını çok kolayca öngörebiliriz. Peki, bu mantıkla o zaman yeşil ormanlarda yaşayan yırtıcıların (örneğin kaplan) avlarına daha rahat yanaşabilmesi için tamamen yeşil olması en uyum sağlayan özellik olmayacak mıdır? Ama kaplanlar turuncu, değil mi?

Doğal seçilim hiçbir zaman mükemmele doğru hareket eden bir süreç değildir, var olan sistemin belli sınırlılıkları çerçevesinde çalışır. Öyle ki çoğu memeli (tembel hayvan dışında) vücutlarında yeşil pigment geliştiremez. Bu sınırlılıktan dolayı ona en yakın olan renk en uyum gösteren özellik olarak evrimleşmiştir: Turuncu. Kaplanların avlarının gözünden oluşturulan kamera sistemleri yardımıyla bugün aslında bizim turuncu gördüğümüz pigmentlerin bu avlar tarafından yeşil olarak algılandığı ve bundan dolayı bu hayvanların ağaç dalları arasında potansiyel avları tarafından kolayca algılanamadığı görülmüştür. Yani doğal seçilim bu durumda da optimal çözümü oluşturmuştur. İşte Darwin'in büyüklüğü, bu doğal seçilim mekanizmasını keşfetmesinden gelmektedir. Darwin 1859'da *Türlerin Kökeni*'ni yazdıktan sonra köprünün altından çok sular aktı. Halk arasında bugün "evrim teorisi" olarak adlandırılan ilk fikir bugün "modern evrimsel sentez" olarak adlandırılmaktadır çünkü Darwin bu kitabı yazdığında henüz Mendel genetiğin kökenlerine dair bulgularını yayımlamamıştı. Bugün Darwin'in fikirleri, genetik bilimiyle birleştirilerek matematiksel olarak formüle edildiği için modern evrimsel sentez olarak anılmaktadır ve güçlü bir bilimsel teoriye verilebilecek en bariz örnektir. Artık bilimsel teorinin ne olduğunu anladıysak o zaman komplo teorilerinin ne olduğuna bakabilir ve aradaki farkları netleştirebiliriz.

Komplo teorisi nedir?

"Komplo teorisi"nin net bir tanımını şu şekilde yapabiliriz:

Bir grup insanın halkı etkileyen olayları gizli bir şekilde, kendi yararlarına ama başkalarının zararına olacak şekilde yönlendirdiğine dair inanç.[3]

Komplo teorileri genelde bilimsel bir mantığa dayanmazlar. Çoğunlukla zayıf argümanlara dayalı ve her zaman gizli bir güce atıfta bulunan ve psikolojik belirsizliği azaltma görevi gören inanç sistemleridir. Komplo teorileri nadiren de olsa doğru olabilir ama çoğu zaman yanlıştır. Komplo teorileri, belirsizliği azaltarak toplumda kolayca yayılırlar çünkü karmaşık durumu basitleştirerek insanlara sözde net bir açıklama sunarlar. Her ne kadar bu inançlar bir kesim tarafından zararsız, bir kesim tarafından da oldukça zararlı inançlar olarak algılansa da evrimsel mantıktan baktığımızda bu inanç sistemlerinin uyumu artıran bir yapısı olduğu ama aynı zamanda toplumsal sisteme tehdit yaratan bir yapıya da sahip olduğu su götürmez bir gerçektir. Biz de kitabın bu ilk bölümünde, ilk olarak komplo teorilerinin neden temel bazı zihinsel süreçlerimizin "doğal" bir sonucu olduğunu vurgulayacağız. Sonraki bölümlerde bu inançların toplumsal ve bireysel açıdan olası yarar ve zararlarını tarif ettikten sonra, bu inançları artıran bireysel ve toplumsal faktörlere değinerek, bu inançların olası zararlarıyla nasıl başa çıkılabileceğine dair güncel bilimsel bulguları özetleyeceğiz.

Komplo teorilerinin evrimsel ve psikolojik işlevleri

Gece etrafta çok az ışık varken yıldızları izlediğiniz olmuştur. Her insan hayatının bir noktasında bu yıldızlara bakıp cezve gibi gündelik hayatımızdan bildiğimiz nesnelere benzeterek örüntüler oluşturmaya da muhakkak çalışmıştır. Bu aslında bizim zihnimizin çalışma şekline dair çok temel bir süreci örneklendirmektedir: Örüntü tanıma. İnsan doğası dediğimiz şey doğası gereği dinamik bir yapıda olsa da bu doğaya ait görece sabit belli özellikler tanımlayabilmekteyiz. Bunlardan ilki örüntü tanıma eğilimimizdir. Hayata başlayan bir çocuk örüntü tanımaya başlayarak, yani etrafında görünüşte ilgisiz kavramlar arasında bağlantı kurarak öğrenme sürecine başlar çünkü dil öğreniminin ilk koşulu anlamlı kelimeler ile anlamsız sesleri birbirinden ayırt eden sinyalleri tanımaktır. Çocuklar dili bu şekilde öğrenir. Yetişkinlikte de etrafımızda gördüğümüz nesneleri zihnimizdeki şemalarla açıklama çabamız devam eder çünkü bu insan doğasının çalışma şeklidir. Zihnimiz karmaşık bir sistemi sürekli basitleştirerek temsil etmeye ve enerji tasarrufu sağlamaya çalışan bir bilgisayar gibi çalışır. Zihnimiz evrimsel ya da kültürel etkiler sebebiyle belli şemalara yani bilişsel kategorilere sahiptir ve çevredeki belirsizliği en aza indirebilmek için bu kategorik bakış açısı minimal bilişsel efor harcanarak olaylara uygulanır. Komplolar da aslında bu tip bir sezgisel sistemin ürünüdür yani örüntü tanıma mekanizmasıyla yakından ilişkilidir çünkü birbiriyle alakasız olaylar arasında bağlantı kurmak bütün komplo teorilerinin ortak özelliğidir.[4] Normalde COVID-19 ile savaşmak için bilimsel araştırmaları yapılan ve güvenilir olanların

piyasaya sürüldüğü bilimsel bir aşı geliştirme süreciyle, vücuda çip takma gibi görünüşte bağlantısız iki olay arasında komplocu zihinlerde bir bağlantı kurulur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bölümün başında da alıntılandığı üzere, bu tür komplo teorilerine inanmanın zihnimizin bir hatası (*bug*) olmadığı, onun bir özelliği (*feature*) olduğudur. Yani komplo teorileri gibi dayanaksız argümanlara inanma eğilimi bir hatadan ziyade zihnimizin doğal bir özelliğidir çünkü hayatta kalmayla ilgili avantaj yaratmaktadır. Birincil olarak örüntü tanıma mekanizmamız bu komploların ortaya çıkmasının bilişsel zeminini oluşturmaktadır çünkü rastlantısal olarak dağılmış nesneler arasında bağlantı kurup anlamlandırmaya çalışmak doğrudan hayatta kalmamıza katkı sağlayarak adaptif bir işleve sahip olabilir.

Bunun dışında zihnimizin diğer bir özelliği olan "ittifak tespit sistemi"[5–7] doğrudan bu inanç sistemlerini beslemektedir çünkü insan zihninin evrimleşmesinin asıl sebebi evrenin geçmişiyle ilgili sorular sormak değil, karşımızdaki insanın güvenilir bir işbirliği partneri olup olamayacağının tespitidir. Bu yüzden güven içerikli ilişkiler kurmamız gerektiğinde (eş, arkadaşlık, ticaret, vb.) dünya görüşü olarak bize benzeyen insanlara daha kolay güveniriz çünkü benzer ahlaki görüşlere sahip olmak zihnimiz tarafından güvenilir olmanın da bir sinyali olarak alınır. Bu yüzden tarih boyunca Müslümanlar Müslümanlara, Hıristiyanlar Hıristiyanlara, Türkler de Türklere daha çok güvenmiştir.

"Fail tespit mekanizması" da bu süreçlere destek sağlayan ilave bir bilişsel mekanizmadır. Öyle ki zihnimiz çevremizdeki dünyayı gözlemlerken, insan gibi hareket eden failimsi hareketlere aşırı hassasiyet göstermiştir. Çünkü diyelim yerde bir ip gördünüz ve zihniniz bunun yılan olduğunu düşünüp irkildi. Eğer bu irkilme yanlış bir alarmsa, organizmaya tek maliyeti anlık korku tepkisidir. Ancak alarmın doğru olduğu durumlarda maliyet ölümle sonuçlanabileceğinden, negatif uyaranlara ve hareket edenin zarar verebilecek bir fail olup olmadığı meselesine zihnimiz otomatik olarak hassasiyet gösterir çünkü buna hassasiyet göstermek evrimsel açıdan adaptiftir. Ormanda yürürken çürük bir elma gördü-

günüzde davranışsal bağışıklık sistemimiz buna iğrenme tepkisi geliştirir. Bu iğrenme tepkisi gelişmediği durumda kişi bu elmayı yiyerek vücuduna zararlı bakterileri alabilir. Bundan dolayı, negatif uyaranlara karşı hassasiyet zihnimizin temel adaptif özelliklerinden birisidir. Bu uyaranlar çevre şartları çetin ve belirsiz olduğunda (pandemi sürecinde aşı geliştirme süreci gibi) aşırı çalışarak (hiper-aktivasyon), komplo teorilerinin toplumda yaygınlaşmasına da zemin hazırlayabilir. Nasıl mı?

Bir patlama olduğunda önünüzdeki iki seçenekten birisi onu göz ardı etmek, diğeri ise etrafı kolaçan etmektir. Eğer patlama yoksa birinciyi yapmak, varsa da ikinciyi yapmak mantıklı hareket olacaktır. Ancak her durumda bu tahmini doğru bir şekilde yapamayız, bu yüzden sezgisel olarak her durumda negatif uyaranlara karşı tetikte olmak zihnimizi büyük bir yükten kurtarabilir. Keza daha sezgisel düşünen insanların daha fazla olumsuzluk yanlılığı gösterdiklerine dair bazı kanıtlar vardır.[8] Bu olumsuzluk yanlılığı, tehdidin ve belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda artar. Bu yüzden böyle ortamlarda yaşıyorsanız her durumda bir patlama olacakmış gibi otomatik tepkilerde bulunmak evrimsel açıdan adaptif olabilir. Komplo teorileri de böyledir. Bill Gates'in aşılarla çip takmaya çalıştığı komplo teorisine inanıp inanmama seçeneğimiz her zaman vardır. Ya doğruysa diye olumsuzluk yanlılığı göstermek ve birbiriyle alakasız da olsa uydurma komplo teorileri dahil her tür komplo teorisine inanmak komplocu zihni tarif eden temel özelliklerdendir. Çünkü her tür belirsiz durumda komplocu açıklamalara sarılmak bu olumsuzluk yanlılığının bir tezahürü olarak görülebilir.

Yani basitçe karşımızdakinin niyetini okuma eğilimimiz, çevresel tehditlerin yüksek olduğu anlarda (pandemi ya da ekonomik kriz gibi) gizli güçlerin kötücül niyetleri olduğu varsayımına bizi daha kolay götürerek özellikle bilimsel okuryazarlığı düşük olan insanlar üzerinde komplo teorilerinin oluşmasına ve yaygınlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Burada göstermeye çalıştığımız şey, yukarıda da değindiğimiz üzere, bu epistemik açıdan sorgulanabilir inançların zihnimizin bir *hatası* değil, *doğal* bir sonucu

olduğudur. Çünkü tehdit anlarında etrafa bakıp örüntü aramak ya da gelebilecek olası tehlikelere karşı her zaman tetikte olarak şüpheci yaklaşmak evrimsel açıdan özellikle tehlikeli, öngörülemez ve adaletsizliğin derinden hissedildiği ortamlarda yaşıyorsanız adaptif olabilir. Psikoloji literatüründen elde edilen bulgular da belirsizlik algısı yüksek, sezgisel düşünmeye eğilimli insanların daha yüksek olasılıkla komplo teorilerine inandığını göstermektedir.[9] Yani insanlar güvenin az olduğu belirsiz ortamlarda bu tip zihinsel mekanizmalara dayalı olarak belirli inanç sistemleri geliştirerek etraftaki olası işbirliği partnerlerini sınıflandırmakta ve ortamdaki belirsizliği benimsenen komplo teorisi yoluyla azaltarak bireysel iyi oluş hali kazanmaktadır. Bu iki adaptif unsur sebebiyle de komplo teorileri tarihin her döneminde kendine takipçi bulabilmiştir ve hâlâ da bulmaktadır.

Dolayısıyla bu kitaptan çıkarılması gereken ilk sonuç, komplo teorilerinin zihnimizin bir hatası değil, onun doğal çalışma şeklinden çıkan spesifik bir inanç türü olduğu ve bu yüzden oldukça yaygın olduğudur. İnsanlık tarihine baktığımızda da ülkeler ya da gruplar arası çatışma süreçlerinde gizli bir plan çerçevesinde sinsi bir saldırıda bulunma durumlarının oldukça yaygın olduğu ve bu yüzden özellikle tehdit ve belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda başkalarına ya da sisteme karşı derin bir güvensizlik duymanın da patolojik bir durum olarak *değerlendirilemeyeceği* görülmektedir. İnsanlık tarihinin neredeyse tamamının bu tehdit ve belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda geçtiği ve gerçekten karşı grupların sinsi planlar yaparak hareket ettiği durumların yaygınlığı düşünüldüğünde, insan zihninin karşı grupların sinsi planları olduğu söylentilerini ciddiye almaya oldukça eğilimli olduğu gerçeği bizleri şaşırtmamaktadır.

İnanmanın evrimi

Komplo teorilerinin epistemik açıdan sorgulanabilir bir tür inanç sistemi olarak nasıl ortaya çıktığını daha iyi anlamak için doğaüstü inançların da evrimsel tarihine kısaca bakmamız bu noktada oldukça aydınlatıcı olacaktır.[10] İnsanın evrimsel sürecine dair günümüzdeki en temel tartışmalardan birisi ülkemizde keşfedilmiş Göbeklitepe (Şanlıurfa) üzerinde dönmektedir. Göbeklitepe keşfedildiği günden beri tarihin akışının yönü açısından kuramsal birçok tartışmaya ev sahipliği yapmıştır. Geleneksel tarih anlayışında, insanlar önce yerleşik hayata geçmişler ve sonrasında tarım devrimi gerçekleşmiştir. Tarım devrimi gerçekleştikten sonra ise topluluklar dinsel kurumları ve dinsel kurumlar da giderek güçlenerek hem insanlar arasındaki ahlaki normları oluşturmuşlar, hem cinsel, ahlaki hem de öte-dünya inançlarını şekillendirmişlerdir. Ancak Göbeklitepe'nin keşfi bu tarihsel gelişimin yönünün farklı olabileceğini bizlere göstermiştir.

MÖ. 8000 ile 9500 yılları arasına tarihlenen Göbeklitepe'nin içerisinde tarım devrimi öncesine denk gelebilecek bazı tapınak benzeri yapılar tespit edilmiştir. Bu yapıların tam olarak neye karşılık geldiği bugün hâlâ tartışılıyor olsa da buradaki argüman büyük tanrılı (*Big Gods*) dinlerin tarım devriminden önce ortaya çıktığı argümanıdır. Öyle ki insanlar kalabalık gruplar halinde yaşamaya başlayınca ortaya çıkan evrimsel baskılar belli dinsel inanışların ahlak düzenleme ve anlam dünyası yaratma işlevleri sayesinde toplumda yayılmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin, otuz kişilik avcı-toplayıcı bir kabilede yaşadığınızı hayal edin. Bir ahlaki sistemin hayatta kalabilmesi için öncelikle adaleti öncelemesi

gerekmektedir çünkü kuramsal bir mantıkla adaletin olmadığı bir toplumda en stratejik açıdan rasyonel davranış bencillik ve yolsuzluk yapmak olacağından, insanlar giderek bu tür davranışlara yönelirler. Bu da işbirliği sisteminin nihayetinde çöküşüne sebep olur. "Devletin malı deniz, yemeyen keriz"in norm olduğu ülkelerde de ekonomik refah bir türlü gelmez. Toplumsal sistemler ise tarih boyunca insanların bu tür bencil davranışlarını tespit edip engellemek için farklı cezalandırma sistemleri geliştirmiştir. Bunların en gelişmişi seküler mahkemelerken, en ilkeli ise dedikodudur. Öyle ki dedikodu her ne kadar çok basit bir sosyal aktivite olarak görünse de dilin evrimleşmesinin temel işlevlerinden birisidir. Çünkü dedikodu aslında bir tür düşük maliyetli cezalandırma şeklidir. Nasıl mı?

Otuz kişilik avcı toplayıcı kültürümüze geri dönelim. Burada yaşarken biri adaletsizlik yaptığında (örneğin, avın yakalanmasına çaba harcamayıp, harcadığını söyleyip yemekten pay almak) bunun tespit edilmesi toplumun devamı açısından kritik bir öneme sahiptir çünkü yukarıda da değinildiği gibi adaleti bir kere delen ve cezalandırılmayan insanlar olduğunda diğer insanlar da bunun rasyonel olduğunu düşünüp bencilleşmeye başlar. Bu yüzden toplumlar normdan sapan insanları tarih boyunca *cezalandırmanın* ya da *cezayla korkutmanın* bir yolunu bulmuştur. Peki nasıl cezalandırmışlar?

En basit cezalandırma adaletsizlik yapan insana başka bir insanın zorla müdahale etmesidir. Örneğin, yolda yürürken bir kadına şiddet vakasına ya da elinde bıçak olan birinin hırsızlık yaptığına şahit oldunuz. Kaçımız gidip bizi öldürebilme potansiyeli olan bu kişiye karşı doğrudan müdahale etme yolunu seçeriz? Kadir Şeker davasına aşina olanlar bu tip risklerin sadece hayatta kalmayla ilgili olmadığını, hapis gibi farklı risklerin de olduğunu kolayca hatırlayacaktır. Yani böylesi bir cezalandırma müdahale eden açısından risklidir çünkü doğrudan kendisini hedef haline getirir. Bu yüzden bu tür bir cezalandırmada insanlar cezayı yerine getirme işini bir diğerine bıraktığından, böylesi bir cezalandırmanın evrimsel açıdan kararlı bir strateji haline dönüşmesi çok zordur.

Evrimsel olarak kararlı strateji, sistemin kendiliğinden bir dengeye oturduğu durumları tarif eder. Örneğin, silahsız bir toplum hayal edin. Silahsız bir toplum ideası insanlık tarihi boyunca kararlı bir strateji haline gelememiştir çünkü eğer bir gün dünya tamamen silahsızlanırsa bizden gizli terör grupları silahlanarak, kurduğumuz silahsız toplumu imha edebilir. Bu bakımdan bu tür bir idea, uygulandığı durumda ek bir önlem yoksa uzun vadede yıkılmaya mahkûmdur denebilir. Bu açıdan evrimleşen sosyal normlar ve kültürel pratikler evrimsel açıdan kararlı stratejiler yaratabildiği için aslında bugün hâlâ kültürümüzün bir parçasıdır. Mesela dedikodu bu kararlı stratejilerden birisi olarak ele alınabilir.

Dedikodunun işlevsel tanımına baktığımızda genellikle bir kişinin itibarını zedeleme işlevi taşımaktadır. Keza bulgular kadınların daha çok diğer kadınların potansiyel bir romantik partner olma özelliği açısından itibarını zedelemeye çalıştığını gösterirken, ("yolluymuş" vs. şeklinde laflar), erkeklerin diğer erkeklerin potansiyel bir işbirliği partneri özellikleri açısından (bununla iş yapılmaz çünkü güven olmaz, bu insan hırsız, vb.) itibarını zedelemeye çalıştığını göstermektedir. Çünkü bu yapıldığında cezalandırma anonim hale gelmekte ve otuz kişilik küçük gruplarda kişinin itibarını zedelemek "çamur at izi kalsın" mantığı ile ilerleyerek kişinin itibarına zarar getirebilmektedir. Bu bakımdan insanlık tarihi boyunca statüyü tehdit eden uygulamalar toplum tarafından ayıplanmış ve statü gibi toplumsal unvanlara saygı gösterilmesi gerektiğine dair evrimsel sezgiler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bugün saygı, hürmet, güven gibi erdemlere sahibiz.

Ancak dedikodu her durumda cezalandırma işlevini yerine getirememektedir çünkü gruplar büyüdükçe dedikodunun etki gücü zayıflamaktadır. İşte Göbeklitepe'deki keşifler, tarım devrimi öncesinde dinsel tapınakların oluştuğunu ve insanların tarımdan önce bu tapınakların çevresinde ibadet etmek amacıyla toplandığını ve bu açıdan insanların yerleşik hayata geçmesindeki asıl itkinin tarımdan ziyade dinler olduğu argümanını desteklemektedir.[11] Şöyle ki gruplar büyüdüğünde, toplumdaki adaletsizlikleri doğrudan ceza ya da dedikodu gibi düşük maliyetli ce-

zalandırma sistemleriyle kontrol altında tutmak zorlaşmaktadır. Bunun için insanların yanında bir başkası yokken dahi grup üyelerini öldürmeyeceğinden ya da hırsızlık yapmayacağından emin olması gerekmektedir. Büyük tanrılı dinlerin ortaya çıkışı, insanlar arası işbirliğini mümkün kılmakta ve üçüncü bir kişinin maliyeti üstlenerek ceza verme zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Çünkü yanınızda birileri olmasa bile doğaüstü bir gözetleyici tarafından izlendiğine inanmak, tarih boyunca insanları bir arada tutan temel bir itki olmuştur.[12] Belli dinlerde bu gözetleyiciler birden fazlayken (Hinduizm gibi), semavi dinlerde tek bir ahlak koyucu büyük Tanrı'nın insanları gözlemesi ve cezalandırmanın öte dünyaya atfedilmesi insanları bir arada tutmuş ve grupları büyütmüştür (Norenzayan, 2013). "Seni Allah'a havale ediyorum" lafı kültürümüzden çok tanıdık olduğumuz bir deyiştir. Bir de bu mantıkla bu lafın asıl işlevini düşünelim. Seni Allah'a havale ediyorum çünkü her ne kadar bu dünyada senden intikamımı alamasam da Allah senin cezanı bir gün verecektir. Buna inandığımızda dünyada adaleti sağlama görevini ikinci plana atabiliriz çünkü artık bunun bir gün cezalandırılacağına inanıyoruz. Buradaki anlatı temelde dinlerin evrimleştiği eski insan uygarlıklarını tariflese de bugün dünyanın dindar ülkelerinde çoğunluk hâlâ benzer anlatıları kullanmakta ve ahlaki sistemlerini doğaüstü bir otoriteye dayandırmaktadır.[13] Peki günümüzde, özellikle Batı dünyasında dinin işlevinin eskisi gibi olmadığını ve dinin toplumsal hayattaki işlevinin de çok kısıtlı olduğunu biliyoruz. O zaman bu ülkeler artık ahlaksız mı oldular?

Tabii ki hayır. Teknoloji ve düzenleyici seküler kurumlar geliştikçe, geçmişte dinlerin sağladığı düzenleme ve cezalandırma işlevini bugün gelişmiş demokrasilerde mahkeme, polis gibi seküler kurumlar görece nesnel bir şekilde yerine getirdiğinden, bu kültürlerde dinin toplumsal hayattaki gücü giderek azalmaktadır.[14] Bunun sebebi bu ülkelerde seküler kurumların adaleti tesis edecek şekilde herkese görece eşit şekilde uygulanmasıdır. Bugün bu yüzden İzlanda ya da Danimarka gibi seküler ülkelere giden insanlar, çocukların sahipsizce parklarda bırakılmasına ya da bisikletlerin

sokakta kilitsiz bir şekilde terk edilmesine oldukça şaşırmaktadır. Çünkü seküler sistemlerin düzgün ve tarafsız bir şekilde işlediği kültürlerde insanlar bir hukuki ihlal olduğunda seküler kurumların haklarını koruyacağına dair bir inanca sahip olduklarından karşısındakine koşulsuz bir güven duymaktadır. Bir de bunun tersini, Ortadoğu ülkelerini düşünelim. Siz bir adaletsizlik yaşadığınızda ve mahkemeye gittiğinizde eğer o kurumun adaleti tahsis edemeyeceğini düşünüyorsanız o kültürde seküler kurumlar çalışmıyor demektir. Bu kurumların çalışmadığı durumlarda da adaleti sağlama ve cezalandırma görevi yine tarihsel rolünde olduğu gibi dinsel otoritelere kalmaktadır. Bu anlamda seküler kurumlar ile dinsel kurumlar arasında hidrolik bir ilişki vardır.[15] Yani birinin gücü artınca diğeri zayıflamaktadır. Bu bakımdan Batı'daki seküler kurumların işlevselliği, dinsel kurumların gücünü zayıflatmıştır. Ancak yine de dinsel inanca imkân tanıyan bilişsel mekanizmalar sebebiyle bu tür inançlar şu anda da dünyanın her yerinde varlığını sürdürmektedir ve insan zihninin doğal özellikleri (teleolojik düşünme, düalist düşünme, vb.) sebebiyle de muhtemelen tarihin her döneminde bir kısım insan tarafından inanılarak varlığını sürdürmeye devam edecektir.[16] Tıpkı komplo teorileri gibi. Çünkü komplo teorileri de kendimizi iyi hissetmemize yarayan herhangi bir inanç sistemi de (ideolojiler, paranormal inançlar, büyü, astroloji, vs.) zihnimizin yukarıda tanımlanan özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Peki Göbeklitepe'den çıkarsanan bu tartışmaları komplo teorilerini açıklamaya nasıl uyarlarız? Doğaüstü inançların işbirliğini ve toplumsal normları düzenleme işlevine ek olarak anlam dünyası yaratarak psikolojik iyi oluş hallerini artırdığı uzun yıllardır dillendirilmektedir. Komplo teorileri de benzer bir işleve sahiptir. İlk olarak komplo teorileri belirsizliğin yüksek ve işbirliği kurmanın daha zor olduğu çetin şartlardan beslenirler. Çünkü böylesi dönemlerde doğru işbirliği partnerini bulmak ve doğru bilgilere sahip olmak (savaşın hangi bölgede cereyan edeceği gibi) hayatta kalmak açısından kritik öneme sahiptir. Bu yüzden bizden bir şey saklandığını ve doğrusunun aslında bambaşka olduğunu söyleyen hemen herkes zihinsel sistemimiz tarafın-

dan bir alarm durumu olarak algılanır ve dikkatimizi çeker. Ortaya koyulan ilişki türü kafamızda belli bir belirsizliği sözde de olsa ortadan kaldırdığı için (örneğin pandeminin nedeni) bu tür komplo benzeri açıklamalara elimizde ikna edici bir kanıt olmamasına rağmen sıkı sıkıya sarılırız. Aksi halde var olan belirsiz durumu anlamlandıramadıkça kaygı, stres gibi durumlar içerisine gireriz. YouTube'daki siyasi içeriklerin başlıklarına şöyle bir göz atarsak zaten en çok izlenenlerin özellikle otorite figürleriyle ilgili gizli bir bilgiyi açıklama iddiasında bulunan içerikler olduğunu göreceğiz. Çünkü bu içerikler otorite figürlerine olan güvensizlik üzerinden zihinsel sistemimiz tarafından alarm olarak algılanarak dikkatimizi çekmektedirler. Bu tür etkiler tahmin edilebileceği üzere, seküler kurumların yeterince gelişmediği, yolsuzluğun yüksek, gelir dağılımının eşitsiz olduğu ve vatandaşların otorite figürlerine pek güvenmediği toplumlarda daha sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Yani bu tür toplumlarda alarm sistemimizi harekete geçirecek içerik üretmek görece daha kolaydır çünkü kültürel normların getirdiği otorite figürlerine olan kadim güvensizlik durumu, bu alarm sisteminin kolaylıkla harekete geçeceği zemini sağlamaktadır.

Peki neden herkes komplolara inanmıyor? Bazı komplo teorileri bilimsel açıdan o kadar zorlama ki bilimsel okuryazarlığı ve analitik düşüncesi güçlü olan insanlar bunlardaki zıtlığı hemen yakalayabilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki komplo teorileri oldukça yaygındır, içerikleri ve işlevleri değişse de sağ ya da sol her politik grupta görülebilmektedir. Hatta yolsuzluğun ve adaletsizliğin yüksek olduğu ülkelerde komplo teorisi olarak adlandırılmış bazı inançlar gerçekten doğru çıkabildiğinden (bkz. bir sonraki bölüm), bu tür kültürlerde komploya inanmak ve var olan güven vermeyen otoriteleri sorgulamak adaptif bir işleve dahi sahip olabilir. Bundan dolayı komplolarını anlamaya çalışırken bunun insanın çevresindeki dünyayı anlamlandırmaya çalışırken kullandığı temel bilişsel mekanizmalara dayalı olduğunu ve ancak bu bilgiye sahip olarak bunlarla baş edilebileceğini unutmamamız gerekmektedir.

Özetle, komplolar da diğer epistemik açıdan sorgulanabilir inanç sistemleri gibi temel bilişsel sistemimizin yarattığı belli özelliklerden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden tehdidin ve belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda bu temel özellikler aşırı çalışmakta, özellikle yolsuzluğun ve adaletsizliğin yüksek olduğu kültürlerde kendine çok sayıda takipçi bulabilmektedir. İnsan işbirliği kurabilen ultrasosyal bir hayvandır ve olası işbirliği partnerleri tarafından sömürülmemek ve sömürüye ait işaretlere karşı uyanık olmak zihnimizin sezgisel bir şekilde işlettiği en temel savunma mekanizmalarından biridir. Komplolar da bu zihinsel sistemin aşırı çalıştığı, yani belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda yeşeren ve sonrasında kolayca yayılan ve zihinlere makul gelen ama zayıf argümanlara dayalı açıklamalar sunan inanç sistemleridir.

BÖLÜM 2

Gerçek komplolar ve komplo inançlarının yararları

Bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi "komplo teorileri" ifadesi pejoratif bir imayı beraberinde getiriyor. Çünkü "komplo teorisi" dediğiniz zaman, ortaya atılan iddianın doğru olmadığını varsaymış, bir nevi o iddiayı eleştirmiş gibi olursunuz. Peki, bu hakkaniyetli bir tutum mu? Komplo teorisi denen şeyler hep yanlış mı çıkar? Hiç gerçek komplolar yok mudur? Komplo teorisi denen iddiaların olumlu yanlarını da göremez miyiz?

Bunlar çok yerinde sorular. Komplo teorilerini ortaya atan ve bu teorilere inanan insanlar da sık sık kendilerini bu sorularla savunurlar. Ya inandıkları şey doğruysa ve biz onları yalancı pozisyonuna düşürüyorsak? Ya iki sene sonra anlattıkları teorinin doğru olduğu ortaya çıkarsa ve onlara komplo teorisyeni diyenler insan içine çıkamayacak hale gelirse? Sonuçta bunun tarihte birçok örneği yok mu; komplo teorisi denen şeylerin sonradan doğru olduğunun ortaya çıkması vaki değil mi; bunun da benzer bir durum olmadığını nereden biliyorsunuz?

Üstüne üstlük, eğer komplo teorilerini psikoloji bilimi çerçevesinde inceleyen insanlarsanız, bu argümanlara maruz kalma ihtimaliniz de artar. Neticede durumu "psikolojikleştiriyorsunuz" ve sanki ortada psikolojik bir sorun varmış gibi varsayıyorsunuz demektir. Ama paranoyak olmanız, takip edilmediğiniz anlamına gelmez, değil mi? Ya psikolojik açıdan sorunlu görünen komplo teorilerinde haklılık payı varsa? Belki de komplo teorilerine inanmanın yararları da vardır. Kitabın ikinci bölümünde bu soruların cevaplarını arayacağız. Öncelikle, gerçek olduğu ortaya çıkmış komplolardan başlayalım.

Gerçek komplolar

Toplumu tehdit eden bulaşıcı bir hastalığın olduğunu, bu salgından etkilenen insanların ciddi sağlık sorunları yaşadığını hayal edin. Herhalde COVID-19 pandemisini yaşayanların hayal etmesi zor olmasa gerek. Ancak hayal ettiğimiz bu dünyada farklı bir ayrıntı var: Hastaneye gittiğinizde doktorlar sizi tedavi ettiklerini söylerken, aslında gizliden gizliye hiçbir tedavi uygulamıyorlar ve tedavi olmadığınızda ne olacağını görmek için sizin haberiniz olmadan sizin üzerinizde bir deney uyguluyorlar. Tam bir komplo teorisi, değil mi? Ama buna benzer bir durum tarihte en az bir kere yaşandı.

Frengi (sifilis), bir bakterinin sebep olduğu ve genelde cinsel yolla bulaşan bir hastalıktır. Tedavi edilmediğinde birçok organda doku hasarına yol açabilmekte, günümüzde ise penisilin içeren antibiyotiklerle kolayca tedavi edilebilmektedir. Ancak onu keşfeden Fleming, Florey ve Chain'e Nobel Ödülü kazandıran penisilin, 1940'ların ortalarına kadar halkın kolayca erişebileceği bir ilaç değildi. 1932'deki Tuskegee Frengi Deneyi de frenginin kesin tedavisinin henüz bilinmediği bir dönemde başlamıştı. ABD'nin Alabama eyaletinde bulunan Tuskegee şehri, frengi vakalarının en yoğun görüldüğü yerlerden biriydi. Burada yaşayan 600 siyahi erkek bir bilimsel çalışmaya dahil edildi. Bu kişilerin 399 tanesi frengi bakterisini taşıyordu, geri kalan 201 kişi ise sağlıklıydı ve kontrol grubu olarak kullanılmıştı. Frengiden mustarip siyahi Amerikalılara ya frengi oldukları söylenmemiş ya da plasebo (hastanın ilaç olduğunu zannettiği ama aslında ilaç olmayan maddeler) verilmişti. Bu çalışmanın en karanlık sırrı, deneye ka-

tılan kişilerin bir deneyde olduklarını bilmemeleriydi! Çalışmayı yürüten kişiler, bir tedavi uygulanmadığında hastalığın seyrinin nasıl geliştiğini incelemeyi amaçlamışlardı. İşin belki daha da vahimi, söz konusu deney frenginin penisilinle tedavi edilebildiğinin anlaşılmasından çok sonraki yıllara kadar sürmüş ancak 1972 yılında sonlandırılmıştı. Bu kelimenin tam anlamıyla bir komploydu ve gerçekti: Varlığı resmi kurumlarca bile, biraz geç de olsa kabul edilmişti.

En saçma görünen komplo teorilerinin bile benzerlerinin gerçekte yaşandığını düşündüğümüzde, durum daha da karmaşıklaşıyor. Örneğin, 2017 yılında Peter McIndoe isimli kişi yeni bir komplo teorisi yarattı: *Birds Aren't Real* (Kuşlar Gerçek Değil) isimli harekete göre, dünya üzerindeki tüm kuşlar Amerikan derin devleti tarafından öldürüldü ve yerlerine halkı gözetlemeyi sağlayan robot kuşlar getirildi. Yani bizim günümüzde bildiğimiz kuşların tamamı aslında derin devlete ajanlık yapan, bizi gözetleyen ve dinleyen robotlar. Tabii bu ciddi bir komplo teorisi değil, McIndoe bunu komplo teorileriyle dalga geçmek için yarattı. Parodi işini oldukça ciddiye aldı ve bu komplo teorisi için bir internet sitesi (www.birdsarentreal.com) bile yaratıldı. Ancak tam bu noktada işler biraz karışıyor: Komplo teorileriyle dalga geçmek için bilerek fazla ekstrem ve gerçekdışı kurgulanmış bir komplonun bile bir benzeri tarihte yaşanmıştı. Ya da neredeyse yaşanmıştı diyelim: Sonradan hakkında tutulan raporların kamuya açıldığı ve *Operation Acoustic Kitty* (Akustik Kedi Yavrusu Operasyonu)[17] ismi verilen projede, CIA McIndoe'nun uydurduğu operasyonun bir benzerini kediler üzerinde yapmaya çalışmıştı. Dinleme cihazı yerleştirilen kedileri Sovyet ajanlarının yanına gitmeye eğitmek ve böylece konuşmaları dinlemek gibi bir planları vardı. Ancak kedileri bu konuda eğitmek biraz zor olduğundan, proje 1967 yılında iptal edildi. Kim bilir, belki de yakın gelecekte robot sokak kedileri görürüz. CIA'in kulağa ilk etapta çılgın bir komplo teorisi gibi gelen projeleri bununla da sınırlı değildi: 1950'lerden '70'lere kadar süren ve *Project MKUltra* ismi verilen projede, psikoaktif maddeler ve hipnoz gibi yöntemler kullanılarak zihin kontrolü yapılıp ya-

pılamayacağını araştırmışlardı ancak bu proje de başarısızlıkla sonuçlandı. Biri size "CIA'in insanların zihinlerini kontrol etmek için kullandığı yöntemler var" dese, bu kulağınıza oldukça çılgın bir komplo teorisi gibi gelir ama CIA, her ne kadar başarısızlıkla da sonuçlansa, bunu gerçekten de denedi.

Kısacası, tarihte birçok kez gerçek komplolar yaşandı. Her komplo iddiasını otomatik şekilde deli saçması olarak göremeyiz. Ancak bazı komploların gerçek olması bizi abartılı bir sonuca ulaştırıp tüm komplo teorilerinde gerçeklik payı olabileceğini düşündürmemeli. Çünkü birçok popüler komplo teorisinin gerçek olma ihtimali epey düşük.

Bir komplonun gerçek olma ihtimali

Çoğu komplo teorisinin gerçek olma ihtimali epey düşük derken farazi konuşmuyoruz. Tam olarak bu konu hakkında yazılmış bir bilimsel makale var. David Robert Grimes, matematiksel modeller üzerinde araştırmalar yapan ve o zaman için Oxford Üniversitesi'nde çalışan bir araştırmacıdır. 2016 yılında yayınladığı makalesinde,[18] gerçek olduğu ortaya çıkmış komplolardan yola çıkarak, şu an komplo teorisi olarak değerlendirdiğimiz iddialar eğer gerçek olsaydı, ortaya çıkmalarının kaç yıl süreceğini hesaplamıştır. Modeline dahil ettiği gerçek komplolar şunlardır:

1. Yukarıda anlattığımız Tuskegee Frengi Deneyi.
2. Amerikan Ulusal Güvenlik Ajansı'nın (NSA), PRISM kod adlı programı çerçevesinde internet üzerinden yürütülen iletişimleri çok kapsamlı şekilde dinlediğinin ortaya çıkması. [*]
3. Amerikan Federal Araştırma Bürosu (FBI) için çalışan Dr. Frederick Whitehurst, FBI'ın yürüttüğü adli tıp incelemelerinde bilime uygun olmayan, usulsüz işlemlerin yapıldığını, saç analizleri konusunda uzmanlığı bulunan 28 kişiden en az 26'sının mahkemeye yanlış ifadeler verdiğini ortaya çıkarmıştır.

Grimes, ortaya çıkmış bu skandalların dinamiklerinden yola çıkarak, aşağıdaki komplo teorileri doğru olsaydı, ortaya çıkmalarının kaç sene süreceğini hesaplamıştır:

* İlgili skandalın ortaya çıkması, NSA için çalışan Edward Snowden'ın belgeleri internete sızdırmasıyla olmuştur.

1. Ay'a aslında gidilmediğine dair komplo teorisi: Yaklaşık 3,68 yıl içinde komplonun ortaya çıkacağı hesaplanmıştır.
2. İklim değişikliğinin yalan olduğuna dair komplo teorisi: Bunun gerçek olması durumunda, sadece biliminsanları komploya dahil olursa 26,77 yıl, bilimsel kurumların da dahil olması halinde 3,70 yılda ortaya çıkacağı hesaplanmıştır.
3. Aşıların otizme sebep olduğuna dair komplo teorisi: Sadece Dünya Sağlık Örgütü gibi sağlık otoritelerinin bilmesi halinde 34,78 yıl, ilaç şirketlerinin de dahil olması halinde 3,15 yıl içinde ortaya çıkacağı hesaplanmıştır.
4. Kanserin tedavisinin bulunduğunu ama gizlendiğini iddia eden komplo teorisi: Doğru olması halinde 3,17 yılda ortaya çıkacağı hesaplanmıştır.

İlgili komplo teorilerinin görece çok kısa sürede ortaya çıkacak olmasının temel sebebi, çok fazla aktörün dahil olduğu işlerin gizli kalma ihtimalinin oldukça azalmasıdır. Grimes bir komplonun beş sene boyunca gizli kalabilmesi için o komploya en fazla 2531 kişinin dahil olabileceğini hesaplamıştır. Ancak iklim değişikliği, aşılar, NASA'nın aslında Ay'a gitmemiş olması gibi komploların gerçek olması halinde bundan çok daha fazla insanın dahil olması gerekecektir. Dolayısıyla, özellikle büyük çaplı bazı sırların uzun yıllardır saklandığına dair komplo teorilerinin gerçek çıkma ihtimali oldukça düşüktür. Eğer gerçek olsalardı, yıllar önce ortaya çıkarlardı. Ünlü dizi *Kurtlar Vadisi*'nde de tespit edildiği gibi: "İki kişinin bildiği, sır değildir."

Çoğu komplo teorisinin gerçek çıkma ihtimali oldukça düşük olabilir ama inanmakta ne zarar olabilir diye sorabilirsiniz. Buna cevap vermek için, her komplo teorisinin bir şekilde birbiriyle bağlantılı olduğunu, bu sebeple de zararsız komplo teorisi diye bir şeyden bahsedilemeyeceğini görmemiz gerekir.

Zararsız (?) komplo teorileri

Bazı komplo teorileri doğru da olsa, yanlış da olsa zararsızmış gibi görünür. Mesela uzaylıların aramızda olduğuna inanmanın ne zararı olabilir? ABD Hava Kuvvetleri'nin Nevada'da bulunan bir tesisi kamuoyunda 51. Bölge olarak bilinir ve burasıyla ilgili birçok komplo teorisi vardır. Örneğin burada uzaylılarla iletişim kurulduğu veya ışınlanma gibi fütüristik teknolojilerin bu bölgede denendiği gibi birçok komplo teorisi mevcuttur. Benzer şekilde Roswell Olayı olarak bilinen komplo teorisine göre, 1947 yılında ABD'ye bir UFO düşmüştür. 2013 yılında ABD'de yapılan bir araştırmaya göre 12 milyon Amerikalı, insan kılığına girmiş sürüngen uzaylıların dünyayı yönettiğine inanmaktadır. Türkler de uzaylılara dair komplo teorilerine oldukça rağbet eder: 2020 yılında yürütülen bir araştırmaya[19] göre, Türkiye'de halkın % 41'i "İnsanlar uzaylılarla iletişim kurdu ve bu gerçek halktan kasıtlı olarak saklanmaktadır" ifadesine katılmaktadır. "Bu komplo teorilerinin gerçek olma ihtimali yok denecek kadar az ama inanılmasında ne sakınca olabilir" diye düşünebilirsiniz. En fazla arkadaş sohbetinde geçebilecek uçuk iddialar bunlar, neden bireysel ve toplumsal bir sorun olarak ele alınsın ve üzerine gidilsin ki? Ancak hiçbir komplo teorisi masum değildir. İçeriğinin hiçbir önemi yoktur, en masum görünen komplo teorisi bile dolaylı yoldan sorun yaratmaya adaydır. Açıklamak için uzayla ilişkili bir başka komplo teorisini ele alalım.

1969 yılında insanlar ilk defa Ay'a gitti ve Ay'a ilk ayak basan Neil Armstrong'un deyimiyle, kendisi için küçük ama insanlık için büyük bir adım attı. Bu ABD için bir gurur kaynağı olmasının ötesinde, insanlık için de tarihteki önemli dönüm noktalarından bi-

riydi. Çok geçmeden, 1976 yılında Bill Kaysing isimli bir yazar, *We Never Went to the Moon: America's Thirty Billion Dollar Swindle* (Ay'a Hiç Gitmedik: Amerika'nın Otuz Milyar Dolarlık Kazığı) isimli kitabı yazdı ve günümüze kadar gelen komplo teorileri başladı. Bu komplo teorisine göre ABD uzay yarışında Sovyetler Birliği'nin önüne geçmek için Ay'a gidilmiş gibi yapmış ve o meşhur Ay görüntülerinin hepsi Dünya'da çekilmişti. Bu komplo teorisi, günümüzde tüm dünyadaki en popüler komplo teorilerinden biridir. 2020 yılında yürütülen bir çalışmaya göre Türkiye nüfusunun % 28'i Ay'a gidildiğine inanmamaktadır. İlk bakışta bireye veya topluma çok da kayda değer bir zararı olmazmış gibi görünen bu komplo teorisinin neden zararlı olduğunu anlamak için 2013 yılında yayınlanan bir sosyal psikoloji araştırması güzel bir örnek teşkil etmektedir.[20]

Lewandowsky ve arkadaşlarının araştırmasında, 1377 kişi bir anket çalışmasına katılmıştı. Bu ankette katılımcılara farklı bazı değişkenlerin yanında, çeşitli komplo teorilerine ne kadar inandıkları sorulmuştu. Bunlar popüler komplo teorileriydi ve 11 Eylül Saldırıları, John F. Kennedy suikastı, AIDS'in kasıtlı olarak üretilmiş bir hastalık olduğu gibi maddelerden oluşuyordu. Bu ölçekte, Roswell'e bir UFO düştüğü ve 51. Bölge'de uzaylılarla ilgili çalışmalar yapıldığına dair teorilerle birlikte, Ay'a aslında hiç çıkılmadığına dair komplo teorisi de bulunmaktaydı. Araştırmacılar, aynı zamanda katılımcıların iklim değişikliğine dair bilimsel gerçekleri (örneğin, fosil yakıtların kullanımının iklim değişikliğini hızlandırması) ne kadar benimsediğini de ölçmüştü. Her ne kadar içeriği iklim değişikliğiyle ilgili olmasa da bu komplo teorilerine inanmak iklim değişikliğine dair bilimsel bilgilerin reddiyle en güçlü ilişkiyi göstermişti. Yani, örneğin insanlar Ay'a hiç gidilmediğine inandıkça, fosil yakıtlar yüzünden insanların iklim değişikliğine sebep olduğuna da az inanmaktaydı. İlk bakışta bunlar birbiriyle ilişkisiz gibi görünse de aslında sonraki yıllarda yapılacak çalışmaların göstereceği gibi beklenen bir sonuçtu; zira tüm komplo teorileri birbiriyle ilişkilidir. Birine inanç arttıkça, içeriği ne olursa olsun, herhangi başka bir komplo teorisine inanç da artar. O yüzden masum komplo teorisi

diye bir şey yoktur çünkü kimse sadece tek bir komplo teorisine inanmaz. Komplo teorileri insanlara paket olarak gelir.

Bu alanda yapılmış başka çalışmalara geçmeden önce, Lewandowsky ve arkadaşlarının başına gelenlere değinelim. Bahsettiğimiz makaleleri yayınlandıktan sonra, ilginç bir şey yaparlar ve makaleye gelen tepkileri inceleyerek yeni bir makale daha yazarlar. 2013'te *Frontiers in Psychology* isimli akademik dergide yayınlanan çalışmada[21] yazarlar ilk makaleye gelen tepkileri anlamak için çeşitli blogları incelerler ve tepki türlerini temalarına göre kategorilere ayırırlar. İlginç bir şekilde, gelen tepkiler de komplocudur ve sadece yazarları değil üniversiteleri, basını ve hükümetleri de kapsayan, iklim değişikliğine inanmayan insanları karalamaya yönelik bir komplo olduğu iddiası sık sık dile getirilmektedir. Lewandowsky ve arkadaşlarının macerası burada da bitmedi. Bu ikinci makalenin basımından sonra, ismi verilen bloglardan bazıları *Frontiers in Psychology* dergisini karalama suçlamasıyla dava etmekle tehdit etti ve dergi, akademik özgürlükleri tamamen ayaklar altına alarak makaleyi geri çekti ve dergiden çıkardı.[22] Bakın, "Ay'a aslında gidilmedi"den başladık, nerelere kadar geldik.

Tüm komplo teorileri birbiriyle ilgilidir – En alakasız görünenler bile

Komplo teorilerine dair bilimsel literatürde belki de en net ve kesin bulgu şudur: İçerikleri ne olursa olsun, iki farklı komplo teorisine inanç arasında pozitif korelasyon vardır. Diğer bir deyişle, bir komplo teorisine inanç arttıkça, herhangi başka bir komplo teorisine de inanç artmaktadır. Örneğin COVID-19 ile ilgili komplo teorilerini sık sık paylaşan bir Twitter veya YouTube kullanıcısını inceleyin. Komplo teorilerine yatkınlığın hiçbir zaman sadece tek konuyla kısıtlı kalmadığını, bu insanların örneğin iklim değişikliğiyle ilgili komplo teorilerine de daha fazla inanma eğiliminde olduğunu göreceksiniz. "Komplocu zihniyet" olarak da adlandırılan bu eğilimin varlığını destekleyen sayısız araştırma vardır.

Konuyla ilgili kanıtlara göz atmadan önce, bir sosyal psikoloji çalışmasında komplo inançlarının nasıl ölçüldüğüne bakalım. Çoğu çalışmada katılımcıların önüne çeşitli komplo teorilerine dair ifadeler koyulur ve bu ifadelere ne kadar katıldıklarını belirtmeleri istenir. Katılımcılar her bir ifadeye katılma oranlarını belirtmek için bir puan verirler (örneğin 1 = hiç katılmıyorum, 5 = tamamen katılıyorum). Mesela bir çalışmada[23] kullanılan 38 ifadeden bazıları şunlardır:

- Hükümetler, HIV virüsünü etnik azınlıklar arasında kasten yaymaktadır.
- Neredeyse tüm kanser türlerinin tedavisi bulundu ancak tıbbi çevreler hükümetlerden araştırma bütçesi koparmaya devam edebilmek için bu bulguları gizlemektedir.

- Hükümetlere bağlı bazı gizli yetkililer, UFO'ların varlığına tanıklık eden kişileri susturmaktadır.
- Uluslararası bankacılık sistemi Yahudiler tarafından kontrol edilmektedir.
- Birçok bilinen isim, aslında öldürülmüş olmalarına rağmen medya tarafından kaza veya hastalık sonucu ölmüş olarak gösterilmektedir.

Bu liste daha uzuyor. Gördüğünüz üzere, birbirlerinden farklı konulara dair komplo teorileri var listede. Katılımcı bunların her biri hakkında bir puan veriyor ve sonra ortalama puanı hesaplanıyor. Dolayısıyla komplo teorilerine katılma oranının ortalaması alınıyor. Ancak bunu yaparken, bu ölçekte kullandığınız tüm maddelere katılımcıların tutarlı bir şekilde cevap verdiğini bilmeniz gerekiyor. Çünkü farklı maddelere verilen cevaplar arasında tutarsızlık varsa, o zaman bu bize tüm maddelerin aynı şeyi ölçmediğini, dolayısıyla aynı ölçeğin farklı maddeleri gibi düşünülmemesi gerektiğini ve her bir maddenin ayrı ayrı analiz edilmesi gerektiğini gösterir. Ama eğer maddeler arası yüksek oranda bir tutarlılık varsa, o zaman farklı maddelerin aynı şeyi ölçtüğüne dair güçlü bir kanıt elde etmiş olursunuz. Buna iç tutarlılık denir ve iç tutarlılık katsayısı 0 (en kötü) ve 1 (en iyi) arasında değişir. Geleneksel olarak çoğunlukla 0,80 ve üzeri iyi, 0,90 üzeri çok iyi olarak kabul edilir. Bir çalışmada,[24] araştırmacılar yukarıda bahsettiğimiz 38 maddelik komplo inançları ölçeğini kullanmış ve iç tutarlılığı 0,963 bulmuştur. Bu hemen hemen bütün çalışmalarda böyledir ve siz ne kadar farklı komplo teorilerini alt alta sıralarsanız sıralayın, katılımcıların oldukça tutarlı yanıtlar verdiğini görürsünüz. Bizim grubumuzun yaptığı ve Türkiye örneklemi kullanarak yürüttüğümüz bir çalışmada da[9] çok bilinen birbirinden farklı jenerik komplo inançlarına verilen yanıtların iç tutarlılığı 0,90 bulunmuştur. Tabii yüksek iç tutarlılık, ölçeğin tek boyutlu (farklı tür komplo teorilerine göre farklı boyutlara ayrışmayan) olduğunu göstermez. Ancak öyle olduğuna dair veriler de mevcuttur.

Bunun neden böyle olduğunu anlamak için, insanların komplo teorilerine nasıl sürüklendiğini anlamamız gerekir. Joseph M. Pierre'e göre, komplo teorilerine inanmaya giden yol iki aşamalıdır.[25] İkinci aşama, bireylerin rasyonel düşünme yetilerini sekteye uğratan, onları yanlış ve desteksiz bilgilere karşı savunmasız bırakan bilişsel yetersizliklerdir. Bunların neler olduğunu Bölüm 5'te ayrıntılı şekilde göreceğiz. Ancak bizi şimdilik daha çok ilgilendiren kısım ilk aşaması: Pierre'in deyimiyle "epistemik güvensizlik".

Bu kısaca bilgi kaynağı olan otoritelere yönelik genel bir güvensizlik anlamına geliyor. Gerçeğin ne olduğuna dair bize bilgi veren hükümetler, medya, biliminsanları, uzmanlar gibi otorite figürlerinin size doğru söylemediğini düşünmeye başladığınızda (ki böyle düşünmenizin çok haklı gerekçeleri de olabilir) o zaman gerçeği başka mecralarda aramaya başlıyorsunuz. Diyelim ki ana akım medyanın size doğruları aktarmadığını düşünüyorsunuz. Böyle bir durumda genel olarak haberleri takip etmeyi bırakmak çok mantıklı olmayacaktır çünkü dünyada neler olup bittiğini anlama ve buna göre pozisyon alma ihtiyacı hissederiz. Bunun için de haberleri takip etmemiz gerekir ama başka bir kaynaktan. Bu durumda gideceğiniz yerler belli: Alternatif basın organları. Ancak bazen onlar bile yeterince ana akımdan kopmamış gibi gelebilir. O zaman kendinizi bir anda çeşitli bloglarda, YouTube kanallarında, Twitter hesaplarında bulabilirsiniz. İşte Pierre'e göre bu nokta kritik çünkü tıpkı *Alice Harikalar Diyarında*'da Alice'in bir tavşan deliğinden bambaşka, fantastik bir diyara geçmesi gibi; temel bilgi kaynağınızı kerameti kendinden menkul bazı ekstrem sosyal medya kullanıcıları olarak belirlediğinizde, siz de "harikalar diyarı"na geçersiniz. Bu mecralarda maruz kalacağınız komplo teorilerinin sayısı hiçbir zaman bir değildir; mutlaka birden fazla, iç içe geçmiş ve başka konularda bile olsa birbirini besleyen komplo teorilerinden, oldukça normal ve mantıklı şeylermiş gibi bahsedildiğine tanık olmaya başlarsınız.

Bu noktada bir uyuşturucu metaforu kullanabiliriz: Bazı ülkelerde yasal olmakla birlikte, esrar kullanımı ülkemiz dahil birçok ülkede yasadışıdır. Esrarın en önemli zararlarından biri olarak, di-

ğer uyuşturucu türlerine açılan bir geçit işlevi görmesi gösterilir. Zira yasadışı olduğu için, esrar kullanacak kişi bunu bir uyuşturucu satıcısından almak durumundadır. Aynı satıcı farklı uyuşturucu türleri de sattığından, esrar almak için onunla sık sık muhatap olan alıcıların bir noktadan sonra farklı uyuşturucu türleriyle de tanışması daha kolay olmaktadır. Burada da benzer bir durum var: Siz belli bir konuda komplo teorisi üreten ve yayan kişilerle sık sık muhatap oldukça, onların repertuvarındaki farklı komplo teorilerine de maruz kalma ihtimaliniz artmaktadır. Üstelik ilk inandığınız komplo teorisine inanma sebebiniz ("epistemik güvensizlik") farklı konulara da uyarlanabileceğinden, otorite figürlerinin söylediği herhangi bir şeyin tersine inanmaya meyilli olacaksınız ve farklı türdeki komplo teorilerine inanma ihtimaliniz artacak demektir.

Komplo teorilerinin birbiriyle neden yakından ilişkili olduğunu inceleyen farklı çalışmalar da bu yaklaşımı desteklemektedir. Matt N. Williams ve arkadaşları, 2022 yılında yayınlanan çalışmalarında, neden tüm komplo teorilerinin birbiriyle yüksek oranda pozitif korelasyon gösterdiğini (biri arttıkça diğeri de artıyor, biri azaldıkça diğeri de azalıyor) incelemiştir. Williams ve arkadaşları iki farklı olası açıklamayı test etmiştir:

1. Bütün komplo teorileri birbiriyle ilişkili çünkü hepsi temelde aynı faktörün (komplocu zihniyete sahip olma) farklı dışavurumlarıdır.
2. Bütün komplo teorileri birbiriyle ilişkili çünkü bir komplo teorisine inanmak, bir başkasına inanmayı kolaylaştırmaktadır.

1553 kişi üzerinde yaptıkları çalışmada, katılımcılara birçok farklı komplo teorisine ne kadar inandıklarını sordular. İlgili maddeler, COVID-19'un laboratuvarda biyo-silah olarak üretilmesi, hükümetlerin 5G teknolojisinin sağlığa zararlarını gizlemesi, CIA'in ABD'de siyahların yaşadığı mahallelerde kasıtlı olarak uyuşturucu satışını teşvik etmesi, Coca Cola'nın 1980'lerde formülünü gizli bir şekilde değiştirmesi, ABD'nin Pearl Harbor saldırısını önceden haber alması ama İkinci Dünya Savaşı'na girebilmek

için bu saldırıya müsaade etmesi gibi içerik olarak birbirinden oldukça farklı, toplamda 15 komplo teorisini içermekteydi. Yürütülen istatistiksel analizler, yukarıda belirtilen iki açıklamadan ikincisini daha çok desteklemiştir. Buna göre, her komplo teorisi birbirini karşılıklı olarak beslemektedir ve bir çeşit komplo teorileri ağı oluşturmaktadır. Pratikte gözlemlediğimiz şey de budur: Neredeyse hiç kimse "Ben şu komplo teorisine tamamen inanıyorum ama diğer hiçbir komplo teorisine inanmıyorum" demez; "harikalar diyarı"na girenler artık çılgın bir maceraya başlamış demektir. İçerikten bağımsız tüm komplo teorilerinin birbiriyle ilişkili olduğunu gösteren bir başka delil, "uydurma" komplo teorilerinden gelmektedir.

Uydurma komplo teorileri

Bir komplo teorisine "uydurma" demek biraz kafa karıştırıcı olabilir çünkü düşününce gerçek çıkan nadir bazı örnekler hariç, komplo teorilerinin çoğunluğu zaten birilerinin uydurmasıdır. Ama burada kastedilen şey, acaba okuyanlar inanacak mı diye birisinin yanlış olduğunu bile bile kurguladığı, espri veya araştırma amaçlı yaratılmış komplo teorileridir. Bunlara dair en ilginç ve yerli örneklerden biri "contorium"dur.

Can Güney Kuseyri, 2007 yılında Ekşi Sözlük'te "contorium" isimli bir başlık açar.[26] Olaydan yıllar sonra, Windows işletim sisteminde "console"un kısaltması olan "con" isminde klasör açılamamasından ve o zamanlar önemli bir tartışma konusu olan radyoaktif element toryum'dan esinlendiğini söyleyecektir. Kuseyri espri amaçlı yazdığı metinde, İstanbul Boğazı'nda piyasa değeri 23 trilyon dolar olan contorium madeninin gömülü olduğunu ancak Türkiye'nin bunu çıkarmasına izin verilmediğine dair mizahi amaçlı bir komplo teorisi uydurdu. Bırakın İstanbul Boğazı'nda böyle bir şey olmasını, contorium diye bir element dahi yoktu. Başlarda çok ilgi çekmeyen bu iddia, 2011 yılında çeşitli haber kaynaklarında yer bulmaya başladı. Gelen ilgi sonrası Kuseyri komplo teorisini anlatan bir YouTube videosu hazırladı ve konu çok kısa süre içinde bir sansasyon haline geldi. Kulaktan kulağa yayıldı, birçok yerde haber oldu. Tek amacı mizah olan Kuseyri, olayın fazla ciddiye alındığını gördüğünde, 2011 yılında Ekşi Sözlük'te konuyu açıkladı, hazırladığı videoyu da sildi ama bu hiç de beklediği gibi insanların fikirlerini değiştirmedi: Milyonlarca insana göre artık contorium diye bir element vardı, periyodik tabloda böyle bir elementin olmadığını söyleyen kimyacılar yalan

söylüyordu, Boğaz'daki zengin kaynaklarımızdan yararlanmamızı istemeyenler de sanki bu sadece bir espriymiş gibi mizah yollu konuyu kapatmaya ve unutturmaya çalışıyordu! Araştırma şirketi KONDA'nın 2018 yılında yayınladığı anket sonuçlarına göre, Türkiye nüfusunun %34'ü, yani neredeyse her üç kişiden biri, contorium hakkındaki komplo teorisinin gerçek olduğuna inanıyor.[27] Yani birisinin bilgisayar başında, espri olsun diye uydurduğu bir şeye milyonlarca insan kolaylıkla inanabiliyor.

Buradaki esas sorun insanların bu spesifik komplo teorisine inanmış olmaları değil: Esas sorun önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, her komplo teorisinin birbirini beslemesi ve dolayısıyla bu komplo teorisinin de halkın gözünde başka başka konularda birçok farklı komplo teorisinin inandırıcılığını artıracak olması. Dolayısıyla contorium meselesi eğlenceli ve zararsız gibi görünse de bütün komplo teorilerinin el ele olduğu "harikalar diyarı"na açılan bir geçit işlevi görme ihtimali vardır.

Uydurma ve halihazırda kamuoyunda popüler olan komplo teorilerine inanç arasında bir ilişki olup olmadığını inceleyen çalışmalar da yapıldı. Bu kitabın yazarlarından Sinan Alper'in yürüttüğü, Onurcan Yılmaz'ın da araştırmacısı olduğu bir TÜBİTAK projesi kapsamında, çeşitli kurgusal (uydurma) komplo teorileri yazdık. Bunların komplo teorisi tanımına uymasına ve halihazırda bilinen ve kulaktan kulağa yayılmış olmayan, tamamen özgün iddialar olmasına özen gösterdik. Bazı örnek maddeler şunlardı:

- Son 10 yıldır yürütülen bir projede, 1800 ve 1900'lu yılların önemli ve başarılı devlet adamlarının ölümlerinden sonra genetik yapıları detaylı bir şekilde incelenmektedir ve bu bilgiler biliminsanları tarafından tüm dünyayı yönetebilecek bir devlet adamı yaratabilmek amacıyla kullanılmaktadır.
- Orta Asya'daki boy ortalamasının dünya geneline göre kısa olma sebebi, Çin'in 1940'lı yıllarda Orta Asya'da kısa boy geni üzerinde yürüttüğü deneylerdir.
- 1960'larda büyük ilaç şirketleri, evlere sipariş edilen yemeklere çeşitli kimyasallar karıştırarak gizli bir deney yürütmüşlerdir.

İnsanlara hem bu kurgusal komplo teorilerini hem de kamuoyuna mal olmuş popüler komplo teorilerine ne kadar inandıklarını sorduk. Kurgusal ve popüler komplo teorileri, beklediğimiz gibi birbiriyle ilişkili çıktı. Birine inanç arttıkça, diğerine de artıyordu. Üstelik aradaki pozitif korelasyon da oldukça güçlüydü.

Bölüm 2'nin buraya kadar olan kısmında, masum komplo teorisi diye bir şey olmadığını çünkü içeriğinden bağımsız tüm komplo teorilerinin, uydurma olanların bile ilişki içinde olduğunu ve bir inanç ağı oluşturduğunu gördük. Dolayısıyla komplo teorilerini zararsızlar ve zararlılar olarak ikiye ayıramayız; konuya bütüncül olarak yaklaşmalı ve insanların komplo teorilerine yatkınlığını, spesifik komplo teorisinin içeriğinden bağımsız olarak ele almalıyız.

Peki, bu komplo teorileri ağı gerçekten her koşulda zararlı mı? Hiç mi yararı yok? Zararlarının yararlarına göre oldukça ağır bastığını söyleyebiliriz. Oldukça uzun zararlar listesine geçmeden önce, isterseniz komplo teorilerinin olası yararlarına göz atalım.

Komplo teorilerinin yararları

Komplo teorilerinin en bariz yararı, insanları "uyanık" tutmasıdır. Eğer komplo teorilerine inanmaya meyilliyseniz, çevrenize karşı da şüphecisiniz demektir. Hayatta şüpheci olmanın işe yarayacağı durumlar var.

Van Prooijen ve van Vugt isimli araştırmacılar bu durumu evrimsel psikolojiye ait kuramlarla açıklıyorlar.[28] Hata Yönetimi Kuramı'na göre, verebileceğimiz iki farklı kararın da hatalı olabileceğine ihtimal veriyorsak, hata durumunda olumsuz sonuçları daha hafif olacak seçeneği tercih ederiz. Örneğin yolda yürürken bir anda patlama sesine benzer bir ses duydunuz diyelim. Yapabileceğiniz iki şey var: 1) Sesi umursamayıp aynen devam etmek 2) Başınızı yere eğip bir şey mi patladı diye etrafınızı kolaçan etmek. Eğer gerçekten bir patlama olduysa 1'i yapmak, olmadıysa 2'yi yapmak hatalı olurdu. Ancak 1'deki hatanın olası olumsuz sonucu, 2'den çok daha büyük. Zira, 2'deki olası hata, sadece 5-10 saniye harcamanıza sebep olacaktır; ama 1'deki olası hata (bir şey patlarken sizin kendinizi savunmamanız) ölümünüze bile yol açabilir. O yüzden böyle durumlarda her zaman olası olumsuz sonucu daha az olan davranışta bulunmak, yani her patlamaya benzer seste patlama varmış gibi tepki vermek daha mantıklıdır. Van Prooijen ve van Vugt aynı mekanizmanın komplo teorileri için de geçerli olabileceğini savunmaktadır. Öyle ya, gerçek bir komplo yokken var olduğuna inanmanız bir hatadır ama gerçek bir komplo varken sizin bunu görmezden gelmeniz çok daha büyük bir hata değil midir? Sizin veya sizin grubunuzdan insanla-

rın ölümüyle bile sonuçlanabilecek bir kayıtsızlık olmaz mı bu? Yazarlar bir grup insanın gizli bir plan çerçevesinde bir araya gelerek başka bir gruba karşı sinsi bir saldırıda bulunmasının insanlık tarihi boyunca sayısız defa gerçekleşen bir şey olduğunu hatırlatmaktadır. Antropolojik bulgular da başkalarına karşı derin bir güvensizlik duymanın çok da gerçeklikten kopuk bir eğilim olmadığını göstermektedir. Van Prooijen ve van Vugt'un aktardığı gibi günümüzde yaşayan ve bizim yaşadığımızdan çok farklı ve muhtemelen eski çağlarda yaşayan atalarımızınkine çok benzer hayatları olan avcı-toplayıcı halklarda insan kaynaklı ölüm oldukça fazladır. Örneğin Amazon'da yaşayan "Yanomamö" kabilesinde ölen insanların %22'si başka bir grubun saldırısı sonucunda ölmektedir. Ekvador'da yaşayan Waorani kabilesinde ise bu oran %64'e kadar çıkmaktadır. Böyle bir ortamda komşu köydeki insanların gizli ve kötücül bir planları olduğuna dair söylentileri ciddiye almamak oldukça mantıksızdır. Dolayısıyla, şartların böyle olduğu bir dünyada "komplo teorileri"ne inanmanız iyi edersiniz. İnsanlık tarihinin büyük bir kısmı da savaşlar ve çatışmalarla dolu olduğu için, insanların başkalarının gizli planları olduğuna dair söylentileri fazlasıyla ciddiye alacak şekilde evrilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Komplo teorilerinin bir başka yararı, insanları protestoya ve hak arama eylemlerine motive edebiliyor olmasıdır. Roland Imhoff ve arkadaşlarının yürüttüğü bir çalışmada,[29] insanlara "normatif" (toplumsal normlara göre beklenen, normal görülen) ve "normatif olmayan" (yasal veya etik görülmeyen, normal algılanmayan) siyasi eylemlerde bulunup bulunmayacakları sorulmuştur. Normatif eylemlerden bazı örnekler şunlardır:

- Seçimlerde oy veririm.
- Çıkarlarımı temsil etmesi için bir siyasi partiye katılır ve onu desteklerim.
- Benim için önemli olan bir konuyu destekleyen imza kampanyasına katılırım.

Normatif olmayan eylemlerden bazıları ise şunlardı:

- Sistemi zayıflatmak için vergi, harç veya kira ödemeyi reddederim.
- Yasalara aykırı olmasına rağmen kamu binalarına girişin engellendiği protestolara katılırdım.
- Kamusal alana (sokak lambalarına veya metroya) duvar yazıları yazar veya posterler asarım.

Bulgular, komplo teorilerine daha fazla inanan insanların, inanmayanlara kıyasla, "normatif" siyasi eylemlere daha az ama "normatif olmayan" siyasi eylemlere daha fazla katılmaya niyetli olduğunu göstermektedir. Bu tarz eylemlerin, her ne kadar çoğu zaman yasal görülmeseler de, siyasi yönetim üzerinde bir baskı unsuru olduğu için uzun vadede halkın "kazıklanmasını" engellemeye potansiyel bir katkı sağladığı söylenebilir.

Jan-Willem van Prooijen, bir başka makalede[30] komplo inançlarının bazı psikolojik yararlarını listelemiştir. Bu olası yararları üç ana başlıkta inceleyebiliriz:

1. Dünyada olan biteni çoğu insanın bilmediği bir komplo teorisiyle açıklayabileceğini düşünen kişiler, bu sayede kendilerini önemli hissedebilmektedir. Sıradan, basit insanlar değillerdir artık; büyük gizemi çözmüşler ve sürüden ayrılmışlardır.
2. Aşı olmamak gibi toplumsal normların dışına çıkan davranışlara halihazırda zaten yatkın olan insanlar, davranışlarını komplo teorileri ile meşrulaştırabilirler. Böylece davranışları sebepsiz görünmez ve savunulabilir bir hale gelir. Van Prooijen bir boylamsal çalışmadan örnek vermektedir: COVID-19 pandemisi süresince, zaman içinde önlem alma davranışı azalan bireylerin komplo inançları artmıştır. Dolayısıyla, örneğin maske takmak istemeyen insanlar bu davranışlarını komplo teorileriyle meşru gösterme yoluna gidiyor olabilir.[31]
3. Komplo teorileri eğlencelidir. Van Prooijen ve arkadaşlarının 2021 yılında yürüttükleri çalışmada,[32] katılımcıların yarısı

bir olayla (Notre Dame Katedrali yangını, Jeffrey Epstein'ın ölümü, vb.) ilgili komplo teorisi içeren bir açıklama okurken, diğer yarısı komplo teorisi içermeyen bir açıklama okumuştur. Komplo teorisini okuyan katılımcılar, diğerlerine göre okudukları metni çok daha eğlenceli bulmuştur. Gerçekten de komplo teorileri sıradan ve sıkıcı hayatımıza renk getiren, kimi zaman insanları bir Sherlock Holmes hikâyesinde hissettiren, kimi zaman uzaylıları ve yüzlerce yıllık gizli cemaatleri günlük hayata dahil eden eğlenceli anlatılardır. Başka çalışmalar,[33] sıkılmaya daha meyilli insanların komplo inançlarının da daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Dolayısıyla, komplo inançlarının bazen yararları da olabilmektedir. Bu alandaki bulguları destekleyici bir başka araştırma dizisi de komplo teorilerinin olumsuz etkilerinin abartıldığını iddia etmektedir.

Komplo teorilerinin etkileri abartılıyor mu?

Bazı araştırmalar, komplo teorisi gibi yanlış bilgi türlerinin toplum üzerindeki etkilerinin abartıldığını, her ne kadar bu tarz inançların olumsuz etkileri olsa da bu etkilerin zannedildiği kadar büyük ölçekte olmadığını iddia etmektedir. Sacha Altay ve arkadaşlarının 2023 yılında yayınladıkları makale, bu konuya dair eleştirilerin bir çeşit derlemesidir.[34]

Altay ve arkadaşları, sadece komplo teorilerini değil, komplo teorileri ve sahte haberleri kapsayan bir şemsiye kavram olarak yanlış bilgileri incelemiştir ve bu yanlış bilgilerin etkilerine dair üç önemli faktörden bahsetmişlerdir:

1. İnsanlar internette gördükleri şeyleri beğeniyor veya paylaşıyor olabilirler ancak bu gerçekten inandıkları anlamına gelmek zorunda değildir. İnsanlar asılsız iddiaları sosyalleşme, eğlenme, siyasi görüşlerini vurgulamak gibi çeşitli sebeplerle paylaşabilir; paylaştıkları şeye her zaman inanıyor değillerdir.
2. Yanlış bilgilere inanan ve bunları yayan insanlar, bütün internet kullanıcılarının küçük bir kısmına karşılık gelmektedir. Örneğin bir çalışma, 2016 yılında ABD'de gerçekleşen seçimler süresince yayılan sahte haberleri incelemiştir.[35] Sonuçlara göre, insanların %1'i, sahte haberleri okuyan insanların %80'ine denk gelmektedir. Bu sahte haberleri paylaşanların %80'i de tüm insanların %0,1'ine denk gelmektedir. Dolayısıyla sayıca çok az ama çok yoğun şekilde sahte haber tüketen ve yayan bir kitle vardır ve insanların büyük çoğunluğu bu sürece dahil değildir. Keza ülkemizde de aşı karşıtlarının düzenlediği bir mitinge

Türkiye ortalamasını düşündüğümüzde oldukça az sayıda insan katılmıştır. Tek doz aşılanmanın da %90'ın üzerinde olduğunu düşündüğümüzde, aşı karşıtlığının ülkemizde büyük bir sorun olmadığı düşünülebilir.

3. Sahte bilgilerin davranışı ne ölçüde etkilediği belirsizdir. İnsanlar komplo inançlarına göre davranmak yerine, davranışlarına uygun komplo teorilerini inandırıcı buluyor olabilirler. Bu da bir komplo teorisine inanıp inanmamanın davranış üzerinde sınırlı etkisi olabileceğini ima etmektedir.

Komplo teorilerine dair abartıldığı iddia edilen şeylerden bir diğeri de bu inançların ne derece irrasyonel olduğudur. Sosyal psikoloji literatüründeki bazı yöntemsel hataların, komplo inançlarını olduğundan daha irrasyonel gösterdiğini iddia eden araştırmacılar vardır. Buna dair örneklerden biri, birbiriyle temelden çelişen komplo teorileri meselesidir.

Aynı anda doğru olması imkânsız komplo teorileri

Prenses Diana (Galler Prensesi; Prens Harry ve Prens William'ın annesi), yakın zamanda Britanya'da krallık tahtına oturan Kral Charles'ın ilk eşiydi. Diana popüler ve tartışmalı bir isimdi, Charles ile ilişkileri epey çalkantılı sürmüş ve 1996 yılındaki boşanma ile beraber resmi olarak son bulmuştu. Diana'nın, Charles'ın da olduğu gibi, hem boşanmadan önce hem de sonra çeşitli sevgilileri olmuştu. Boşanmadan bir yıl sonra, 1997 yılının yazında, Diana sevgilisi Dodi Fayed'le birlikte Fransa'da tatildeydi. 31 Ağustos 1997 günü, paparazzilerden kaçmaya çalışırlarken, Paris'teki bir tünelde trafik kazası geçirdiler ve Diana, Dodi Fayed ve aracı kullanan şoför Henri Paul hayatını kaybetti. Ancak Bölüm 3'te de ayrıntısıyla göreceğimiz gibi böyle büyük olaylar her zaman beraberinde "alternatif açıklamaları" da getirir. Burada da öyle oldu. Çok geçmeden bunun bir kaza olmadığı ve Prenses Diana'nın kasten öldürüldüğü gibi iddialar ortaya atılmaya başlandı. Bu süreçte, iki farklı türde komplo teorisi ön plana çıkmaya başladı:

1. Prenses Diana, İngiliz derin devleti tarafından öldürüldü.
2. Prenses Diana aslında ölmedi. Kraliyet ailesinin ve basının baskılarından yıldı ve düzmece bir kaza ile kendisini ölmüş gibi gösterdi. Böylece başkalarının boğucu ilgisinden uzak, özgür bir hayata yelken açtı.

Buradaki ilginç nokta, bu iki komplo teorisinin aynı anda doğru olmasının imkânsız olmasıdır: Çünkü birinci komplo teorisi

Diana'nın öldüğünü söylerken, ikincisi hâlâ yaşadığını iddia etmektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi tüm komplo teorileri birbirini besliyorsa, bunlar da pozitif ilişkili olabilir mi? Ne kadar mantıksız olsa da birinciye inananlar ikinciye de inanabilir mi?

Michael J. Wood ve arkadaşları, 2012'de yayınlanan araştırmalarında tam da bu konuyu incelediler. İlginç bir şekilde, gerçekten de Diana'nın ölmediğine ve derin devlet tarafından öldürüldüğüne dair komplo teorilerine inançlar arasında bir pozitif korelasyon görüldü. Yani birine inanç arttıkça, diğerine de arttı. Araştırmacılar benzer bir bulgunun başka bir konuda da tekrarlanıp tekrarlanmayacağını da incelediler. İkinci çalışmalarında, ise bu sefer Usame Bin Ladin vakasını ele aldılar.

Bin Ladin, 11 Eylül 2001'de New York'taki İkiz Kuleler'e ve Virginia'daki Pentagon üssüne kaçırdıkları uçaklarla intihar saldırıları düzenleyen El Kaide isimli örgütün lideriydi. 11 Eylül'den kısa süre sonra dünyada en çok aranan insanlardan biri haline gelen Bin Ladin, ABD ordusunun yaptığı bir operasyonla, olaydan yaklaşık on sene sonra, 2 Mayıs 2011'de Pakistan'da öldürüldü. Ancak ABD'nin açıklamasına göre, Bin Ladin'e sempati duyan insanlarda infial uyandırmaması ve daha fazla şiddet olaylarına yol açmaması için Bin Ladin'in cesedinin fotoğrafı halkla paylaşılmadı ve gömüldüğü yer bir toplanma alanına dönüşmesin diye cenazesi denize gömüldü. Tabii Bin Ladin'in ölümüyle ilgili bu gizlilik ve belirsizlik komplo teorilerine çok uygun bir zemin hazırladı ve çok geçmeden konuyla ilgili iki farklı türde komplo teorisi ortaya atıldı:

1. ABD yalan söylüyor. Bin Ladin aslında hâlâ hayatta.
2. Bin Ladin, söylenen operasyondan yıllar önce ölmüştü ancak yıllardır videolarda ona fiziksel olarak çok benzeyen biri kullanılarak hayattaymış gibi yapılıyordu.

Prenses Diana vakasında olduğu gibi buradaki komplo teorilerinin de aynı anda doğru olması imkânsız çünkü birincisi Bin Ladin'in hayatta olduğunu söylerken, ikincisi yıllardır ölü oldu-

ğunu söylüyor. Bir insan aynı anda hem hayatta hem ölü olamaz! Ya da acaba olabilir mi? Wood ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışmanın bulguları, bu iki komplo teorisine inanç arasında da pozitif korelasyon olduğunu gösteriyor. İlginç ama gerçekten birine inanç arttıkça, diğerine olan inanç da artıyor.

Prenses Diana ve Usame Bin Ladin biraz eski örnekler olarak geldiyse, daha güncel bir konudan da örnek verebiliriz. Aralık 2019'da başlayan ve 2020'nin ilk günlerinden itibaren tüm dünyayı etkisi altına almaya başlayan COVID-19 pandemisi, ilk anlarından beri çeşitli komplo teorilerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hastalığa sebep olan virüsün ilk ortaya çıkışıyla ilgili iki farklı kategoride değerlendirilebilecek komplo teorileri ortaya çıktı. Bunlardan birincisi, COVID-19'un aslında gripten farksız, basit ve zararsız bir hastalık olduğu ama toplumda infial yaratmak için bir kriz yaratmaya çalışan odaklarca zararının abartıldığına dair iddiaydı. İkinci tür komplo teorileri ise, bu yeni virüsün bir tür biyo-silah olduğuna ve dünya nüfusunu azaltmak için kasıtlı olarak üretildiğine dair iddialardı. Dikkat ederseniz, bu iki türde komplo teorilerinin birbirini dışladığını göreceksiniz: İkisi aynı anda doğru olamaz! COVID-19 gripten farksız, zararsız bir hastalıksa, nasıl aynı zamanda dünya nüfusunu azaltacak bir biyo-silah olabiliyor? İkisinden en az birinin yanlış olması gerekir. Ancak ilginç bir şekilde, Imhoff ve Lamberty'nin 2020 yılında yayınlanan çalışmasına göre, bu iki tür komplo teorisine inanç arasında da güçlü bir pozitif korelasyon vardır![36] Yani birine inanç arttıkça, diğerine olan inanç da artıyor. Halbuki normalde biri arttıkça diğerinin azalması gerekmez miydi?

Buraya kadar oldukça mantıksız görünüyor, öyle değil mi? Ancak yakın zamanda yayınlanan bir başka çalışma, buradaki çelişkili durumun aslında o kadar da çelişkili olmadığını ortaya koymuştur.[37] Yazarlara göre, birbiriyle çelişen komplo inançları arasında pozitif korelasyon olmasının gözden kaçan bir başka açıklaması daha vardır. O da pozitif korelasyonun aynı zamanda iki inancın aynı anda azaldığını da göstermesidir. Dolayısıyla hiçbir komplo teorisine inanmayan insanlar sıklıkla iki komplo teorisine de az

puan verecekler, bu benzerlik de birbiriyle çelişen komplo inançları arasında pozitif korelasyon olduğunu gösterecektir. Diğer bir deyişle, burada görülen şey aslında insanların birbiriyle çelişen komplo teorilerine aynı anda inanması değil, ikisine de aynı anda inanmamasıdır. Yürüttükleri dört farklı çalışmanın neticesinde, gerçekten de bu sonuca ulaşmışlardır: Prenses Diana'nın ölümü gibi olaylarda resmi açıklamalara inanan (dolayısıyla komplo teorilerine inanmayan) katılımcılarda, birbiriyle çelişkili komplo teorilerine inanç konusunda bir pozitif korelasyon görülmektedir. Bu katılımcılar iki farklı komplo teorisine aynı anda inanmamaktadır. Ancak resmi açıklamalara inanmayan ve komplo teorilerine daha açık olan katılımcılarda, iki farklı komplo teorisi arasında bir ilişki görünmemekte, katılımcılar iki farklı açıklamaya aynı anda aynı seviyede katılmamakta, aralarından sadece birini seçmektedir. Bu bulgular, komplo teorilerine inanan insanların zannedildiği kadar mantıksız olmayabileceğini göstermektedir.

Komplo teorileri zararsız mı?

Komplo teorilerinin her zaman olmasa da bazen doğru çıkabildiğini, tarihte bunun birçok örneğinin olduğunu, evrimsel açıdan komplo teorilerine itibar etmenin çok da mantıksız olmadığını, komplo inançlarının yararları olabildiğini, komplo inançlarının etkilerinin bazen abartıldığını ve haksız yere fazla mantıksızmış gibi gösterilebildiğini konuştuk. Peki, bütün bunlardan yola çıkarak, komplo teorilerini belki o kadar da sorun olarak görmemeliyiz, ne dersiniz?

Siz ne dersiniz bilmiyoruz ama biz öyle düşünmüyoruz. Komplo teorileri bazen olduğundan daha mantıksız gibi resmedilebilse de, bu onların mantıklı olduklarını göstermemektedir ve komplo teorilerinin çok ağır, bazen ölümle sonuçlanan neticeleri olabilmektedir. Bir sonraki bölümde bu konuyu enine boyuna tartışacağız.

BÖLÜM 3:

Komplo teorilerinin zararları

ABD'nin New Hampshire eyaletinde 1992 yılında doğan Adam Lanza zorlu bir çocukluk geçirdi.[38,39] Üç yaşından itibaren çeşitli psikolojik ve gelişimsel sorunlar yaşayan Lanza'nın durumu o kadar sorunluydu ki sekizinci sınıfa geldiğinde okula devam edemeyeceğine karar verildi ve Lanza bir süreliğine eğitimine evde devam etmek zorunda kaldı. 13 ve 14 yaşlarında, önce Asperger Sendromu, sonrasında ise Obsesif Kompulsif Bozukluk tanısı kondu; 17 yaşındayken anne babası boşandı. 20 yaşına geldiğinde anoreksiyadan (kilo almamak için yemek yemeyi aşırı kısıtlamaya sebep olan bir tür yeme bozukluğu) mustaripti. Tabii ki bunların hiçbiri birazdan anlatacağımız olayları kaçınılmaz kılmıyor. Birebir aynı yollardan geçen, hatta çok daha zor durumlar yaşamasına rağmen başkalarına zarar vermeyi aklının ucundan bile geçirmeyen milyonlarca insan var. Lanza'nın psikolojik desteğe ihtiyacı olduğu çok açık olmasına rağmen bunu yeterince alamamıştı. Üstüne üstlük, saldırganlık eğilimi olduğuna dair işaretler de veriyordu. İnternette, toplu katliamlara ilgi gösteren başka insanlarla iletişim halindeydi. Lanza, aşağıda anlatacağımız olaydan üç gün önce "Benim için açıklanamayan esas gizem neden katliamların olduğu değil, neden her sene 100.000 katliam olmadığıdır" yazmıştı. Bu yatkınlığı yetmezmiş gibi bir de evinde bol bol silah vardı ve bu silahların hepsi annesinin adına yasal olarak satın alınmıştı. Lanza'nın annesi tam bir silah tutkunuydu, evinde silah koleksiyonu vardı. Ara sıra çocuklarını atış yapmak için poligona götürüyordu.

Adam Lanza, neden daha fazla katliam olmadığına hayret ettiğini yazdıktan üç gün sonra, 14 Aralık 2012'de, annesini bir tüfekle öldürdü. Sonra yanına yarı otomatik bir tüfek, bir pompalı tüfek ve iki tabanca alarak arabaya bindi ve yakınlardaki Sandy Hook İlkokulu'na gitti. Okula zorla girdi, öncelikle ne olduğuna bakmak için dışarı çıkan müdür, müdür yardımcısı ve okul psikoloğuna ateş açtı. Müdür ve psikolog öldü, müdür yardımcısı yaralandı. Sonrasında bir sınıfa girdi, öğretmeni ve 14 çocuğu öldürdü. Bir başka sınıfa girerek öğretmeni, öğretmen yardımcısını ve 6 çocuğu daha öldürdü. Toplamda 20'si çocuk, biri annesi olmak üzere 27 kişiyi öldüren Lanza, olay yerinde intihar etti. Dikkatinizden kaçtıysa, burasının bir ilkokul olduğunu hatırlatmak isteriz. Ölen 20 çocuğun tamamı 6 veya 7 yaşındaydı. O yaştaki bir çocuğunuzu sabah ilkokula gönderdiğinizi, sonra birinin okula gelerek rastgele çocuklara ateş etmeye başladığını düşünün. Hem o çocuklar hem de sonrasında ebeveynleri işte bu cehennemi yaşadı.

Bu noktada bir adım geriye atarak ABD'de okul saldırıları konusunda yıllardır yaşanan siyasi gerginliğe bir göz atmamız gerekiyor. Daha muhafazakâr olan Cumhuriyetçiler, bireysel silah sahipliğinin anayasal bir hak olduğunu, silah kullanma tekeli devlette olursa bunun devletin gelecekteki olası zulmüne karşı direnmeyi imkânsızlaştıracağını savunur ve bireysel silahlanmayla ilgili hemen hemen hiçbir kısıtlamaya destek vermez. Cumhuriyetçilere göre bu tarz toplu katliamların sebebi faillerin psikolojik açıdan sorunlu olmasıdır, silahların olayda önemli bir rolü yoktur. Demokratlar ise silaha erişimin çok kolay olması, özellikle yarı otomatik tüfekler gibi saniyeler içinde onlarca kez ateş edebilmenizi sağlayan silahlara halkın erişebiliyor olmasının büyük bir sorun olduğunu vurgular. Bu olayda iki faktör de mevcut: Hem psikolojik sorunları olan bir fail var hem de o fail başka bir ülkede mümkün olmayacak kadar çok sayıda ve tehlikeli silaha erişebiliyor. Sandy Hook Katliamı'ndan sonra silah konusu epey gündemde kaldı çünkü değindiğimiz gibi Lanza'nın evinde de birçok silah vardı ve bunlar yasal yolla satın alınmıştı. Hatta olaydan iki sene sonra kurbanların aileleri bir silah üreticisi olan Remington'a dava açtı ve

askeri amaçlarla üretilen bir silahın sorumsuzca sivil halka satıldığını iddia etti. Yıllarca süren davanın sonucunda Remington 2022 yılında ailelere 73 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etti.[40]

Bireysel silahlanma konusunun bu şekilde gündeme gelmesi, halihazırdaki siyasi gerilimle birleşince diğer siyasi kutuptan da ilginç bir tepki geldi. İşte tam da bu noktada konumuz komplo teorilerine bağlanıyor. Aşırı sağcı ünlü bir komplo teorisyeni olan ve kendisine ait haber ve yayın kuruluşları olan Alex Jones, 2013 yılından itibaren çeşitli kereler Sandy Hook Katliamı'nın hiç yaşanmadığını iddia etti.[41] Jones'a göre bu bir derin devlet operasyonuydu ve insanların ellerindeki silahlara el koymak için bir bahane olarak kullanılacaktı. Jones her şeyin bir tiyatro olduğunu, katliamın hiç gerçekleşmediğini, öldürüldüğü söylenen çocukların hayali olduğunu ve çocuğunu kaybetmiş gibi görünen anne babaların bu iş için görevlendirilmiş oyuncular olduğunu öne sürdü. Bu komplo teorisi birçok takipçi kazandı. Acılı anne babalara internet üzerinde hakaretler edildi, onların yalancı ve bir devlet komplosunun parçası oldukları iddia edildi; ev adreslerine tehdit mektupları gönderildi. Altı yaşındaki kızı Emilie'nin acısını yaşayan baba, Emilie'nin hatırası için açtığı Facebook sayfasını bile gelen nefret dolu mesajlar sebebiyle kapatmak zorunda kalmıştı. Hatta yolda yürürken yolunu kesip yüzüne onun yalancı olduğunu bağıranlar bile olmuştu. Düşünün, 6 yaşındaki kızınızı okula gönderiyorsunuz ve adamın biri onu kurşun yağmuruna tutarak öldürüyor, bu sanki yetmezmiş gibi bir de insanlar çıkıp sizin kızınızın aslında hiç var olmadığını, sizin de rol yapan bir oyuncu olduğunuzu iddia ediyor. Psikolojik açıdan daha rahatsız edici şey çok zor bulunur herhalde.

Neyse ki Alex Jones'un başlattığı bu nefret dalgası Jones'un yanına kâr kalmadı. 2022 yılında sonuçlanan çeşitli tazminat davalarında, Jones saldırıya kurban giden çocukların ailelerine toplamda yaklaşık 1,4 milyar (evet, milyar) dolar tazminat ödemeye mahkûm edildi.[42] Bu vaka, komplo teorilerinin olası olumsuz sonuçlarının nereye kadar varabileceğine dair önemli bir örnek oldu. Ancak maalesef çok istisnai değildi. Bir benzeri İngiltere'de

yaşandı. 7 Temmuz 2005'te üç metro trenine ve bir yolcu otobüsüne canlı bomba saldırıları düzenlendi ve toplam 52 kişi hayatını kaybetti, 700 kişi yaralandı. Ancak her büyük olayda olduğu gibi burada da komplo teorisyenleri boş durmadı ve olayı İslamcı canlı bombaların değil, başkalarının yaptığını öne sürmeye başladı. Hatta kimilerine göre, saldırıda yaralanan insanlar gerçekte yaralanmamıştı, sadece rol yapıyorlardı. Komplo teorisyeni Richard D. Hall, örneğin saldırıda belden aşağısı felç olmuş Martin Hibbert'ın felç olduğuna inanmıyor; bu "büyük yalan"ı ortaya çıkaracak fotoğrafı çekmek için sık sık Hibbert'ın evinin önünde bekliyordu.[43] Kendinizi Martin Hibbert'ın yerine koyun: Bir terör saldırısında felç kaldığınız yetmiyormuş gibi felç kalmanızın yalan olduğu ve rol yaptığınız iddia ediliyor, günlük hayatınızda sık sık bu yüzden taciz ediliyorsunuz.

Bu çarpıcı hikâyeler maalesef istisna değildir; komplo teorilerine gönülden bağlanan insanların sebep olduğu birçok olumsuz sonuç vardır. Bu bölümde, bu olumsuz etkilerin başlıca örneklerine göz atacağız.

Kurumlara ve insanlara güvenin düşüşü

Her komplo teorisi bir tür güven eksikliğini gerektirir.[44] Zira, Pierre ve alandaki birçok başka araştırmacının da öne sürdüğü gibi bilginin kaynağı olan otoritelere güveniniz azsa, onların ortaya koyduğu açıklamalara alternatif başka açıklamaları aramanız ve bunları inandırıcı bulmanız da oldukça normaldir. Bir araştırmada,[45] Türkiye dahil 22 ülkeden 15.908 katılımcı çalışmaya dahil edildi ve katılımcıların çok genel, spesifik bir konuya dair olmayan, üç komplo inancına ne kadar inandıkları soruldu:

- "Büyük resme bakıldığında, ilgisiz gibi görünen pek çok olayın, gizlilik içinde hareket eden güçlü aktörler tarafından yönetilen daha büyük bir planın parçası olduğunu görmek kolaydır."
- "Birçok önemli dünya olayı bir komplonun sonucunda meydana gelmiştir."
- "Yetkililer aksini söylese de büyük şirketler ve hükümetler devamlı olarak kâr için kötücül, gizli faaliyetlerde bulunur."

Aynı katılımcılara, hükümete (meclis, yerel ve ulusal yönetimler), devlet aygıtlarına (hukuk, vergi ve seçim sistemi) ve güvenlik güçlerine (polis ve ordu) olan güvenleri de soruldu. Beklendiği üzere, komplo inançları arttıkça, her üç gruba da güven düşmekteydi.

Devlete olan güvensizlik neden zararlı bir sonuç olsun diye düşünüyor olabilirsiniz. Neticede, bu kurumlar gerçekten de bu güvensizliği hak etmiş olamazlar mı? Ülkesinin siyasetçilerine ve

siyasi kurumlarına güvenmeyen insanları mantıksız davranmakla suçlamak hakkaniyetli bir yaklaşım mı?

Kısa cevap: Hakkaniyetli değil.

Uzun cevap: Bu güvensizliği sorunlu görmek her zaman hakkaniyetli değil, evet ama bu güvensizlik her zaman sorunsuz da değil. Orantısız bir güvensizlik, doğru olan şeyleri dahi yadsımayı ve gerçekliği inkâr ettirmeyi getirebilir.

Buna dair önemli bir örnek 6 Ocak 2021 günü ABD'de yaşandı. Olaydan birkaç ay önce, 3 Kasım 2020'de yapılan başkanlık seçimlerini Donald Trump kaybetmişti. Ancak Trump yenilgiyi kabullenmedi ve seçimlerde hile yapıldığını iddia etti. Trump ve destekçileri birçok eyalette oyların iptal edilmesi ve seçimlerin tekrarlanması için girişimlerde bulundu; ancak iddiaları somut kanıtlara dayanmadığı için başarılı olamadı. Trump iddialarını kanıtlarla destekleyemedi ve birçok mahkeme kararı kendisinin aleyhine çıktı ve ortada bir seçim hilesi olduğuna dair hiçbir kanıt bulunamadı. Ancak Trump ve destekçileri pes etmedi ve Trump'ın seçilmiş başkan olduğu konusundaki iddialarına devam etti. 6 Ocak 2021'de, yeni başkan Joe Biden'ın başkanlığının resmileşeceği günde, binlerce Trump taraftarı Amerikan Kongre Binası'nın önünde toplandı. Sonrasında iki binden fazla kişi Amerikan siyasi kurumlarının kalbi olan binaya yasadışı şekilde girdi, o sırada orada olmasalar bile, meclis sözcüsü Nancy Pelosi dahil, bazı Demokrat siyasetçilerin ofisleri basıldı, meclis binasının birçok yeri yağmalandı. Olaydan sonra bazı göstericilerin üzerinde silah bulundu, meclis çevresinde çeşitli patlayıcılar ve molotof kokteylleri tespit edildi. Bu, gerçekleşmeye ramak kalmış bir darbe girişimiydi. O gün yaşananlarla ilgili yüzlerce kişiye dava açıldı, bazıları hapis cezası aldı. Bu kitabın yazıldığı tarihlerde, konu hakkında bir meclis soruşturması devam etmekteydi. Ancak aradan neredeyse iki sene geçmiş olmasına rağmen, Trump'ın iddialarını destekleyen hiçbir ek kanıt bulunmadı. Bulunmamış olmasına rağmen, Trump da iddialarından geri adım atmadı. Zaten en başından beri seçim hilesi iddiaları somut kanıtlara değil bir komplo teorisine dayanıyordu. Bu da bizi, kurumlara güvensizliğin orantısız olduğu

durumların olumsuz neticelerine getiriyor. Evet, siyasi kurumlara koşulsuz güven beklemek sağlıklı değil, zira bu kurumlar ve siyasetçiler kendi çıkarları için sizi kandırıyor olabilir. Ama aynı şekilde, koşulsuz bir güvensizlik duymak da sağlıklı değil. Kanıta dayanmayan, sebepsiz ve giderilemez bir güvensizlik, insanları darbe girişimi yapmaya bile itebiliyor. Komplo teorileri de bu özelliklere sahip olduğundan, takipçilerini son derece olumsuz davranışlara sevk edebilmektedir.

Kurumlara olan güvensizliğin bir başka boyutu, resmi kurumlarca otoritesi tanınmış uzmanlara da güvenmemektir. Bu bölümün devamında bahsedeceğimiz üzere, bunun bir örneği, COVID-19 kapsamında da deneyimlediğimiz gibi, sağlık alanındaki uzmanlara güvenmemektir. Bir başka örneği ise, tarihsel bilgi konusunda uzmanlara değil de "alternatif" kaynaklara güvenmek şeklinde kendisini göstermektedir. Roland Imhoff, Pia Lamberty ve Oliver Klein, 2018 yılında yayınlanan çalışmalarında, komplo inançları yüksek olan kişilerin otorite sahibi tarihçilere (bu alanda doktora yapmış, çeşitli resmi kurumlarda uzman olarak çalışan, vb.) olan güvenin daha az olduğunu buldu. Dolayısıyla komplo teorilerine inanmaya eğilimli insanlar "resmi tarih" olarak algıladıkları tarihsel bilgilere güvenmemekte ve konu hakkında çok daha az eğitimi olan insanların alternatif iddialarına inanmaya daha eğilimli olmaktadır. Belli tarihsel olguların tartışmaya açılması, bazı komplo teorilerinin merkezindedir. Buna dair önemli yerel örneklerden biri Lozan Antlaşması'nın gizli maddeleri olduğu ve bu maddelerin geçerliliğinin 2023 yılında sona ereceğine dair asılsız komplo teorisidir. Bu komplo teorisinin siyasi ve psikolojik işlevini sonraki bölümlerde ayrıntılı tartışacağız. Ancak tarihsel olaylara dair komplo teorilerinin olması, bunların zararlı olduğunu gösterir mi, diye sorabilirsiniz. Tarihsel bilgiye karşı orantısız bir güvensizliğin yol açabileceği olumsuz sonuçlara dair yakın zamanda yaşanmış önemli bir örneğe dikkat çekmek isteriz: Almanya'daki *Reichsbürger* hareketi,[46] İkinci Dünya Savaşı'nı kaybeden Nazi Almanyası'nın yerine kurulan Federal Almanya Cumhuriyeti'nin meşru ve gerçek bir

devlet olmadığını, Batılı güçler tarafından yönlendirilen derin devletin organize ettiği sahte bir organizasyon olduğunu iddia etmektedir. Bu harekete göre şu anki Alman devleti bir aldatmacadır ve gerçek devlet 1918'de yıkıldığı söylenen anayasal monarşiye dayanan *Kaiserreich* devletidir. Bu hareketin mensupları, şu anki yasaların meşru ve geçerli olmadığını iddia etmekte, şu anki "sahte" devlete vergi verilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı öncesindeki sınırların geçerli olduğunu ve meşru yöneticilerin Alman kraliyet ailesi olduğunu iddia etmektedirler. İlginç ve korkutucu olan şey, bunun bir internet eğlencesinden çok daha fazla olması ve bu komplo teorisi etrafında örgütlenen bir grubun bir darbe girişimi planladığının ortaya çıkmasıdır. Almanya'nın meşru yöneticisi olduğuna inanılan soylu ailenin günümüzdeki temsilcilerinden biri olan Prens 13. Heinrich'in bu darbe girişiminin elebaşı olduğunun ortaya çıkması da olayın ilginçliğini artırmaktadır. Başlarında bir eski prens ve saflarında birçok polis ve ordu mensubu, ellerinde de silahlarla gerçek bir darbe planlayan bu gruba 7 Aralık 2022'de düzenlenen polis baskını Almanya'yı ve tüm Avrupa'yı sarstı. Komplo teorilerinin de sadece eğlencelik fikir egzersizleri olmadığını, son derece yıkıcı sonuçlara yol açabileceğini bir kez daha gösterdi. Bütün bunlar tarihçilere, otoritelere, uzmanlara, resmi kurumlara koşulsuz bir güven duymamız gerektiğini göstermiyor elbette. Ancak güvensizlik belli somut kriterlere dayanmadığında ve orantısız bir güvensizlik hissi olduğunda, sonuç yıkıcı olabiliyor.

Komplo teorilerinin beraberinde getirdiği güvensizliğin orantısız olduğunu anlamak için, yakın zamanda yapılmış bir psikoloji çalışmasına da bakabiliriz. Marcel Meuer ve Roland Imhoff, yürüttükleri deneyde katılımcılara bir "güven oyunu" oynattılar.[47] Bu oyunda, katılımcılar Oyuncu A oluyor, Oyuncu B isimli hayali kişiyle bir oyun oynuyorlar. Her ne kadar katılımcılar Oyuncu B'nin gerçek bir insan olduğunu sansalar da aslında değildi. A'ya 10 puan veriliyordu ve bunun istediği kadar kısmını B ile paylaşabileceği söyleniyordu. A'nın bağışladığı puan üç ile çarpılarak

B'ye veriliyor, sonrasında da B'ye bu puanların ne kadarını A'ya geri vermek istediği soruluyordu. Karışık olduysa, bir örnekle anlatalım:

- A'ya 10 puan verilir.
- A, örneğin, 5 puanını B'ye verir.
- Bu puan 3 ile çarpılır ve B'nin kasasına 15 puan girer.
- B, örneğin, 7 puanını A'ya geri verir.
- Dolayısıyla iki taraf da kazanmıştır: B'nin puanı en başta 0 iken 8'e yükselmiş, A'nın da 10 iken son durumda 12 puanı olmuştur.

Böyle bir düzenekte, en kârlı olan yöntem, A'nın mümkün olduğunca fazla puanını B'ye vermesi, B'nin de 3 ile çarpılan puanından A'yı da kârlı duruma geçirecek kadarını A'ya geri vermesidir. Ancak bu A için en mantıklı olan stratejidir; B için daha da mantıklı başka bir yol daha vardır: A'nın elindeki bütün puanları bağışlaması ama B'nin hiçbirini geri vermemesi. Bunu tahmin eden A'nın, elindekileri karşı tarafa vermesi için, karşı tarafın da onunla işbirliği yapacağına güvenmesi gerekir. A'yı oynayan kişiler (yani bu deneye katılan herkes), karşı taraftaki hiç tanımadıkları B kişisine bir güven duyuyorlarsa, paylaştıkları puan sayısı da artacaktır. Diğer bir deyişle, B'ye gönderdikleri puan arttıkça B'ye (hiç tanımadıkları bir insan) duydukları güven de daha fazla demektir. Deneyi yürüten Meuer ve Imhoff, aynı zamanda katılımcıların komplo inançlarını da ölçmüşlerdi. Sonuçlara göre, katılımcıların komplo inançları arttıkça, B'ye verdikleri puan da azalmaktaydı; yani komplo inançları yüksek olan kişiler, hakkında olumlu veya olumsuz hiçbir şey bilmedikleri birine daha az güvenmekteydi. Bu da geçmişteki farklı çalışmalarla uyumlu bir bulguydu. Zira komplo inançları arttıkça sadece kurumlara değil, ortalama insana duyulan güven de azalmaktadır.[47]

Tam bu noktada sormamız gereken önemli bir soru var: Komplo teorilerine daha çok inanan insanların başkalarına daha az güvenmesi, onların bu güvensizliklerinde haksız oldukları anlamına

gelir mi? Ya insanlar gerçekten de genel olarak güvenilmezse ve komplo inançları yüksek kişiler dünyaya daha objektif gözlerle bakabildikleri için diğer insanlara güvenmiyorsa?

Meuer ve Imhoff, yürüttükleri çalışmalarda bu ihtimali de göz önüne alarak, çalışma tasarımlarına bir ayrıntı daha eklediler. Oyuncu B olarak sundukları (hayali) kişinin sözde fotoğraflarını da katılımcılara gösterdiler. Bu fotoğrafların üzerinde dijital olarak oynanmış ve yüzlerin bazılarının daha çok, bazılarının ise daha az öfkeli görünmesi sağlanmıştı. Eğer komplocular beklentileri daha rasyonel olan insanlarsa, o zaman karşı tarafın ne kadar öfkeli, yani ne kadar tehditkâr, olduğuna bakarak beklentilerini de güncellemeleri gerekir. Daha tehditkâr duran birine güvenmek daha zor olacağından, komplocuların güvensizliğinin tehditkâr yüzlere sahip insanlar için daha da artmasını bekleriz. Ancak bu çalışmada öyle olmamış. Karşılıklı oyun oynadıklarını düşündükleri kişinin yüzü ne kadar tehditkâr görünürse görünsün komplocular benzer seviyede bir güvensizlik göstermişler. Bu da diğer insanlara dair algılarını rasyonel düşünerek, somut veriyi hesaba katarak oluşturmadıklarına dair bir işarettir. Marius Frenken ve Roland Imhoff'un yürüttüğü bir başka çalışmada, bu sefer katılımcıların yüzlerinin ne kadar güvenilir olduğu dijital olarak manipüle edilmiştir.[48] Yüzlerin güvenilirlik seviyelerini farklılaştırmak için önceki bilimsel çalışmalarda hangi yüz özelliklerinin güvenilirlik algısını artırdığına dair bulgulara[49] dayanılmıştır. Komplo inançları yüksek olan katılımcılar, karşılarına hangi yüz gelirse gelsin onu güvenilmez görmeye eğilimli çıkmışlardır. Yüzün güvenilirlik seviyesindeki farklılaşmadan bağımsız olarak, herkese karşı genel bir güven eksikliği hissettikleri ortaya çıkmıştır.

Bu bulgular komplocularda görülen kurumlara ve insanlara güvensizliğin mantıklı temellere oturmadığını düşündürüyor. Çünkü eğer komplocular gerçekliği daha objektif şekilde görebildikleri için güvenmiyor olsalardı, o zaman güveni daha da düşürecek uyaranlara tepki verir, güvensizlik seviyelerini artırırlardı. Ancak şu ana kadar literatürde karşılaştığımız bulgular, komplocuların genel olarak kimseye güvenmedikleri ama bu güvensizliğin de

yeni bilgilerle güncellenen bir güvensizlik olmadığını gösteriyor. Güvensizliğin rasyonel gerekçelerden yoksun olması, onu orantısız derecede yükseltebilmekte, bu da 6 Ocak Amerikan Kongre Binası Baskını veya Reichsbürger hareketinde gördüğümüz gibi son derece olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir.

Siyasi kutuplaşma ve saldırganlık

1990'lara gelindiğinde, Ruanda'daki iki ana etnik grup olan Hutular ve Tutsiler arasındaki ilişki oldukça gergindi. Kasım 1990'da, *Kangura* isimli gazetede "Hutular için on emir" isimli makale[50] çıktı ve Tutsilere dair asılsız birçok iddia ortaya atıldı. Yazıya göre Tutsiler gizliden gizliye Hutuların neslini tüketmek için çalışıyor ve büyük bir savaşa hazırlanıyordu. Geriye dönüp bakıldığında bunun bir çeşit komplo teorisi olduğunu görebiliyoruz. Bölüm 1'de anlatıldığı haliyle bir komplo teorisinde beklediğimiz bütün özellikler burada da var. Ancak Tutsilerin gizli ve kötücül bir plan dahilinde organize hareket ettiklerini iddia eden bu komplo teorisi, olabilecek en kötü sonuçlardan birine sebep oldu. 1994 yılında, Tutsiler hakkında bu ve buna benzer birçok iddia sonucunda Hutular ayaklandı ve günümüzde Ruanda Soykırımı olarak bilinen vahşete imza attı. Bu katliamda en az beş yüz bin Tutsi'nin öldürüldüğü tahmin ediliyor.

Farklı etnik ve dini grupların gizli işler çevirdiğine dair komplo teorilerine en fazla maruz kalan gruplardan biri muhtemelen Yahudilerdir. Nazilerin, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesini Yahudilerin Almanları "sırtından bıçaklamasına" bağlaması da bir komplo teorisidir ve sonu soykırıma kadar varmıştır. Ancak Yahudilere dair komplo teorileri Nazilerle başlamamıştır ve mazisi çok daha eskilere dayanmaktadır. Yahudi Soykırımı'ndan neredeyse 600 sene önce, Avrupa'yı Kara Veba Salgını kasıp kavurmaktaydı. Tarihin en ölümcül salgınlarından biri olan bu veba salgını, tahminlere göre Avrupa nüfusunun en az üçte birinin ölümüne sebep olmuştur. Ancak hastalıkların sebebinin mikroplar

olduğunun anlaşılmasına ve genel olarak kabul görmesine daha yüzlerce yıl olduğundan, insanlar hastalığın sebebini başka yerlerde aramışlardı. Öne sürülen iddialardan biri, hastalığı Yahudilerin kasten yaydığıydı. Bu komplo teorisi yüzünden Avrupa'nın birçok yerinde yüzlerce Yahudi vahşice öldürüldü.

Yahudi karşıtı komplo teorileri, sosyal psikologların çalışmalarına da konu oldu. Viren Swami'nin Malezya'da yürüttüğü araştırmada, dünyanın gizli ellerce yönetildiğine dair genel komplo teorilerine inanma ile Yahudiler hakkındaki komplo teorilerine inanma arasında bir ilişki bulundu.[51] Yani başka konularda komplo teorilerine daha yatkın olanlar, Yahudiler hakkındaki komplo teorilerine de daha çok inanmaktaydı. Daha da ilginci, Yahudiler hakkındaki komplo teorilerine inanan insanların, farklı gruplara karşı da daha önyargılı olmasıydı. Örneğin Malezyalı katılımcıların Yahudilere dair komplo inançları arttıkça, Çinlilere karşı olan önyargıları da artmaktaydı. Benzer bir bulguyu Daniel Jolley, Rose Meleady ve Karen Douglas, İngiliz bir örneklem üzerinde yaptıkları çalışmada da buldu.[52] Bu çalışmaya göre, Yahudiler hakkındaki komplo inançları arttıkça sadece Yahudilere değil; Asyalılar, Araplar, Amerikalılar, İrlandalılar, Avustralyalılar gibi birçok başka gruba olan önyargı da artmaktaydı. Yani herhangi bir dış gruba yönelik komplo inançlarının dış gruplara yönelik genel güvensizlikle ilişkili olduğu, bir gruba yönelik komplo inançlarının başka gruplara da taştığı ve onlara duyulan güvensizlikle de ilişkili olduğu gösterilmiştir.

Komplo teorilerinin belli gruplara olan önyargıyı artırmasını yakın zamanda COVID-19 pandemisinde de deneyimledik. Salgının ilk olarak Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkmasından dolayı, pandeminin ilk dönemlerinde Çinlilere karşı önyargılı davranışlar birçok ülkede görüldü. Türkiye dahil birçok ülkede insanlar sosyal medya üzerinden, pandeminin başlamasından sorumlu tuttukları Çinlilere çeşitli hakaretler ettiler, bu dönemde Çinlilere karşı nefret söyleminde büyük bir yükseliş yaşandı. Bazı siyasetçiler yangına körükle gidip Çinlilere karşı tavrı daha da olumsuz kılacak eylemlere imza attı: Zamanın ABD Başkanı Donald Trump, örne-

ğin COVID-19'a "Çin virüsü" lakabını taktı. Yapılan çalışmalar, özellikle COVID-19 ile ilgili komplo teorilerine inananların, Çinlilere bakışının daha olumsuz olduğunu gösterdi. Örneğin Jakub Šrol, Vladimíra Cavojová ve Eva Ballová Mikušková Slovakya'da yürüttükleri çalışmada[53] katılımcılara şu soruları sordular:

- 0'dan (çok soğuk) ve 100'e (çok sıcak) kadar giden bir termometrede, Çinlilere olan tutumunuzu kaç olarak işaretlersiniz?
- Çinli biriyle iş arkadaşı olmak ister miydiniz?
- Çinli biriyle komşu olmak ister miydiniz?
- Çinli birinin ailenizden birisiyle evlenmesini ister miydiniz?
- Ülkenizin hükümetinin Çin'e insani yardım düzenlemesini destekler miydiniz?

Bulgular, COVID-19 ile ilgili komplo teorilerine daha fazla inanan katılımcıların, Çinlilere karşı da daha soğuk ve mesafeli olduğunu gösterdi. İşin ilginci, aynı soruları İtalyanlar için de sordular. Zira İtalya'nın da pandemi sürecinde önemli bir yeri vardı: Çin'den sonra COVID-19'un ilk yayıldığı ülkelerden biri İtalya oldu[54] ve Batı dünyası hastalığın soğuk yüzüyle ilk kez İtalya'da karşılaştı. Šrol ve arkadaşlarının çalışmasında, COVID-19 komplo inançları arttıkça, Çinlilere olduğu gibi İtalyanlara olan tutumun da daha olumsuz hale büründüğünü gösterdi.

Komplo inançlarının, dış gruplarla olan ilişkileri bozduğu gibi şiddet uygulama eğilimiyle ilişkili olduğunu gösteren bazı çalışmalar da mevcuttur. Pia Lamberty ve David Leiser araştırmalarında,[55] katılımcılara şiddet kullanımının zaman zaman meşru olup olmadığını (örnek ifade: "Ne yazık ki bazen şiddete başvurmak zorunda kalırsınız çünkü bazı şeyleri değiştirmenin tek yolu budur") ve şiddet kullanmaya niyetleri olup olmadığını (örnek ifade: "Genel olarak kavgalarımda fiziksel şiddet kullanmaya istekliyimdir") sordu. Genel komplo inançları yüksek olan kişilerin hem şiddeti meşrulaştırma hem de şiddet uygulama eğilimlerinin daha yüksek olduğu bulundu. Komplo teorilerinin doğası düşünüldüğünde, bu sonuç sürpriz olmasa gerek. Zira, bir komplo teorisine

inanıyorsanız, muhtemelen sizin grubunuza düşman bazı grupların olduğunu ve bu grupların şeytani özellikler taşıdığını düşünüyorsunuz demektir. Çoğu komplo teorisinde mevcut olan ve gerçek hayata kıyasla fazla karikatürize bu iyi-kötü ayrımı, "kötü" addedilen gruba uygulanacak şiddetin de meşru olduğunu düşünmeyi kolaylaştırmaktadır. Buna dair bir başka örnek, Rottweiler ve Gill'in yürüttüğü[56] ve verisi 23-25 Şubat 2019'da (yani COVID-19 pandemisinin başlangıcından yaklaşık bir sene önce) toplanan çalışmadır. Bu çalışmada, Almanya nüfusunu temsil eden bir örneklem kura yoluyla seçilmiş ve toplamda 1502 katılımcıya telefon yoluyla ulaşılmıştır. Genel komplo inançları (örnek ifade: "Siyasi kararları büyük ölçüde etkileyen gizli örgütler olduğunu düşünüyorum") sorulan katılımcılara, aynı zamanda şu ifadelere ne kadar katıldıkları da sorulmuştur:

- Grubumun siyasi ve yasal hakları için mücadele eden bir örgütü, bazen kanunları çiğnese bile desteklemeye devam ederim.
- Söz konusu örgüt bazen şiddete başvursa bile bu örgütü desteklemeye devam ederim.
- Protestoların şiddet eylemlerine dönüşebileceğini düşünsem bile grubumun uğradığı baskıya karşı düzenlenen protestolara katılırım.
- Grubumun üyelerini dövdüklerini görsem polis güçlerine saldırırdım.

Katılımcıların yaş ve cinsiyet gibi farklılıkları hesaba katıldıktan sonra dahi, çok güçlü olmasa da komplo inançları ve şiddet eğilimi arasında bir ilişki bulunmuş ve komplo teorilerine daha fazla inanan katılımcıların şiddete de daha eğilimli olduğu gösterilmiştir.

Komplo teorilerinin "biz" ve "diğerleri" veya "iyi" ve "kötü" arasında yaptığı keskin ayrımlar aynı zamanda toplumun kutuplaşmasında da rol oynamaktadır. Bir örnek için Polonya'ya gidelim: 10 Nisan 2010'da zamanın Polonya Cumhurbaşkanı Lech Kaczyński ve siyasetçi, asker ve bürokratlardan oluşan beraberindeki heyet,

1940 yılında, "Katyn Katliamı" ismi verilen olayda Sovyetler Birliği tarafından öldürülen Polonyalıları anmak için Polonya Hava Kuvvetleri'ne ait bir uçağa bindi. Gidilen yere en yakın havalimanı, Rusya sınırları içinde yer alan Smolensk şehrindeydi. Ancak günün anlam ve önemiyle ironik bir uyum içinde, uçak iniş sırasında Rusya topraklarında düştü ve Cumhurbaşkanı Kaczyński ve beraberindeki 95 kişilik heyet hayatını kaybetti; kazadan kurtulan olmadı. Tahmin edileceği üzere, olay Polonya halkı üzerinde travmatik bir etki yarattı ve çok geçmeden konuyla ilgili komplo teorileri ortaya atıldı. Bunların en popülerleri, olayın kaza değil Rusya tarafından düzenlenen bir suikast olduğu üzerineydi. Bu iddiayı savunanlar, uçağın teknik bir aksaklık yüzünden değil, uçağın gövdesinde gerçekleşen iki patlamanın sonucunda düştüğünü söylüyorlardı. Olaydan birkaç sene sonra yürütülen kamuoyu anketlerinde, Polonya halkının yaklaşık %25'inin ilgili komplo teorilerine inandığı ortaya konmuştur.[57] Tabii bu noktada bir ayrıntıya dikkat çekmemiz gerekiyor: Polonyalı yetkililer tarafından oluşturulan bir heyet de uçağın düşüşünden dolayı Rusya'yı suçladı.[58] Dolayısıyla ilgili iddiaların gerçek olup olmadığına dair soru işaretleri var ve bu vaka da daha önceki bölümlerde örneklerini verdiğimiz gibi, "gerçek bir komplo" olabilir. Ancak Rusya'nın suçlanıyor olmasının, özellikle Rusya'nın Ukrayna işgali sonrasında iyice gerilen Rusya-Polonya ilişkileri sebebiyle olabileceği gibi ayrıntıları da görmezden gelmemek gerekiyor. Nitekim 2022 yılında yapılan kamuoyu anketlerinde, Smolensk ile ilgili komplo teorilerine inanma oranının %25'lerden %48'e kadar çıktığı iddia ediliyor.[59]

Gelecekte bu iddiaları doğrulayacak yeni kanıtların çıkıp çıkmayacağını bilmiyoruz ama şu an için çok fazla somut kanıta dayanmayan ve komplo teorisi tanımına uyan bir iddia olduğunu söyleyebiliriz. Polonyalı sosyal psikolog Michal Bilewicz ve arkadaşları, konuyla ilgili, 2019 yılında yayınlanan bir araştırma yürüttüler. Araştırma kapsamında, Polonya nüfusunu temsil eden 965 kişilik bir örneklemden veri toplandı. Katılımcılara Smolensk ile ilgili çeşitli ifadelere ne ölçüde katıldıkları soruldu. Bu ifadelerden bazıları şu şekildeydi:

- Polonyalı ve Rus yetkililer ortaklaşa şekilde Smolensk felaketiyle ilgili gerçeği gizlemektedir. (Ortada bir komplo olduğuna dair bir inanç.)
- Smolensk felaketi, birçok bağımsız faktörün birleşiminin sonucu olan bir kazaydı. (Ortada bir komplo olmadığına dair bir inanç.)
- Konuyla ilgili komplo teorilerine inanan insanlara aynı zamanda şu sorular soruldu:
- Lech Kaczyński'nin kasten öldürüldüğünü düşünmeyen bir insan yanınızdaki eve taşınsa tepkiniz ne olurdu?
- Lech Kaczyński'nin kasten öldürüldüğünü düşünmeyen bir insan bir yakınınızla evlense tepkiniz ne olurdu?
- Lech Kaczyński'nin kasten öldürüldüğünü düşünmeyen bir insan işyerinizde çalışmaya başlasa tepkiniz ne olurdu?

Smolensk ile ilgili komplo teorilerine daha çok inanan insanlar, aynı zamanda bu sorulara da daha negatif yanıtlar vermiş, yani bu komplo teorilerine inanmayan insanlarla sosyal temaslarının mümkün olduğunca az olmasını temenni ettiklerini göstermişlerdir. Ancak daha da ilginç olan, bunun tersi de geçerlidir: Aynı soruların tersini (örneğin "Lech Kaczyński'nin kasten *öldürüldüğünü düşünen* bir insan yanınızdaki eve taşınsa tepkiniz ne olurdu?") komplo teorilerine inanmayan insanlara sorduğumuzda, onlar da bu komplo teorilerine inanan kişilerle temaslarının az olmasını istemişlerdir. Yani komplo teorilerine inananlar ve inanmayanlar, karşılıklı olarak birbirini sevmemekte ve sosyal temasları olmasın istemektedir. Bu da önemli toplumsal olaylara dair komplo inançlarının toplumu "inananlar" ve "inanmayanlar" olarak kutuplaştırabildiğine örnektir.

Bilim karşıtlığı

Önceki sayfalarda veba salgınının 14. yüzyılda nasıl milyonlarca insanı öldürdüğünden bahsetmiş, insanların ölümleri açıklamak için komplo teorilerine nasıl bel bağladığını anlatmıştık. Her ne kadar günümüzden geriye bakınca saçma gibi görünse de bakteri ve virüsün ne olduğunun bile bilinmediği, hastalığa mikropların yol açtığının henüz keşfedilmediği bir çağda, insanların hastalıkları çeşitli grupların kötücül planlarına bağlaması anlaşılabilir bir durumdur. Esas ilginci, mikrop teorisi (hastalıklara bakteri, virüs gibi mikroorganizmaların yol açtığını öne süren bir teori) ortaya atıldıktan çok sonra dahi insanların hastalıkların gerçek sebebine ve tedavi yollarına inanmayı reddedebilmesidir.

Mikrop teorisinin öncülerinden kabul edilen Louis Pasteur, geliştirdiği ve öncesinde köpekler üzerinde yaptığı denemelerde başarılı olduğu kuduz aşısını tarihte ilk kez bir insana uyguladığında tarih 6 Temmuz 1885'ti. Kuduz bir köpek tarafından ısırılmış olan dokuz yaşındaki Joseph Meister ilk kuduz aşısını oldu ve bu sayede mutlak bir ölümden kurtuldu. Günümüzde, kuduz bir hayvan tarafından ısırıldığınızda vaktinde aşı olmaya başlar ve tüm gerekli aşılarınızı tamamlarsanız %100 kurtuluyorsunuz. Bu, kuduzun bir tedavisinin olmadığını ve aşıdan önceki zamanlarda sizi %100 öldürdüğünü düşündüğünüzde, bilimin en büyük mucizelerinden biridir. Ancak böyle bir mucize bile bir çeşit komplo teorisini andıran şüphe bulutlarından kurtulamamıştır: Pasteur'ü aşılarını laboratuvarda üretiyor olması sebebiyle[60] eleştiren bazı kişiler, Pasteur'ün üzerinde çalıştığı kuduz virüsünün doğadaki virüsle aynı olmadığını ve aslında Pasteur'ün yeni bir hastalık

türü geliştirdiğini ve buna uygun bir de aşı ürettiğini iddia etmiştir. COVID-19'a sebep olan koronavirüsün doğada kendiliğinden oluşmadığını ve laboratuvarda kasten üretildiğini ve sonrasında bu yapay virüse uygun aşılar geliştirildiğini iddia eden komplo teorilerine ne kadar çok benziyor, değil mi?

COVID-19 meselesine geçmeden önce, aşı karşıtı komplo teorilerinin tarihinin çok daha eskiye dayandığını ve COVID-19 veya mRNA aşı teknolojisiyle başlamadığını anlamamız gerekiyor. Aşı karşıtı komplo inançlarının en yaygınlarından biri, çocukluk dönemi aşılarının otizme sebep olduğuna dair *asılsız* iddiadır. Bu iddianın dönüm noktalarından biri Andrew Wakefield isimli gastroenterologdur. Wakefield ve arkadaşları, 1998 yılında tıp dünyasının önde gelen akademik dergilerinden *Lancet*'ta bir makale yayınladı. Makalede, çocuklara yapılan KKK (kızamık, kızamıkçık, kabakulak) aşısının otizm ihtimalini artırdığı iddia edilmekteydi. Bulgu oldukça popülerleşti ve medya aracılığıyla geniş kitlelere ulaştı. Sonrasında Wakefield'ın çalışmada birçok yöntemsel hata yaptığı ve çıkar çatışmalarını gizlediği ortaya çıktı; kendi ortak yazarları dahi makaleye desteklerini geri çekti ve makale 2010 yılında *Lancet* dergisinden "geri çekildi" (iptal edildi). Her ne kadar hem söz konusu araştırmanın oldukça kötü bir çalışma olduğunu hem de sonrasında yapılan birçok çalışmanın gösterdiği üzere aşılar ve otizm arasında bir ilişki olmadığını bilsek de bu asılsız iddiaların halk arasında dolaşımdan tamamen kalkmasına yetmedi. 2015 yılında yayınlanan bir kamuoyu araştırmasında, ABD'de 18-29 yaş arasındaki gençlerin bile yaklaşık beşte birinin aşıların otizme sebep olduğuna inandığı ortaya çıkmıştır.[61]

Aşıların otizme sebep olduğuna dair inanç bir komplo inancıdır. Çünkü buna inanan, kendileri gibi düşünen insanlarla çevrimiçi platformlarda bir çeşit cemaat oluşturan, çocuklara aşı yapılmaması için kampanyalar yürüten insanlar, genelde aşı-otizm ilişkisinin herkesçe bilindiğini ama saklandığını düşünmektedir. Onlara göre tıp dünyası ve ilaç endüstrisi ("Big Pharma") daha fazla para kazanmak için bu "gerçeği" saklamakta ve farklı açıklamalar yapan insanlara saldırmaktadır. Aşı-otizm inancına dair bu

özellikler, onun tipik bir komplo teorisi olduğunu göstermektedir ve bu komplo teorisinin oldukça ciddi olumsuz sonuçları vardır.

Aşıların otizme yol açtığına dair asılsız komplo teorisine inanıyorsanız, doğal olarak çocuğunuza aşı yaptırmayı istemezsiniz. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2019 yılında yayınladığı bir raporda,[62] Avrupa'da (yani insanların isteseler aşıya kolaylıkla erişebilecekleri bir coğrafyada) kızamık vakalarının hızla arttığı ortaya konmuştur. Rapora göre 2016 yılında 5.273 olan vaka sayısı, 2019 yılının sadece ilk yarısında yaklaşık 90.000'e ulaşmıştır. Bu vakalar içinde 37 kişi hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla, komplo inançları, bazı insanları son derece önlenebilir olan, üstelik de çoğunlukla üzerine titrediğimiz çocukları etkileyen hastalıklara karşı geliştirilmiş aşılardan bile uzaklaştırabilmektedir. Bazı kişilerin ise, inandıkları komplo teorileri ve aşılara gösterdikleri reaksiyon çok daha terstir: Pakistan'da, çocuklara yönelik aşı çalışmalarının Batılıların casusluk operasyonlarına kılıf olarak kullanıldığına ve aşıların Müslümanları kısırlaştırmak için yapıldığına inanan gruplar, aşı çalışması yürütenlere karşı sık sık saldırılar düzenlemektedir. En son 30 Kasım 2022'de[63] Taliban'la ilişkili bir intihar bombacısı, çocuk felci aşısı çalışması yürüten ekibi koruyan polis arabasına (evet, bu ekibi korumak için polis gerekiyormuş) saldırı düzenledi ve dört kişi hayatını kaybetti. Öyle bir komplo inancı düşünün ki sizin çocuğunuz hastalanmasın diye uğraşan bir grup insana teşekkür edeceğinize, onları öldürmeniz gerektiğine sizi ikna ediyor.

Komplo inançlarıyla aşı karşıtlığı arasındaki ilişkiye dair sosyal psikoloji alanında da çalışmalar yürütülmüştür ve bu çalışmaların tarihi COVID-19 pandemisinden çok daha eskiye gitmektedir. 2014 yılında Daniel Jolley ve Karen Douglas'ın yayınladığı çalışmada,[64] katılımcılara aşılarla ilgili bazı komplo teorileri okutulmuş ve bunlara ne kadar katıldıkları sorulmuştur. Bu komplo teorilerinden bazıları şu şekildedir:

- Zihin kontrolü deneylerinde kullanılmak üzere aşılara küçük cihazlar yerleştirildi.

- İlaç firmaları, biliminsanları ve akademisyenler, aşıların tehlikelerini örtbas etmek için birlikte çalışıyor.
- Aşılar zararlıdır ve bu gerçeğin üzeri örtülmektedir.
- Aşılar hükümetlerin insanları izlemesine ve kontrol etmesine olanak tanır.

Komplo teorileri bir yerden tanıdık geldi mi? Pandemiden 6-7 sene önce yürütülmüş bir çalışma olmasına rağmen, ölçülen komplo inançları COVID-19 aşılarıyla ilgili üretilenlere fazlasıyla benzemiyor mu?

Katılımcılar bu ve benzeri komplo teorilerine ne kadar inandıklarını belirttikten sonra, onlara "dysomeria" isimli varsayımsal, gerçekte var olmayan bir hastalıktan bahsedilmiş ve "Sophie" isimli sekiz aylık bir çocukları olduğunu varsaymaları istenmiştir. Sonrasında katılımcılar kızları Sophie'yi bu hastalık için aşılatıp aşılatmayacaklarını belirtmişlerdir. Beklendiği üzere, aşılarla ilgili komplo teorilerine daha fazla inanan katılımcılar, hayatlarında ilk defa duydukları ve hakkında daha önceden oluşturulmuş görüşlere sahip olmayacakları bir hastalık olmasına rağmen çocuklarını aşılatmayacaklarını ifade etmişlerdir.

Aynı araştırmacılar, 2017 yılında bu sefer komplo inançlarının seviyesini değiştirmenin aşı olma niyetini etkileyip etkilemeyeceğini incelemiştir.[65] Katılımcılar kura ile iki gruba ayrılmış, gruplardan birine aşılarla ilgili komplo teorilerini barındıran, diğerine ise konuyla ilgili komplo teorilerinin doğru olmadığını anlatan bir metin okutulmuştur. Beklendiği üzere, "komplo" grubundaki katılımcıların, "anti-komplo" grubuna kıyasla aşı olma niyetleri daha düşük çıkmıştır. Makale içinde yer alan ikinci çalışmada ilginç bir başka bulgu daha vardı: Katılımcıların yarısı önce "komplo", sonra "anti-komplo" metnini, diğer yarısı da önce "anti-komplo", sonra "komplo" metnini okumuştu. Anti-komplo metnini daha önce okuyanların aşı olma niyetleri daha fazlaydı. Yani komplo teorileri aşılanma niyetimizi azaltmakla kalmıyor, komplo teorisine onu yanlışlayan bilgiden önce maruz kalırsak, bu yeni bilgiye rağmen aşı olma niyetimizi düşük seviyede tutabiliyor.

Aşılanma ve komplo teorileri arasındaki ilişkinin dünyanın gündemine oturması ise COVID-19 pandemisiyle birlikte oldu. Daha önce hiç büyük ölçekte kullanılmamış olan yeni mRNA aşı teknolojisinin, ilk onaylanan COVID-19 aşılarında kullanılmasından dolayı, daha aşılanma süreci başlamadan birçok komplo teorisi ortaya atıldı. Bunlardan bazıları şunlardı:

- Aşıların içinde mikroçipler var ve bunlar sayesinde davranışlarımızı kontrol edecekler.
- Bütün bunlar Bill Gates'in projesi ve amaç dünya nüfusunu azaltmak.
- Aşılar insanları kısırlaştırıyor ve/veya farklı sağlık sorunları yaratıyor.
- Aşılar bizim manyetik hale gelmemize sebep oluyor.
- Aşılar DNA'mızı değiştiriyor.

Bu iddiaların tamamı asılsızdır ve COVID-19 aşıları bilim tarihindeki en önemli başarılardan biridir. İlerleyen teknolojimiz sayesinde birkaç ay içinde aday aşılar geliştirdik ve daha bir sene dolmadan aşılanma süreci başlamıştı. Yapılan bir araştırmada, sadece ABD'de, Aralık 2020 ve Kasım 2022 arasında yapılan COVID-19 aşıları sayesinde, normalde ölmesi beklenen yaklaşık 3,2 milyon insanın hayatının kurtulduğu tahmin edilmektedir.[66] Konuyla ilgili komplo teorilerinin aksine, mRNA aşılarının yararlarına kıyasla kayda değer bir zararı görülmemiştir.[67]

Tahmin edersiniz ki konuyla ilgili olgular ve istatistikler ne olursa olsun, komplocu inançlara sahip kişiler bildiklerini okumaya meyillidir. Komplo teorilerinin hem aşılara hem de COVID-19 ile ilgili diğer sağlık davranışlarına etkisini incelemek için, Kinga Bierwiaczonek ve arkadaşları 2022 yılında bir meta-analiz yürüttüler ve konuyla ilgili toplamda 78.625 kişinin dahil olduğu 53 çalışmayı incelediler. Komplo teorileri ve COVID-19 aşılarını olma niyeti arasındaki ilişkiyi inceleyen onlarca çalışmanın meta-analizi sonucunda, beklendiği üzere arada bir negatif korelasyon bulunmuştur. Yani komplo teorilerine inanç arttıkça, aşı olma niyeti de düşmektedir.

Tüm dünyada milyonlarca insanı öldürmüş, neredeyse iki sene boyunca hayatımızın her saniyesini etkilemiş bir hastalık için geliştirilmiş, etkili ve güvenli olduğu bilinen bir aşıyı olmak istememenin neden olumsuz sonuçları olabileceğini tahmin edebilirsiniz. Hele ki yukarıda bahsettiğimiz, aşıların kurtardığı hayat sayısına dair istatistikleri düşününce...

Büyük oranda komplo teorilerine dayanan aşı karşıtlığının nelere mal olabileceğine dair ABD'den bir başka örnek daha var. ABD'de Cumhuriyetçiler (muhafazakâr, sağcı), pandeminin başından itibaren komplo teorilerine Demokratlardan (liberal, solcu) daha meyilli olmuştur. Bunda, başta Donald Trump olmak üzere birçok Cumhuriyetçi siyasetçinin aktif şekilde komplo teorilerinin reklamını yapması da mutlaka etkili olmuştur. Bir çalışmada, Ohio ve Florida eyaletlerinde, hangi siyasi partiye kayıtlı olduğu bilinen seçmenlerin 2017 (pandemiden önce) ve 2021 (pandemi sırasında) yıllarındaki ölüm oranları karşılaştırılmıştır.[68] Her iki grup için de "fazladan ölüm" istatistikleri hesaplanmıştır. "Fazladan ölüm", bir grup için normal bir zamanda beklenen ölüm oranının ne kadar üstüne çıkıldığını gösteren bir değerdir. Yapılan analizde, pandemi döneminde Cumhuriyetçilerin fazladan ölüm oranının, Demokratlara kıyasla %76 daha fazla olduğu bulunmuştur. Bilimi inkâr etmenin üzücü bir sonucu.

Tabii komplo teorilerine inanan insanların inkâr ettiği tek şey aşılar değildi; komplo inançlarının COVID-19 bağlamında farklı olumsuz sonuçları da oldu. Bu kitabın yazarlarından Sinan Alper'in de dahil olduğu uluslararası bir ekip tarafından yayınlanan derleme (konuyla ilgili yazılmış tüm makalelerin gözden geçirildiği) makalede,[69] birçok farklı ülkede yürütülmüş 85 çalışma incelenmiş, COVID-19 komplo inançlarının ilişkili olduğu ve sağlığa olumsuz etkileri olan birçok sonuca erişilmiştir:

- Her ne kadar bazı istisna çalışmalar olsa da (bunlardan biri bizim kendi çalışmamızdı[9]), bulguların ezici çoğunluğu COVID-19 komplo teorilerine daha fazla inanan insanların pandemi sürecinde daha az maske taktığını göstermektedir. Maske-

nin hastalığın bulaşma oranını görece azalttığı birçok çalışma tarafından gösterilmiş olsa da pandeminin en başlarından itibaren konu ile ilgili birçok asılsız komplo teorisi (örnek: maskelerin sağlığa zararlı olduğuna dair iddialar) ortaya atıldığı için bu bulgular da sürpriz değildir.

- COVID-19 ile ilgili komplo teorilerine inanan kişiler, büyük ihtimalle sağlık otoritelerinin konuyla ilgili diğer tavsiyelerine de uymuyordur. Gerçekten de yapılan çalışmalar, komplo inançları yüksek kişilerin "sosyal mesafe" (başkalarına fiziksel olarak çok yaklaşmamak, kalabalıklardan kaçınmak, karantina kurallarına uymak, vb.) tavsiyelerine de daha az kulak astıkları bulunmuştur.
- Bu kişiler, aynı zamanda hijyenle ilgili diğer önerilere (el yıkamak, hapşırırken ağzı kapatmak, vb.) daha az uymuştur.

COVID-19 komplo teorilerinin içeriği de bu noktada önemlidir. Daha önce bahsettiğimiz gibi birbiriyle çelişkili komplo teorileri olabilmektedir ve bunların sağlıkla ilgili sonuçları da farklılaşabilmektedir. İki farklı çalışmada,[36,70] COVID-19'un gripten farksız olduğuna inanmanın, COVID-19'un bir biyo-silah olduğuna inanmaya kıyasla, önlem alma davranışlarıyla daha olumsuz bir ilişkiye sahip olduğu gösterilmiştir. Bu da anlaşılabilir bir durum: Siz COVID-19'un ciddiye alınmaması gereken bir şey olduğunu düşünüyorsanız, önerilen önlemlerin bir kulağınızdan girip diğerinden çıkması son derece doğaldır.

COVID-19 komplo inançlarının bir başka sonucu ise konuyla ilgili sahte bilim inançlarıdır. Zamanın ABD Başkanı Donald Trump, 23 Nisan 2020'de bir basın toplantısı sırasında COVID-19 tedavisi için vücuda "dezenfektan" enjekte etmenin denenebileceğini söylediğinde,[71] dünya kamuoyunda küçük çaplı bir şok yaşanmıştı. Türkiye'de de popüler bir doktor olan Canan Karatay kelle paça çorbası içmenin koronavirüsü engelleyeceğini iddia etmiş, gazeteci Hilal Kaplan COVID-19'a yakalandığında daha hızlı iyileşebilmek için burnuna tereyağı sürdüğünü açıklamıştı.[72] Homeopati (hastalığa sebep olan maddelerin çok seyreltilmiş halle-

rinin hastalığı tedavi edebileceğini iddia eden ama hiçbir bilimsel geçerliliği olmayan bir sahte bilim) ve bitki temelli çeşitli yağların kullanımı gibi birçok geçersiz uygulama da pandemi sürecinde yaygınlaşmıştır. Bu tarz sahte bilimsel iddialar genelde komplo teorileriyle el ele gitmektedir.

Buna benzer çarpıcı bir örnek, COVID-19'a dair birçok komplo teorisini destekleyen ve yanlış bilgilerle dolu olmasına rağmen pandeminin erken dönemlerinde oldukça popüler olan *Plandemic*[73] belgeselidir. Bu belgeseldeki yanıltıcı birçok bilgiden biri, normalde sıtma tedavisinde kullanılan "hidrosiklorokin"in COVID-19 tedavisinde çok etkili olduğuna dair iddiadır. Hidrosiklorokin'in işe yaradığına dair güvenilir bilimsel çalışmaların mevcut olmamasına ve sağlık otoritelerinin aksi yöndeki ikazlarına rağmen, COVID-19 ile ilgili meselelerde daha "alternatif" kaynaklara yönelen ve komplo teorilerine nispeten daha eğilimli kesimlerde popüler bir tedavi yöntemi olarak kalmaya devam etti. Hidrosiklorokin'in en büyük destekçisi Fransız biliminsanı Didier Raoult, uzun süre tedavi önerisinin arkasında durdu. Ancak sonradan yürüttüğü çalışmalarda önemli yöntemsel ve etik sorunlar olduğu ortaya çıktı[74] Hidrosiklorokin'in herhangi bir tedavi edici etkisi olmadığı konusunda bir konsensüs oluştu ve Raoult üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı.[75] Bir çalışmada, komplo inançları yüksek kişilerin Didier Raoult'a daha fazla güvendiği ortaya konmuştur.[76] Paul Bertin ve arkadaşlarının yürüttüğü bir başka çalışmada, komplo inançları yüksek kişilerin Hidrosiklorokin'in COVID-19 tedavisinde kullanımını daha fazla desteklediği bulunmuştur.[77]

Peki neden? Niye komplo teorilerine inanan insanlar sahte bilimsel iddiaları da daha inandırıcı buluyor? Bunun bir sebebi, komplo ve sahte bilim inançlarının düşünme süreçleriyle ilgili benzer hatalardan beslenmesidir. Bir başka sebebi ise, komplo inançları yüksek olan kişilerin, bu bölümün başlarında da tartıştığımız üzere, güçlü ve otorite sahibi kişilere karşı orantısız seviyede fazla bir güvensizliğe sahip olmasıdır. Pandemiden önce, 2018 yılında, komplo inançları ve sahte bilim inançları arasında-

ki ilişkiyi açıklayabilecek bir çalışma yürütülmüştür.[78] Makale içindeki birinci çalışmada, komplo inançları yüksek katılımcıların biyomedikal tedaviler yerine bilimsel geçerliliği olmayan ve kamuoyunda "alternatif tıp" olarak bilinen yöntemleri daha fazla tercih ettiği bulunmuştur. İkinci çalışmada ise, katılımcılara kurgusal, gerçekte olmayan *hydroxy-L-tryptophan* isimli bir etken maddenin depresyon, kaygı gibi birçok rahatsızlığın tedavisinde oldukça etkili olduğu anlatılmıştır. Bu süreçte katılımcılar kurayla iki gruba ayrılmış, yarısına bu maddenin kullanımının ilaç şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum tarafından; diğer yarısına ise bu rahatsızlıklardan etkilenen hastalar tarafından, desteklendiği söylenmiştir. Komplo inançları daha yüksek kişiler, yeni ilaç hastalar tarafından desteklendiğinde ilacın kullanımına daha fazla onay vermiştir. Bu da ilaç ve elde edilme yöntemi birebir aynı olsa da komplo inançları yüksek kişilerin "daha güçsüz" (hastalar) kaynaklara daha fazla güvendiğini göstermektedir. Komplo inançlarının otoritelere güvensizlikle ilişkili olduğunu bildiğimizden, bu şaşırtıcı bir bulgu değil. Ancak karar alma sürecinin rasyonel olmadığı da ortadadır: Birebir aynı olan tedavi yöntemine, konu hakkında daha az teknik bilgisi olan grup destek verdiğinde daha olumlu bakmak, çok da akla yatkın bir karar olmasa gerek. Aynı mekanizmayı tüm sahte bilim inançlarına uyarlayabiliriz: Sahte bilimsel yöntemleri önerenler, genelde ilgili alanların uzmanları ve otorite pozisyonundaki kişiler değildir. Ancak komplo inançları yüksek kişiler bu uzmanlara ve otoritelere güvenmediklerinden, "alternatif" bilgi kaynaklarına yönelmekte ve bilimsel yöntem açısından geçersiz olan sahte bilimsel iddiaları daha inandırıcı bulmaktadır.

Komplo teorilerinin bizi bilimden uzaklaştırması COVID-19 pandemisiyle sınırlı değildir ve yakın gelecekte çok daha büyük sorunlara yol açması mümkündür. İklim değişikliği dünyamızı çoktan etkilemeye başladı ve yakın gelecekte artan bir hızla hayatımızı zorlaştırmaya devam edecek. Her önemli toplumsal olayda olduğu gibi iklim değişikliğiyle ilgili de birçok komplo teorisi uzun süredir dolaşımdadır. İnsan kaynaklı bir iklim değişikliğinin

yaşanmadığını,[79] yaşanan iklimsel değişimlerin insan faaliyetlerinden tamamen bağımsız ve dolayısıyla doğal olduğunu, insan kaynaklı iklim değişikliği iddiasının abartı ve yalanlardan ibaret olduğunu iddia edip bütün bilim camiasını da bu büyük yalanın bir ortağı ilan eden komplo teorileri mevcuttur. İklim değişikliği sorununun çözülüp sürdürülebilir bir sistem oluşturabilmemiz için hem bireysel hem de toplumsal düzeyde davranış örüntülerimizi değiştirip siyasetin merkezine bu konuyu taşımamız gerekecek. Peki, komplo teorilerine meyilli insanlar böyle bir sorunun varlığını dahi inkâr ederlerse, toplumsal fikir birliğine nasıl varacağız? Örneğin 2014 yılında Daniel Jolley ve Karen Douglas'ın yürüttüğü çalışmada, komplo teorilerine daha fazla inanan insanların, karbon ayak izlerini azaltmaya yönelik davranışlarda (toplu taşıma kullanmak, enerji tasarruflu aletleri tercih etmek, vb.) bulunmaya daha az istekli oldukları görülmüştür.

2021 yapımı *Don't Look Up* isimli filmde, biliminsanları yakında dünyaya çarpacak ve yeryüzündeki tüm insanları öldürecek bir kuyrukluyıldızı tespit ediyor; halkı bu konuda bilinçlendirmeye, siyasi liderleri de bu konuda bir şey yapmaya ikna etmeye çalışıyorlar. Ancak hem siyasi liderler uzun bir süre konuyu ciddiye almıyor hem de halkın içinden bir kesim yaklaşan felakete fazlasıyla "şüpheci" yaklaşmaya başlıyor ve böyle bir şeyin yaşanmayacağını iddia ediyor. *Don't Look Up*, yani *Yukarı Bakma* ismi de buradan geliyor: Çıplak gözle bile görülebilir hale gelmiş olan yaklaşan kuyrukluyıldızı görmemek için insanları yukarı bakmamaya davet etmeye kadar vardırıyorlar işi. İnsanlık tarihindeki en önemli sorunu görmezden gelmeyi, bununla ilgili uyarılar yapan biliminsanlarını da sahtekârlıkla suçlamayı tercih ediyorlar. Filmin yapımcılarının da açıkça belirttiği üzere,[80] film aslında iklim değişikliğiyle ilgili yıllardır uyarılarda bulunan biliminsanlarının görmezden gelinmesini hicvetme, filmde anlatılan felaketlerin benzerlerinin gerçek hayatta bizim de başımıza gelebileceğini hatırlatma gibi motivasyonlarla çekilmiş bir filmdir. Komplo teorileri literatürü de filmin yapımcılarının endişelerini haklı çıkarır niteliktedir: İnsanlar biliminsanları ve bilim

kurumlarına orantısız, somut kanıta dayanmayan bir güvensizlik duymaya, komplo teorilerine meyilli olmaya ve bu asılsız iddiaları yeterince sorgulamadan kabul etmeye devam ederlerse, gelecekte insanlığın başı dertten kurtulmayacak demektir.

Gördüğünüz üzere, komplo teorilerine inanmanın oldukça fazla olumsuz sonucu vardır ve bu sonuçlar bazen çok trajik olaylara bile sebep olabilmektedir. Sonraki bölümlerde insanların komplo teorilerine inanma ihtimalini artıran ve azaltan faktörleri tartışacağız.

BÖLÜM 4

Komplo inançlarını artıran toplumsal faktörler

Hiçbir insan toplumsal bağlamdan izole bir hayat süremez. Hepimiz bir grubun, bir topluluğun parçasıyızdır ve yaşadığımız toplumun özellikleri komplo teorilerine inanma ihtimalimizi artırabilir. Bu bölümde tarihsel travmalar, çatışma ortamı, yolsuzluk, eşitsizlik, kültürel farklar gibi toplumsal faktörlerin komplo inançlarını nasıl etkilediğini inceleyeceğiz.

Tarihsel travmalar

1400'lü yıllardan itibaren, Afrika kıtasının farklı yerlerinde yaşayan milyonlarca insan kaçırıldı ve köle olarak satıldı.[81] Afrika'da köle ticareti o kadar yaygınlaşmıştı ki birçok farklı ticaret yolu oluşmuştu:

- Sahra Çölü'nden geçerek Kuzey Afrika'ya,
- Kızıldeniz veya Hint Okyanusu üzerinden Ortadoğu ve Hindistan'a,
- Atlantik Okyanusu üzerinden Amerika kıtasına,

... giden köle ticareti rotaları vardı. Sadece son sayılan rota üzerinden Amerika'ya gönderilen köle sayısının 12 milyon olduğu tahmin ediliyor. Yüzlerce yıl süren, milyonlarca insanın insan olmaya dair her türlü hakkının elinden alındığı, uzun vadeli etkileri günümüze kadar süren köleliğin yarattığı yıkımı ayrıntılı anlatmamıza gerek yok. Her ne kadar günümüzde de "modern kölelik"[82]

(zorla evlendirilmiş veya zorla çalıştırılan) şartlarında yaşayan 50 milyona yakın insan olsa da artık insanların çok büyük çoğunluğu köleliğin kabul edilemez bir şey olduğunu düşünüyor. Ancak Afrika'da yüzlerce yıl sürmüş köle ticareti toplumda o kadar olumsuz bir etki yaratmıştır ki bu etkinin sonuçları günümüzde halen devam etmektedir.

Bu durumu anlamak için öncelikle köle olarak satılan Afrikalıların kimler olduğuna bakmalıyız. Yaygın kanının aksine, Afrikalıları köle olarak kaçırıp Avrupalılara satanlar genelde yine Afrikalıydı. Komşu bir köyü basıp insanları kaçırmak ve onları köle olarak satmak oldukça yaygın bir eylem haline gelmişti. Öyle ki 1526 yılında Kongo Kralı Affonso, Portekizlilere yazdığı mektupta köle tüccarlarının her yerde cirit attığından ve herkesi kaçırdıklarından, kraliyet ailesinin mensuplarının bile köle olarak satılabildiğinden şikâyet etmekteydi.

Nathan Nunn, 2008 yılında yayınladığı makalesinde işte bu konuya odaklanıyordu. Nunn, yürüttüğü arşiv taraması sayesinde 1400 ve 1900 yılları arasında gemilerle götürülen kölelerin kayıtlarına ulaşmış ve bu kölelerin etnik kökenlerini isimleri veya vücutları üzerinde olan ve kayda geçirilmiş izler sayesinde tespit etmişti. Böylece Afrika'nın hangi bölgelerinden ne kadar kişinin köleleştirildiğinin istatistiğini çıkarmak mümkün olmuştu. Nunn bu sayede Afrika ülkelerini "köle ihracatı" fazla ve az olan şeklinde ikiye bölmüş ve bu ülkelerin yıllar boyunca süren ekonomik performanslarını karşılaştırmıştır. Köle ticareti sonlandıktan on yıllar sonra bile tarihsel olarak köle ticaretinin yoğun olduğu coğrafyaların zayıf bir ekonomik performans gösterdiğini, 2000 yılına kadar, köle ticareti fazla olan Afrikalı ülkelerin gayrisafi yerel hasılalarındaki artışın diğer Afrikalı ülkelere göre çok daha yavaş olduğunu bulmuştur. Bunun bir olası nedeni, insanların yıllar boyunca komşularını kaçırıp köle olarak yabancılara satmış olmasının toplumda yarattığı derin çatlaktır. Nunn analizlerinde, köle ticaretinin yoğun olduğu ülkelerde etnik ayrışmanın da daha yüksek olduğunu bulmuştur. Bu sürpriz değildir, zira köle ticaretinin yarattığı kaotik ortamda insanlar kendi ailelerine, akrabalarına,

etnik gruplarına sığınmış, kendilerinden olmayanlara ise büyük bir şüpheyle yaklaşmıştır. Güvensizliğin çok derin olduğu bir toplumda karşılıklı güvenin şart olduğu ticari ilişkilerin gelişmesi ve ekonominin büyümesi ise oldukça zor olmaktadır. İşte bu güvensizlik ortamı komplo inançlarının yeşermesi için de oldukça elverişli şartlar sağlamaktadır.

Sosyal psikolog Michal Bilewicz ve arkadaşlarına göre toplumlar savaş, sömürgecilik, terör saldırıları, siyasi suikastlar gibi toplumsal travmalar yaşadıklarında, bu travma toplumda bir "çatlak" oluşturur.[83] O olayın üzerinden uzun zaman da geçse, bağlam fazlasıyla değişse de o travmatik çatlak unutulmaz, sonraki nesillere öğretilerek aktarılır ve toplumun kaynaşmış bir bütün olmasının önüne geçer. Kendisi de Polonyalı olan Bilewicz'e göre bunun bir örneği, ayrıntısına önceki bölümde değindiğimiz, Polonya Cumhurbaşkanı dahil onlarca kişinin öldüğü ve şaibeli olduğu iddia edilen Smolensk uçak kazasıdır. Bu olaydan sonra birçok siyasi hayatını kaybetmiş, ortada bir siyasi suikast olduğu iddiaları ortaya atılmaya başlamış ve bu konu hakkındaki tartışma ekseninde toplum oldukça kutuplaşmıştır. Siyasi rakiplerinizin sizin temsilcilerinizi gizli bir planla sinsice öldürdüğünü düşünüyorsanız onlara nasıl güvenebilir, onlarla nasıl bir diyalog kurabilirsiniz ki?

Bu travmatik çatlakların birçok benzeri ülkemizde de yaşanmıştır. Bir örneği 27 Mayıs 1960'taki askeri darbenin ardından dönemin başbakanı Adnan Menderes'in tutuklanması ve sonrasında idam edilmesidir. Dönemin en popüler siyasi figürlerinden birinin, ülkenin en güçlü pozisyonlarından birindeyken bir anda kendisini cezaevinde bulması ve sonrasında asılarak idam edilmesi, kendisini siyaseten Menderes'e yakın bulan kesimlerde travmatik bir etki yaratmıştır. Öyle ki Menderes'in ölümünden yıllar sonra doğmuş insanlar bile duydukları, öğrendikleri, kendilerine anlatılan kadarıyla bu durumdan etkilenmiş ve güncel siyasi görüşlerine yansıtmıştır. Örneğin özellikle sağ görüşlü, muhafazakâr siyasetçiler "Menderes'i astınız, şimdiki liderimizi yedirmeyiz!" benzeri sloganları sıklıkla kullanmıştır.

Bilewicz'e göre[84] işte bu travmatik çatlaklar, komplo inançlarını artıran önemli toplumsal faktörlerdir. Tarihsel travmalar üç önemli faktörü etkilemektedir:

- Mağdur olma algısı: Tarihsel travmalarda bir grup insan genelde kendisini olayın kurbanı olarak algılar. Tabii bu birçok zaman algıdan ibaret değildir, gerçekten de mağdur olmuşlardır.
- Statüde düşüş: Tarihsel travma yaratan olayın mağdurları genelde bir çeşit statü azalması yaşarlar ve sahip oldukları bazı kaynakları ve ayrıcalıkları kaybederler.
- Kontrol kaybı: Tüm travmatik olaylarda olduğu gibi tarihsel travmalar da bir çeşit kontrol kaybı yaratır. Çünkü grubunuzun kaderi tamamen başka bir grubun kontrolüne geçmiştir, siz kendinizi koruyamamış ve bu olayın kurbanı olmuşsunuzdur.

Grubunuzun (millet, etnik grup, dini grup, vb.) tarihsel süreçte mağdur edilmiş olması, statülerinde beklenmedik ve haksız sebeplere dayanan büyük bir düşüş yaşanmış olması ve bu süreçte kontrol algınızı yitirmeniz, komplo teorilerinin yaygınlaşması için de oldukça elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Öyle ya sizi geçmişte sırtınızdan bıçaklamış, altınızı oymuş grupların bugün sinsice bir plan yapmadığını kim garanti edebilir?

Güvenlik eksikliği ve çatışma ortamı

Benzeri bir bulguya, ülkeleri güvenlik sorunlarına göre kıyasladığımızda da ulaşmaktayız. Shira Hebel-Sera ve arkadaşları, 2022 yılında yayınladıkları makalede tam da bu faktörü incelemekteydi.[85] Araştırmacılar, Barış Endeksi'nin[86] "Süregelen Yerel ve Uluslararası Çatışma" (ülkedeki şiddet içerikli suçlar, terör saldırıları, askeri çatışma, vb.) alt boyutuna göre ülkelere verilen puanları dikkate almıştır. Bu puanlar ülkeleri ülke içinde ve dışında ne yoğunlukta çatışma yaşadığına göre sıralamaktadır. Örneğin Türkiye, en barışçıldan en çatışmalıya doğru sıralandığında 163 ülke arasında 153.'dür; tüm boyutları kapsayan genel barış puanında

ise 145.'dir. Ülkelerin çatışma puanlarının yanı sıra, o ülkelerde yaşayan insanların COVID-19 ile ilgili aşağıdaki komplo teorilerine ne oranda inandıkları incelenmiştir:[87]

(a) "Koronavirüs (COVID-19) biliminsanları tarafından tasarlanmış bir biyolojik silahtır";

(b) "Koronavirüs (COVID-19) vatandaşların haklarını temelli olarak ellerinden almak ve otoriter bir hükümet kurmak için kurulmuş bir komplodur";

(c) "Koronavirüs (COVID-19) çıkar grupları tarafından finansal kazançlar için uydurulmuş bir aldatmacadır";

(d) "Koronavirüs (COVID-19) yaklaşan küresel ekonomik çöküşü örtbas etmek için yaratılmıştır".

Araştırmacılar, aynı zamanda ülkenin çatışma düzeyi ve ülkedeki insanların komplo inançları arasındaki ilişkiyi etkileyebilecek, hem kişilik özellikleriyle ilgili hem de ülkelerin makro göstergeleri gibi (örneğin gelişmişlik düzeyi, ekonomik eşitsizlik, vb.) farklı faktörleri de hesaba katmışlardır. Analizleri sonucunda, ülkedeki çatışma düzeyi arttıkça, her ne kadar konu olarak ilgisiz gibi görünse de COVID-19 komplo inançları da artmıştır. Bu da aslında beklendik bir sonuçtur; çatışmanın ve düşmanlığın yoğun olduğu bir coğrafyada, birilerinin size yeterince dürüst olmadığına dair bir algınızın olması çok da garip bir durum değildir. Ancak bu bir kısır döngü yaratmaktadır:[88] Çatışma o ülkedeki komplo teorilerini beslemekte, komplo teorilerinin yaygın olması da barışçıl diyaloğu sekteye uğratmaktadır. Komplo inançları hem çatışmanın sonucu hem de sebebi olabilmektedir yani.

Yolsuzluk

Toplumdaki güvensizlik ortamıyla yakından ilişkili bir başka faktör yolsuzluktur. Sinan Alper yakında zamanda yayınlanan bir çalışmasında, dört farklı veri setinde onlarca ülkeyi karşılaştırmıştır. Ülkelerin yolsuzluk seviyeleri, Yolsuzluk Algısı Endeksi'nden[89] (*Corruption Perceptions Index*) alınmıştır. Bu endekse göre de ülkemizin durumu çok iç açıcı görünmemektedir: Yolsuzluk seviyesi en

düşük olan ülkeden (Danimarka; 1. sıra) en yüksek olana (Somali; 180. sıra) yapılan sıralamada Türkiye 101. sırada görünmektedir. Sinan Alper'in çalışmasında,[90] Türkiye dahil birçok ülke karşılaştırılmış, ülkelerin yolsuzluk seviyeleri arttıkça o ülkede yaşayan insanların hem COVID-19 hem de genel komplo inançlarının (örneğin Ay'a aslında çıkılmadığına inanmak) arttığı bulunmuştur. Bir başka ilginç bulgu da eğitim ve komplo inançları arasındaki ilişkiye dairdir. Geçmişteki birçok çalışma, eğitim ve komplo inançları arasında bir negatif korelasyon olduğunu göstermiştir; yani eğitim seviyesi arttıkça komplo inançları azalmaktadır. Ancak ilgili çalışmada, eğitim ve komplo inançları arasındaki ilişkinin ülkenin yolsuzluk seviyesine bağlı olduğu bulunmuştur:

- Yolsuzluk seviyesi düşük olan ülkelerde, eğitim seviyesi ve komplo inançları arasındaki negatif ilişki güçlüdür.
- Yolsuzluk seviyesi yüksek olan ülkelerde ise, bu ilişki zayıflamakta veya yok olmaktadır. Yani eğitim seviyesi arttıkça komplo inançlarında kayda değer bir düşüş yaşanmamaktadır.

Benzeri bir bulgu Sinan Alper, Büşra Elif Yelbuz, Sümeyra Bengisu Akkurt ve Onurcan Yılmaz'ın (2023) yürüttüğü bir başka çalışmada bulunmuştur.[91] Bu çalışmada doğrudan komplo inançlarına bakmak yerine, bilime ve biliminsanlarına duyulan güvene bakılmıştır. Geçmiş bulgular eğitim seviyesi arttıkça hem bilime hem de biliminsanlarına güvenin arttığını göstermiştir. Ancak bu çalışma, bu ilişkinin yolsuzluk seviyesi yüksek ülkelerde zayıfladığını göstermiştir. Bir diğer deyişle, yolsuzluğun yaygın olduğu ülkelerde, eğitim seviyesi yükseldikçe bilime ve biliminsanlarına güvendeki artış ya çok az olmakta ya da hiç olmamaktadır.

Bu bulgular yolsuzluğu yüksek ülkelerdeki bağlamı düşündüğümüzde şaşırtıcı gelmemektedir. Yolsuzluk dediğimiz şeyler, aslında gerçek komplolardır: Bir grup insan bir araya gelmiş, kendi çıkarlarına olan ama toplumu zarara uğratan gizli birtakım işler çevirmektedir. Komplo da böyle bir şey değil midir zaten? Dolayısıyla bu gerçek komploların sık sık yaşandığı bir ortamda, komplo

teorilerinin kulağa daha makul ve gerçekçi gelmeye başlaması doğal değil midir?

Örneğin Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un Şubat 2022'de yaşadığı ilginç olayı ele alalım. Macron, Vladimir Putin ile görüşmek için yaptığı seyahatte, Rusya'ya girerken kendisinden istenen COVID-19 PCR testini yaptırmayı reddeder. Sonrasında Macron'a yakın kişilerin Reuters'e yaptığı açıklamaya göre, Macron burun ve boğazdan sürüntü alınarak yapılan PCR testini, Rusların kendisinin DNA bilgilerini çalacağı endişesiyle kabul etmemiştir.[92] Hatta sonrasında, testi yaptırmadığı için Putin ve Macron aralarında 20 metre mesafe olacak şekilde dev bir masanın iki ucuna oturmuş, komik bir görüntüye yol açmışlardır. Macron'un inandığı şeyin bir çeşit komplo teorisi olduğu söylenebilir. Eğer Ruslar COVID-19 testi adı altında yabancı liderlerin DNA bilgilerini çalıyorlarsa, bununla ilgili Fransızları zorda bırakabilecek bazı kötücül emelleri de var demektir. Sonuçta Macron'un DNA'sının bir şekilde Rusların işine yaraması ama bunun Fransızların işine gelmemesinden dolayı da gerçek emellerini saklamaları gerekir. Kim bilir, belki de Macron'un klonlarından bir klon ordusu oluşturuyorlardır. Şaka bir yana, her ne kadar fazla bilimkurgu ve gerçeklikten uzak olsa da gizli işler çevriliyor olma ihtimalini artıran bir faktör var: Olayların Rusya'da geçmesi. Eğer Macron, Norveç'e girerken DNA bilgilerinin çalınacağı endişesiyle PCR testi yaptırmayı reddetseydi, bu çok daha gülünç ve gerçeklikten uzak bir iddia olurdu. Ancak söz konusu Rusya olunca, bu tarz iddialar görece daha inanılır olmaktadır. Zira Rusya gibi yolsuzluğun çok yüksek, hukukun üstünlüğünün ise hiç sağlanamamış olduğu ülkelerde, hukuksuz ve gizli kapaklı işlerin çevrilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. İşte böyle yolsuzluğu yüksek bir ortamda yaşayan biriyseniz, ne kadar eğitimli olursanız olun komplo inançlarınızda önemli bir düşüş olmaz. Zira o komploların en azından bir kısmı gerçektir, komplo teorilerine inanmak da o bağlamda gerçeklikten çok kopuk değildir. Eğitimli olup daha rasyonel düşünmeye başladığınızda komplo inançlarınız azalmaz çünkü yolsuzluğun yüksek olduğu ortamda komplo teorileri rasyonellikten o kadar da uzak değildir.

Eşitsizlik

Toplumsal bağlamın komplo inançlarının seviyesini artırmasıyla ilgili bir başka önemli faktör eşitsizliktir. Bruno Gabriel Salvador Casara ve arkadaşları, ülkeleri Gini Endeksi'ne göre eşitsizlik seviyeleri üzerinden puanlamıştır.[93] Gini Endeksi ülke içindeki gelir adaletsizliğini ölçmektedir. Türkiye maalesef bu konuda da çok iç açıcı bir pozisyonda görünmemektedir: Dünya Bankası'nın raporladığı Gini katsayılarına göre, en düşük eşitsizliğe sahip olan ülkenin 23,2, en yüksek eşitsizliğe sahip ülkenin ise 63,0 puana sahip olduğu sıralamada Türkiye'nin puanı 41,9'dur. Araştırmacılar bu puanlara göre ülkelerin eşitsizlik seviyeleri arttıkça, o ülkedeki komplo inançlarının da arttığını bulmuştur. Bir başka çalışmada[94] katılımcılar kura ile iki gruba ayrılmıştır. Gruplardan birinde katılımcılar şu metni okumuşlardır:

> Kalo yüksek düzeyde ekonomik eşitsizliğin yaşandığı bir Batı toplumudur. Kalo ekonomisi neredeyse tüm işgücünü istihdam eden ve neredeyse tüm malları ve hizmetleri satan birkaç büyük çokuluslu şirketin varlığıyla karakterize olurken, küçük ve orta ölçekli şirketler yok denecek kadar azdır ve Kalo ekonomisinde ihmal edilebilir bir etkiye sahiptirler. Devlet müdahalesi minimumdur ve vergilendirme gelir düzeyine bakılmaksızın herkesi eşit şekilde etkiler. İşletme sahipleri, çalışanlarından binlerce kat daha fazla kazanırken, yöneticiler işçilerinden yüzlerce kat daha fazla kazanmaktadırlar. Kalo'nun en zengin %3'ü toplam servetin %50'sine sahiptir.

Diğer gruptakiler ise şu metni okumuşlardır:

> Kalo ekonomik eşitsizliğin düşük olduğu bir Batı toplumudur. Kalo ekonomisi birçok küçük ve orta ölçekli işletmenin varlığıyla karakterize olmaktadır. Tüm bu işletmeler bir arada neredeyse tüm işgücünü istihdam eder ve neredeyse tüm malları ve hizmetleri satışa sunarlar. Büyük çokuluslu şirketler neredeyse

hiç yoktur ve Kalo ekonomisi üzerindeki etkileri önemsizdir. Devlet müdahalesi önemlidir ve vergilendirme daha yüksek gelir düzeyindekileri daha fazla etkiler. İşletme sahipleri, çalışanlarından beş kat daha fazla kazanma eğilimindedirler ve yöneticiler, işçilerinden üç kat daha fazla kazanmaktadırlar. Kalo'nun en zengin %30'u toplam servetin %50'sine sahiptir.

Fark ettiyseniz, ilk koşulda okutulan metindeki ülkede eşitsizlik seviyesi çok yüksek, ikinci metinde ise görece çok daha eşitlikçi bir ülke var. Bu metinleri okuduktan sonra, katılımcılara şu ifadelere ne oranda katıldıkları sorulmuştur:

- Kalo'daki politikacılar nüfusun geri kalanına kasıtlı olarak zarar verdiğinde bile güçlerini korumayı ve çıkarlarını gözetmeyi amaçlamaktadır.
- Kalo toplumunda ilaç endüstrisi eylemlerinin vatandaşlara zarar vereceğinin farkında olsa bile ekonomik ve siyasi hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır.
- Çokuluslu şirketler kârlarını artırmak için Kalo toplumunun işçilerini ve kaynaklarını gizlice ve kasıtlı olarak sömürmektedir.
- Kalo'daki biliminsanları eylemlerinin vatandaşlar üzerinde dramatik olumsuz etkileri olduğunun farkında olsalar bile, sosyal statülerini korumak için çeşitli konuları uydurur veya abartırlar.

Eşitsizliği yüksek olan ülkeyle ilgili metni okuyan katılımcılar bu ifadelere de daha çok katılmıştır. Yani Kalo'yu eşitsiz bir toplum olarak algılayanların, Kalo ile ilgili komplo teorilerine inançları da daha yüksek olmuştur.

Gördüğümüz üzere, toplumda derin bir güvensizlik yaratan toplumsal travmalar, yolsuzluk, eşitsizlik gibi faktörler komplo inançlarını da artırmaktadır. Bu da anlaşılır bir durumdur, zira hukukun işlemediği, herkese eşit muamelenin yapılmadığı, tarihsel olarak kötü olaylarla dolu bir belleğe sahip bir toplumda, belli grupların bir başka gruba zarar verecek şekilde gizli bazı faaliyetler yürütüyor

olması, diğer ülkelere kıyasla çok daha olasıdır. Aşağıdaki tabloda, YouGov-Cambridge'in 2020 yılında yürüttüğü bir çalışmaya göre, Türkiye'de yaşayan insanların yüzde kaçının ilgili komplo teorilerine inandığı gösterilmektedir. Bu yüksek yüzdelerin sebebi, toplumsal faktörleri düşününce daha anlaşılır hale gelmektedir.

Tablo 1. Temsili Bir Türkiye Örnekleminde Genel ve COVID-19 ile İlişkili Komplo Teorilerine İnananların Oranı[19]

COVID-19 Komplo Teorileri		Genel Komplo Teorileri	
Koronavirüs güçlü birtakım kişilerce yaratılmış bir mittir ve gerçek değildir.	%22	Amerikan hükümeti 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesi için yardım etti.	%55
Koronavirüs sebepli ölüm oranı abartılmaktadır.	%27	Aşıların zararlı etkileri halktan saklanmaktadır.	%48
Koronavirüs iş dünyasındaki güçlü kişilerce yaratılmış ve dünyaya yayılmıştır.	%45	Hükümette kim olursa olsun, bir grup insan gizlice dünyayı yönetmektedir.	%57
Koronavirüs Amerikan hükümeti tarafından kasten yayılmıştır.	%37	İnsan kaynaklı küresel ısınma yaşandığı fikri, insanları aldatmak için uydurulmuştur.	%26
Dünyanın en büyük ilaç şirketleri, aşı fiyatlarını yükseltmek için aşı çalışmalarını gizlemekte veya ertelemektedir.	%54	Uzaylılarla iletişime geçildi ancak bu gerçek halktan kasten saklanmaktadır.	%41

Koronavirüs, Çin hükümeti tarafından kasten yayılmıştır.	%43	AIDS virüsü gizli bir grup tarafından yaratıldı ve dünyaya yayıldı.	%40
Koronavirüs semptomları 5G teknolojisinin insan vücudunu etkilemesiyle ortaya çıkmaktadır.	%28	1969'da Ay'a aslında çıkılmadı.	%28

Not. Her bir komplo teorisi için "Kesinlikle doğru" ve "Muhtemelen doğru" diyenlerin toplam oranı rapor edilmiştir. Sadece komplo teorisi olarak değerlendirilebilecek inançlar dahil edilmiştir.

Kültürel farklar

2020 yılında vefat eden Hollandalı sosyal psikolog Geert Hofstede, kültürel farkların psikologlarca da çalışılmasının önünü açmış önemli bir figürdür. Hofstede, 1970'li yıllarda, o zamanın dünyanın en büyük bilgisayar firması olan IBM'de çalışmış, onlarca farklı ülkede şubesi olan IBM'in farklı kültürlerden gelen çalışanlarından anketler ve mülakatlar vasıtasıyla veri toplama imkânı bulmuştur. Zamanın şartlarına göre devasa boyutta sayılabilecek bu veri setleri sayesinde, kültürel değerler bağlamında insanları karşılaştırabilmiş ve günümüzde halen kullanılan kültürel boyutları öne sürmüştür:

- Bireycilik / Toplulukçuluk: Bireyci kültürler, bireyin seçme hakkını ve bireysel çıkarlarını korumasını ön plana çıkarırken, toplulukçu kültürlerde bireyler ait oldukları grubun (aile, millet, vb.) uyumunu ve devamlılığını sağlamayı kendilerine görev edinirler.

- Güç mesafesi: Güç mesafesinin yüksek olduğu kültürlerde toplumsal eşitsizlikler daha dezavantajlı durumda olan gruplarca normal kabul edilir. Güç mesafesinin düşük olduğu kültürlerde ise tam tersine, bu durum normal görülmez.
- Maskülenlik / Feminenlik: Bu kültürel boyutun doğrudan erkek veya kadın olmayla ilişkisi yoktur. Daha ziyade erkeklerle daha çok ilişkilendirilen maskülen ve kadınlarla daha çok ilişkilendirilen feminen özelliklerle ilgisi vardır. Maskülen kültürlerde girişkenlik, cesaret, rekabet gibi değerler daha ön plandayken, feminen kültürlerde işbirliği, şefkat, yardımlaşma gibi değerler daha önemlidir.
- Belirsizlikten kaçınma: Belirsizlikten kaçınmanın yüksek seviyede olduğu kültürlerde, insanlar öngörülemeyen, belirsiz ve alışılagelmemiş şeylerden uzak durmak isterler. Bu tarz kültürler belirsizliği mümkün olduğunca azaltmak için çok ayrıntılı şekilde belirlenmiş kurallara sahip olur.

Her ne kadar Hofstede ve arkadaşları sonraki çalışmalarında "uzun/kısa vadeli yönelim" ve "kısıtlama/müsamaha" gibi iki farklı kültürel boyut daha ekledilerse de yukarıdaki dört boyut modelin orijinalinde bulunanlardı ve bu dört boyutun hepsinin komplo inançlarıyla ilişkili olabileceğine dair bulgular mevcuttur.

Jais Adam-Troian ve arkadaşları, aralarında Türkiye'nin de olduğu onlarca farklı ülkedeki ortalama komplo inançlarını ve o ülkelerin kültürel boyutlarda aldıkları puanları karşılaştırmıştır.[95] Yaptıkları dört farklı çalışma sonucunda, toplulukçuluk seviyesi yükseldikçe, o ülkedeki komplo inançlarının da arttığını bulmuşlardır. Bu bulgu, bireycilik ve toplulukçuluğun doğası düşünüldüğünde anlaşılırdır. Zira komplo teorileri genelde düşmanca emelleri olduğu varsayılan gruplara dair şüpheler barındırır. Toplulukçu kültürlerde, iç grup (ait olduğumuz grup) ve dış grup arasındaki sınır çok keskindir ve dış gruplardan olan bireylere birey olarak değil, farklı bir grubun üyesi olarak bakılır. Komplo teorilerinin gruplar arası gerilimi tetikleyici özelliği dü-

şünüldüğünde, farklı gruplar arasında keskin sınırların olduğu toplulukçu kültürlerde komplo teorilerinin daha inandırıcı gelmesi normaldir.

Adam-Troian ve arkadaşlarının bir başka bulgusu maskülenliğe dairdir: Feminenlikten ziyade maskülenliği yüksek olan kültürlerde komplo inançları daha yüksek olmaktadır. Maskülenlik rekabet ve çatışmayı yücelten değerlerle ilişkili olduğu için böyle bir ilişkinin gözlemlenebileceği düşünülmektedir.

Konu hakkında yapılan bir başka çalışmada, Jan-Willem van Prooijen ve Mengdi Song kültürel boyutları ülke düzeyinde değil, birey düzeyinde ölçmüştür.[96] Diğer bir deyişle, o ülkedeki insanların ortalama değerine bakmak yerine, her bir katılımcının bu kültürel boyutlarda farklılaşan değerlere bireysel olarak ne ölçüde önem verdiğine bakmışlardır. Bir önceki çalışmada gösterildiği gibi burada da toplulukçuluk yükseldikçe komplo inançlarının da yükseldiği bulunmuştur. Bu çalışmada ek olarak güç mesafesinin de önemli olduğu ve bireyler güç mesafesini ne kadar meşru görürlerse, komplo teorilerine o kadar çok inandıkları gösterilmiştir. Komplo teorilerinde, bu durumla uyumlu olarak, genelde aralarında önemli bir güç farkı olan düşman cepheler tasvir edilir. Bu cephelerden biri daha "seçkin" ve sosyo-ekonomik anlamda üst sınıftandır ve diğerlerini gizli bir plan çerçevesinde sömürmektedir. Güç mesafesi kavramının birçok komplo teorisinde doğal olarak var olması, aralarındaki ilişkinin sebebi olabilir.

Bahsettiğimiz bu iki çalışmada, belirsizlikten kaçınmanın komplo inançlarıyla ilişkisine dair bir bulgu yoktur. Ancak belirsizlikten kaçınma kültürel boyutunun da etkili olabileceğine dair bulgular da mevcuttur. Jackson G. Lu'nun 2023 yılında yayınlanan makalesinde[97] iki farklı veri seti incelenmiştir:

- Bunlardan birinde, Ekim 2020 ve Mart 2021 arasında her gün Facebook üzerinden 42 farklı dile çevrilmiş anket duyuruları yapılmış ve toplamda 67 farklı ülke ve coğrafi bölgeden yaklaşık 980 bin kişiden veri toplanmıştır.

- İkinci veri setinde de benzer bir yöntem uygulanmış ama bu sefer Aralık 2020 ve Mart 2021 arasında her gün gerçekleştirilen anketlerde toplam 244 farklı ülke ve coğrafi bölgeden 11 milyon kişiye ulaşılmıştır.

Henüz COVID-19 aşısının yaygın şekilde kullanılmaya başlanmadığı bu dönemde, aşı olmamış katılımcılara "Eğer COVID-19 için bir aşı bulunursa, aşı olmayı tercih eder miydiniz?" diye sorulmuştur. Farklı kültürlerin, belirsizlikten kaçınma kültürel boyutuna göre karşılaştırıldığı bu çalışmada iki önemli sonuca ulaşılmıştır:

- Aşılama sürecinin başlarında, belirsizlikten kaçınma seviyesi yüksek olan ülkelerde aşıya karşı daha şüpheci yaklaşılmakta, olası yan etkilerinden daha çok korkulmaktadır.
- Ancak bu ilişki daha fazla insan aşılandıkça yani aşılanma normalleştikçe azalmıştır.

Bu bulgular belirsizlikten kaçınmanın anlamını düşündüğümüzde sürpriz değildir: Farklılıklardan, rutinden sapmalardan hoşlanılmayan bir kültürde, aniden hayatımıza giren bir aşı türüne çok şüpheci ve mesafeli yaklaşılmış olması normaldir. Ancak COVID-19 aşısı da normal hayatın bir parçası haline gelince, bu kültürlerden insanların aşıya olan ekstra mesafesi de azalmıştır.[97] Bu bulgular doğrudan komplo inançlarına dair değildir; ancak dolaylı da olsa ilişkili olduğu iddia edilebilir. Zira COVID-19 pandemisi boyunca aşı tereddüdü, COVID-19 aşılarının resmi açıklamalardan çok daha farklı ve daha sık görülen yan etkileri olduğu ama sağlık otoritelerinin bunları sakladığı gibi birçok komplo inancıyla beraber görülmekteydi.

Belirsizlikten kaçınmanın yüksek olduğu kültürlerde komplo inançlarının yüksek olduğuna dair daha doğrudan bulgular da mevcuttur. Silvia Mari ve arkadaşlarının (2022) 11 farklı ülkeden 12 bine yakın katılımcıyı inceledikleri çalışmalarında, belirsizlikten kaçınma seviyesi arttıkça o ülkede komplo inançlarının da arttığı, komplo inançlarındaki artışın da kurumlara güvensizlik ile ilişkili olduğu bulunmuştur.[45]

Bu bölümde toplumsal faktörlerin bireylerin komplo teorilerine inanma olasılığını nasıl etkilediğini inceledik. Bulgular, komplo inançlarının bireylerin eğitim seviyeleri, akıl yürütme becerileri ve politik görüşlerine indirgenemeyeceğini, toplumsal faktörlerin de önemli olduğunu göstermektedir. Gerçek komploların daha mümkün olmasını sağlayan toplumsal süreçler insanların normalin çok ötesinde "tetikte" olmasına, bu yüzden de gerçek komplolarla beraber asılsız komplo teorilerine de çok daha kolay inanmalarına sebep olmaktadır.

BÖLÜM 5

Bireysel faktörler

Mike Hughes amatör roketler üreten ve bunlarla uzaya çıkmaya çalışan biriydi. Onu ilginç yapan bir başka şey ise, dünyanın düz olduğuna inanmasıydı. 22 Şubat 2020'de uzaydan fotoğrafını çekerek dünyanın düz olduğunu ispatlama amacıyla, kendi ürettiği roketle havalandı ancak bu onun son uçuşu olacaktı. Roket arıza yaptı ve yere çakıldı. Hughes olay yerinde hayatını kaybetti.[98]

Mike Hughes dünyanın aslında düz olduğuna dair bu çılgın komplo teorisine inanan tek insan değildi. 2021 yılında yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre, Amerikan halkının %10'u dünyanın düz olduğuna inanmaktaydı. Düz Dünyacıların düzenli olarak ulusal konferanslar düzenlediği bilinmektedir.[99] Türkiye'de de Adana'da kurulan bir "Düz Dünya Derneği" mevcuttur ve dünyanın küre olduğunu ispatlayanlara 50 bin lira ödül vereceklerini açıklamıştır.[100]

Günümüzde gezegenimizin uzaydan çekilmiş fotoğrafları bile olmasına rağmen, bazı insanların eldeki kanıtları çarpıtarak dünyanın düz olduğuna inanmaya devam etmeleri oldukça güçtür. Bu insanların argümanlarını savunurken kullandıkları karşı argümanlara baktığımızda, Dünya Sağlık Örgütü gibi kuruluşların düz dünyaya benzeyen logoları kullanmalarını kanıt olarak almaktadırlar.[101] Peki, ilkokuldan beri maruz kaldığımız bir konuda bile tüm karşı kanıtlara rağmen insanlar nasıl olup da sezgilerimize bile karşı olan bu tür akla yatkın gelmeyen komplolara inanabiliyorlar? Bir önceki bölümde insanları komplo teorilerine inanmaya eğilimli kılan toplumsal faktörlerden bahsettik. Bu bölümde ise

aynı kültürün ya da tarihsel dönemin içerisinde yaşayan insanlar arası farklılığı yaratan temel faktör olarak bireysel faktörleri inceleyeceğiz.

Komplo teorilerine inanan insanlar, inanmayanlara göre bir dizi kişilik değişkeni açısından farklılaşmaktadırlar. Bunlardan en önemlisi kişilerin düşünme tarzlarındaki bireysel farklılıklardır. Bu konuyu açıklamadan önce size birkaç basit matematik sorusu soracağız:

1. Siz bir koşu yarışındasınız ve ikinci olan kişiyi geçtiniz, kaçıncı sıraya yükselirsiniz?
2. Bir çiftlikte 15 tane koyun var. 8 tanesi hariç hepsi öldü, geriye kaç tane kaldı?
3. Ayşe'nin babasının 3 tane çocuğu var. İlk iki çocuğunun adı Eylül ve Ekim ise üçüncü çocuğunun adı nedir?

Bu sorular ilk bakışta çok basit matematik soruları olarak görünse de insanların çoğu bu sorularla ilk karşılaştığında yanlış cevap vermektedirler. Mesela, bir koşu yarışında ikinciyi geçtiğinizde birinci sıraya yükseldiğimizi düşünüyorsanız, çoğunluğun düştüğü hataya düşüyorsunuz demektir. Oysa dikkatli bir şekilde meseleyi baştan değerlendirdiğimizde, ikinciyi geçtiğimizde birinci değil yarışta ikinci sıraya yükseldiğimizi rahatlıkla görebiliriz. Birinci sıraya yükselebilmek için ise birinciyi geçmek zorundayız. Peki ya 15 tane koyun arasından 8 tanesi hariç hepsi öldüğünde geriye 7 koyun kaldığını mı düşündünüz? Gene çoğunluğun yaptığı hataya düşmüş olabilirsiniz! 8 tane hariç hepsi öldüğü için, geriye de 8 tane koyun kalmıştır. Oysa bizim sezgisel zihnimiz, otomatik bir şekilde 7 cevabına bizleri götürmektedir. Ayşe'nin babasının 2 çocuğunun adı Eylül ve Ekim ise üçüncü çocuğunun adı da Kasım olmalı değil mi? Bu soruya otomatik bir yanıt verdiğinizde aklınız bu cevaba gitse de Ayşe'den bahsettiğimizden üçüncü çocuğun adının Ayşe olma olasılığı %100'dür. Bunlar insan zihninin sezgiselliğinden dolayı hata yapma olasılıklarının olduğu tuzak sorulardır. Ancak bu sorularla karşılaştığında herkes

aynı derecede bu tuzaklara düşmemektedir. Bazı insanlar daha kolay bu hatalara düşerken, bazıları bu hatalara karşı daha dayanıklıdır. Eğer size bu sorular oldukça basit geldiyse, bir de şu soruyu deneyelim:

Ayşe 31 yaşında, bekâr, açık sözlü ve çok zeki bir genç kadındır. Lisede felsefe ile ilgilenmeye başlamıştır. Devamında üniversiteye gitmiş ve bir üniversite öğrencisi olarak, ayrımcılık ve sosyal adalet meselelerine ilgi duymuştur. Her zaman vatandaşların eşitlik haklarını savunur ve ayrıca nükleer karşıtı gösterilere de katılırdı.

Yukarıda verilen bilgilere göre, aşağıdaki iki ifadeden hangisi daha olasıdır?

a. Ayşe bir banka memurudur.
b. Ayşe bir banka memurudur ve feminist hareketiçinde aktif biçimde rol almaktadır.

Zihnimizin şu anki bilişsel yapısının, eski çevresel ortamlarda çoğunlukla adaptif birtakım özelliklere sahip olduğu için ortaya çıktığı düşünülmektedir. Başka bir ifadeyle zihnimizin otomatik düşünme eğilimi enerji tasarrufu sağladığından birçok durumda işe yaramaktadır. Ancak bu otomatikliğin bir tür yan ürünü olarak bir önceki nesillerden beri miras aldığımız birtakım zihinsel hatalara sahibiz. Aynı zamanda bugün çok hızlı değişen bir çevrede yaşamamız da bu zihinsel hataların geçmişte olduğundan daha fazla yanlışa sebebiyet vermesinin asıl nedenidir. Nobel ekonomi ödüllü psikolog Daniel Kahneman ve çalışma arkadaşı Amos Tversky'nin bir dizi klasik çalışmayla gösterdiği gibi sezgisel düşünme sonucunda ortaya çıkan bir sürü bilişsel yanlılığa sahibiz. Örneğin analitik düşünme eğilimi yüksek olan insanların, yukarıda örneklendirdiğimiz ve literatürde Linda problemi (bizim versiyonumuzda Ayşe problemi) olarak adlandırılan problemde verilen kalıp yargısal bilgiyi (feminist olma olasılığını) bastırıp gerçek temel oran bilgisine (yani olasılığa) dikkat ederek mantıksal hata yapma olasılıklarının daha düşük olduğu bi-

linmektedir. Örneğin bizim problemimizde, Ayşe'nin kadın hareketlerinde aktif olan tipik bir feminist olduğuna dair birtakım kalıp yargısal bilgiler verilmektedir ve katılımcılara a) Ayşe bir bankacıdır b) Ayşe bankacıdır ve feminist harekette aktiftir diye sorulduğunda, analitik düşünme eğilimi yüksek olan insanlar a şıkkının b şıkkından oransal olarak daha yüksek olasılığa sahip olduğunu daha kolay görebilmektedir. Sezgisel düşünme eğilimi yüksek olan insanlar ise temel oran bilgisine dikkat etmeyip daha kolay bir şekilde yanlış olan b şıkkını işaretlemektedirler. Oysa b şıkkı a şıkkının bir alt kümesidir, bu yüzden de daha az olasıdır. Yani bir insanın kadın olma olasılığı hem kadın hem de feminist olma olasılığından daha yüksektir.

Bunlara ek başka örnekler de verilebilir. Örneğin çapalama denen bilişsel yanlılıkta iki grup katılımcıya Gandhi'nin 140 yaşından ya da 35 yaşından önce mi sonra mı öldüğü sorulduğunda, 140 yaş referansı verilen katılımcıların ortalama tahminleri 67 olurken, 35 yaş referansı verilen grubun tahmin ortalaması 50 olmaktadır. Yani sırf verilen dayanak noktası farklılaştığı için insanların verdikleri tahminlerin içeriği değişmektedir. İlginç değil mi? Çerçeveleme denen diğer bir bilişsel yanlılıkta ise sonuçlar aynı olduğu durumda dahi katılımcılar pozitif şekilde sunulan bir durumda riskten kaçınırken, negatif bir şekilde sunulan bir durumda ise daha çok risk almaktadır. Yani durumun ya da paketin bize nasıl sunulduğunun farkında olalım ya da olmayalım, bu tür küçük farklılıklar yargılarımızı etkilemektedir. Kararlarının kendi kontrolü altında olduğunu iddia edenler bu bulgular etrafında bu konuda tekrar düşünebilir. Bu hatalar yetmediyse, daha farklı örneklerle de bu hatalar çoğaltılabilir. Çok bilinen inanç yanlılığı etkisinde de insanlar verilen argümanın geçerliliğinden ziyade akla yatkınlığına daha çok önem vermektedirler. Ya da doğrulama yanlılığında insanlar geçmişte sahip oldukları inanç dünyasıyla uyumlu bilgileri daha kolay hatırlamakta, uyumsuzları ise daha kolay unutma eğilimi göstermektedir.

Daha da ilginci ise, bu ve bunun gibi bilişsel etkiler sadece doğru düşünmeye dair nitelikli bir eğitim almamış "sıradan" insanlar için geçerli değil, hayatını mantıksal düşünmeye adamış elit bili-

minsanları ya da hakimlik ya da hekimlik gibi kararları hayatımızı derinden etkileme potansiyeline sahip elit meslek grupları arasında dahi bu tür bilişsel yanlılıklar görülebilmektedir. Mesela en son örneklendirdiğimiz doğrulama yanlılığını düşünelim. Bu yanlılık kabaca, birisinin geçmiş inançlarını destekleyen bulguları daha çok araması, daha çok beğenmesi ve bunlarla daha çok ilgilenmesi anlamına gelmektedir. Mesela bir makale yazarken argümanı destekleyen iddiaları uzun uzun anlatırken, onunla çelişkili bulguları görmezden gelmek buna bir örnek olabilir. Muhafazakârlık yanlılığında da insanlar yeni bir kanıt gördüğünde var olan inançlarını *değiştirmeye* dair bir tür isteksizlik içindedirler ve bu durum biliminsanlarında da görülebilir. Bu etkiler zihnimizin sezgisel düşünmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır ve analitik düşünme eğilimi daha yüksek olan insanlar bu sorularda daha az hata yapmaktadırlar ancak buna karşı kesin bir çözüm bulabilmek mümkün değildir çünkü zihnimiz bu sezgisellikle yaşamaya alışmıştır. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki sezgisel düşünme mantıksal olarak yanlış olan birtakım kararlara yol açabilmektedir. Ancak bu bilgi eksikliğine dayanan zihinsel hataları düzeltmek görece kolaydır çünkü kişinin yaptığı bu hataların farkına varmasını sağladığımızda ve temel istatistiksel bilgileri öğretip buna dikkat etmesi gerektiği konusunda kişiyi eğittiğimizde, bu hatalardan tam olarak olmasa da bir miktar kaçınılabilmektedir.

Peki bu yanlılıkların konumuzla ilgisi nedir? Bilimsel bulgular göstermektedir ki bu düşünme süreçleri gündelik hayatla ilgili birçok sosyal tutum ve davranışla ilişkilidir.[102] Sezgisel düşünme eğilimi yüksek olan insanlar komplo teorisi gibi epistemik açıdan sorgulanabilir inanç sistemlerine daha yüksek olasılıkla inanmaktadır ve aynı zamanda sezgiselden ziyade deneysel olarak derinlemesine, ayrıntılı düşünmeye sevk edilen kişilerin komplo inançlarının azalabildiği bilinmektedir.[16,103,104] Yukarıda tartıştığımız bilişsel kısayolların da komplo inançlarıyla yakından ilişkisi vardır. Örneğin henüz bahsetmediğimiz bir başka bilişsel kısayoldan örnek verelim: İnsanlar olarak, büyük olayların büyük sebepleri olması gerektiğini düşünürüz.[105] Bunun ülkemiz açısından önem-

li örneklerinden biri Turgut Özal'ın ölümüdür. Özal'ın vefatıyla ilgili birçok komplo teorisi ortaya atılmış, çeşitli odaklar tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Bu tarz komplo teorileri Özal'a özgü değildir: Ne zaman ünlü biri beklenmedik şekilde ölse, onun ölümünün arkasında çok daha büyük ve önemli sebepler olduğu iddia edilir. Marilyn Monroe, Prenses Diana, Michael Jackson ve daha birçok örnekte bu görülebilir. Ancak bazen ünlü ve güçlü insanlar da çok basit sebeplerden ölebilirler; illa ardında büyük bir komplo olması gerekmez. Ancak büyük olayların sebeplerinin de büyük olduğuna dair önkabulümüz, bizi bu komplo teorilerinin kucağına iter. İşte böyle durumlarda sezgilerimize, bir rivayetin bize ne hissettirdiğine değil, rasyonel aklımıza güvenmeliyiz.

Rasyonelliğimize sekte vuran bir başka faktör de bireysel motivasyonlarımız ve psikolojik ihtiyaçlarımızdır. Gelin, bir sonraki bölümde bunların komplo inançlarıyla ilişkisinden bahsedelim.

Bireysel motivasyonlar ve komplo teorileri

Hiç futbol maçı izlerken, takımınız gol atsın diye "totem" yaptığınız yani daha önce takımınız bir gol attığı sırada yaptığınız hareketi tekrarladığınız oldu mu? Eğer olduysa, bir güvercinden çok da farklı davranmadığınızı öğrenmek size nasıl hissettirir? Ünlü psikolog BF Skinner'ın 1948 yılında yayınladığı çalışmasında, bir süre aç bırakılmış güvercinlere belli aralıklarla yiyecek veriliyordu. Ancak deney süresince güvercinlerin davranışlarında bir gariplik gözlemlenecekti: Güvercinler daha önce yiyecek verildiği anda yaptıkları davranışları tekrarlayarak tekrar yemek gelmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Bir nevi batıl inanç geliştirip ve buna dayanarak geleceklerini öngörülebilir kılmaya çalışmaktaydılar.[106] Benzer şekilde şempanzelerin de batıl inançları olduğu düşünülmektedir. Batı Afrika'da bulunan dört farklı şempanze topluluğunun bazı ağaçlara düzenli olarak vurdukları veya taş fırlattıkları gözlemlenmiştir.[107] Araştırmacılar bunun bir çeşit ritüel olabileceğini düşünmektedir. Yaşadığımız dünyanın belirsizliğini kontrol altına almak ve kendimizi direksiyon başında hissetmek, sadece insanlara özgü bir ihtiyaç gibi görünmemektedir.

İşte bu belirsizliği kontrol etme ihtiyacının komplo inançlarıyla da yakından ilişkisi vardır ve komplo inançlarını artıran üç ana temel ihtiyaçtan biridir.[108] Epistemik ihtiyaç, kısaca belirsizliği azaltmaya yönelik ihtiyacımızdır.

İnsanlar hayatlarını sürdürürken kesin bilgiye ulaşma ihtiyacı duyarlar ve bunu tatmin etmek için bilişsel yanlılıklar ya da kısayollar geliştirirler. Örneğin belirsiz durumlar sizi rahatsız ediyorsa ve net bilgilere sahip olma isteğiniz de güçlüyse, rastgele görünen desenler arasında anlam arama eğiliminiz yüksek olabilir.[28] Veya

daha önce belirtildiği gibi sezgisel ve otomatik düşünce tarzını benimsemişseniz, belirsizlikleri azaltmak için zihinsel kısayollar kullanma olasılığınız yüksektir. Bu nedenle düşük analitik düşünme veya yukarıda örneklendiği gibi farklı bilişsel yanlılıklara sahip olmak komplo teorilerine daha fazla inançla ilişkilidir. Bu bulgular, insanların çevrelerinde gelişen önemli sosyal olayları anlamlandırma çabasının bir parçası olarak, belirsiz veya çelişkili bilgilerle karşılaştıklarında, epistemik motivasyonlarını tatmin etmek için komplo teorilerine yöneldiğini göstermektedir.

İnsanları komplo teorilerine inanmaya yatkın kılan ikinci temel ihtiyaç varoluşsal ihtiyaçlardır. İnsanlar net ve doğru bilgiye erişmek istedikleri kadar, çevrelerinin de istikrarlı ve güvenli olmasını arzularlar. Bu nedenle, bu ihtiyaçları karşılamak için insan türü güvenli yaşam alanları (örneğin evler, tanıdık sosyal ağlar) gibi kültürel araçlar kullanarak güvenlik algısını nesiller boyunca artırmıştır. Hatta bugün İskandinavya gibi seküler bölgelerde insanlar çocuklarını dahi sokakta herhangi bir gözlemci olmadan rahatça bırakıp işlerine bakabilmektedirler çünkü insanlar arası güven üst düzeydedir. Ancak bu ihtiyaçlar karşılanmadığında ya da nesnel anlamda gerçekten Ortadoğu gibi tehlikeli bir ortamda yaşamınızı sürdürüyorsanız, komplo teorileri insanlara telafi edici bir çözüm gibi görünebilir çünkü komplo teorilerinin temel bir işlevi, inanan kişinin zihnindeki belirsizliği azaltarak görece güvenli ve öngörülebilir bir ortam sunmasıdır. Bu nedenle, komplo inançları genellikle kaygılı bağlanma tarzı[109] ve kontrol eksikliği yüksek olan insanlarda daha sıklıkla gözlemlenir,[110] çünkü aslen insanları komplo tarzı açıklamalara iten ihtiyaçlar güvensizlik algısından kaynaklı kaygı halidir. Bu yüzden komplo teorileri, epistemik ve varoluşsal kaygıların arttığı ekonomik kriz ve pandemi gibi toplumsal huzursuzluk dönemlerinde artış göstermektedir çünkü bu tür durumlarda insanların epistemik ve varoluşsal ihtiyaçları daha belirgin hale gelmektedir. Benzer şekilde halihazırda tehdit algısının, yolsuzluğun ya da adaletsizliğin yüksek olduğu ülkelerde de bu tür inanç sistemlerine inanan insan sayısında tehdit algısının düşük olduğu ülkelere göre bir farklılık söz konusudur.

Üçüncü motivasyon grubu ise sosyal kaynaklıdır. Her insanın net bilgiye ve güvenli bir ortama sahip olma isteği olduğu gibi, kendi iç-grubuna sahip olmanın ve bu grup içerisinde olumlu bir imaj sürdürmenin de temel bir önemi vardır. Bu bağlamda, saygıyı sürdürme motivasyonu[111] ve farklı olma isteği ya da benzersizlik arayışı[112] gibi bireysel faktörler komplo inancıyla tutarlı bir şekilde ilişkili bulunmuştur. Özellikle kolektif narsisizm (bir kişinin kendi grubuna karşı şişirilmiş pozitiflik duygusu ve bu durumun kendi grubunun küçümsendiği veya tehdit edildiği düşüncesiyle birleşmesi), komplo teorilerine inançla ilişkilendirilmiştir. Yani kolektif narsisizmi yüksek olan insanlar komplo tarzı açıklamalara daha sıklıkla başvurmaktadır ve bu tür inançları daha çekici bulmaktadır.[3] Ülkemizde bunun en tipik örneklerinden birini, Lozan Antlaşması'nın bazı gizli maddeleri olduğuna ve bunların geçerliliğinin 2023 yılında sona ereceğine dair komplo teorisinde görebiliriz. Bu komplo inancı, aslında ülkemizin ekonomik ve politik olarak çok güçlü bir pozisyonda olmamasını meşrulaştırmaktadır. Buna inanan kişiler, "Aslında bizde çok güçlü olma potansiyeli var ama hainçe arkadan bıçaklandığımız için şu an olduğumuz yerdeyiz" diye düşünebilmekte, bu sayede kendi gruplarını, nesnel göstergeler öyle göstermese bile, diğer gruplardan üstün görmeye devam edebilmektedir.

Komplo inancıyla ilişkilendirilen bu tür bireysel faktörlere ek olarak, bu faktörleri destekleyen bir dizi demografik faktör de tespit edilmiştir. Bir örnek düşük eğitim seviyesidir. Düşük eğitim seviyesine veya düşük bilimsel okuryazarlığa sahip olan insanlar komplo teorilerine daha fazla inanmaktadır. Bu demografik faktörler aynı zamanda ele aldığımız psikolojik ihtiyaçlarla da ilişkilidir çünkü eğitim eksikliği bilgiye yönelik epistemik ihtiyacı zayıflatabilir ve bu yüzden insanları komplolara daha yatkın hale getirebilir. Araştırmalar arasında görece tutarlı bir şekilde etkili olan başka bir demografik değişken de düşük gelir seviyesidir.[113] Son yıllarda yapılan ve çoğunluğu psikolojik bilimlerde gerçekleştirilen çalışmalar, kaynak kıtlığının (yani düşük gelire sahip olmanın) aynı zamanda psikolojik bir etken olduğunu öne sürmektedir.[114,115]

Örneğin insanlar kaynaklarının kıt olduğunu düşündüklerinde bilişsel kaynaklarını yitirirler,[116] daha bencil davranırlar[117] ve hatta genel bir kıtlık psikolojisine bürünerek belirli davranışlar sergilerler. Örneğin bir nesne çevrede ne kadar nadirse (elmas gibi), kullanım değerinden bağımsız olarak daha değerli olarak görülür. Aynı şekilde, düşük sosyo-ekonomik statü gibi faktörler nedeniyle kıtlık zihinsel kısayoluna sahip olan bir kişi, motivasyonel olarak hayati, yani varoluşsal konuları, örneğin geçim sıkıntısını öne çıkarabilir. Bu nedenle kıtlık tehdidi, insan yaşamının temel bir yönünü ifade eder. Bu bağlamda düşük gelir seviyesine sahip olmak, kıtlık moduyla ilişkilendirildiği gibi, telafi edici bir sistem olarak komplo teorileriyle de ilişkilendirilmektedir. Komplolara inanmak, sistemin dezavantajlarını görmemizi engelleyerek, telafi edici alternatif anlatılar sunmaktadır.

Sonuç olarak komplolarla ilişkilendirilen birçok kişilik özelliği olsa da meta-analizlerde tutarlı bir şekilde etki eden özellikle üç ana kategori öne çıkmaktadır: epistemik, varoluşsal ve sosyal ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçların tatmin edilmesi üzerine gelişen bireysel farklılıklar. Bunlar dışında komplolara inanmayı belirleyen birçok farklı faktör vardır. Bunlardan en önemlisi siyasi ideolojidir.

Siyasi ideoloji ve komplo teorileri

Her şey Eylül 2017'de, 4chan isimli forum sitesinde "Q Clearance Patriot" takma isimli birisinin yazdığı mesajlarla başladı.[118] "Q clearance", ABD'de çok gizli belgelere dahi erişebilmeyi sağlayan bir erişim izninin ismiydi ve kendisine sonraları kısaca "Q" denecek bu kişi ABD derin devletine ve dünyayı aslında kimlerin yönettiğine dair çok gizli bilgileri ifşa ettiğini iddia ediyordu. "Q" ve "anonim"in birleşiminden oluşan "QAnon" ismini alan bu komplo teorisine göre dünyayı solcu siyasetçiler, Hollywood yıldızları ve hatta Papa'dan oluşan bir gizli örgüt yönetmekteydi. Bu gizli örgütün üyeleri şeytana tapmaktaydı ve çocuk istismarında bulunan pedofillerden oluşmaktaydı. Çocuklara tecavüz etmekle kalmıyor, aynı zamanda onları yiyor ve kendi yaşamlarını uzatabilmek için kurbanlarının vücutlarından "adrenochrome" isimli bir kimyasalı çıkarıyorlardı. QAnon'culara göre, Donald Trump bu satanist ve pedofil örgütü çökertmek gibi bir görevle başa gelmişti, o yüzden de ilgili odaklar sürekli Trump'ı kötü göstermeye çalışmaktaydı.

Böyle uçuk bir komplo teorisine kim inanır ki diyebilirsiniz. 2020 yılında ABD'de yürütülen bir kamuoyu anketinde[119] katılımcılara şu ifade verilmiş ve bunun doğru olup olmadığı sorulmuştur:

- "Çocukları istismar eden pedofil bir seks çetesi olan ve şeytana tapan bir grup elit, siyasetimizi ve medyamızı kontrol etmeye çalışıyor."

ABD nüfusunu temsil eden örneklemde, katılımcıların %37'si bu ifadenin doğru olup olmadığından emin olmadıklarını, %17'si de doğru olduğunu söylemiştir. Hatta ABD'deki silahlı kuvvetlerin içinde birçok QAnon sempatizanı olduğu bilinmektedir. 2018 yılında, ABD'nin South Carolina eyaletinde başkan yardımcısı Mike Pence'i korumakla görevli silahlı birliğin üyelerinden birinin, üniformasına bir Q harfi diktiği ve bunun QAnon'u temsil ettiği görülmüştür.[120] Trump sonraları Qanon'u çok daha açıktan desteklemiş, mitinglerinde Q'nun internet paylaşımlarına atıflarda bulunmuştur.[121]

Komplo teorilerinin siyaset dünyasını bu kadar yakından ilgilendirdiğini düşündüğümüzde, siyasi ideolojiler ve komplo inançları arasındaki ilişkinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Peki, hangi siyasi görüşler komplo inançlarıyla daha yakından ilişkilidir? Gelin birlikte inceleyelim.

Siyasal ideoloji sadece komplo inançlarını değil, bir bütün olarak insanların dünya görüşlerini, inançlarını ve aidiyetlerini şekillendirmede önemli bir rol oynayan tutum ve inanç sistemleri olarak tanımlanmaktadır.[122] Bu yüzden insanların ait oldukları siyasi ideolojiler, onların sadece siyasi konulardaki duruşunu değil, aynı zamanda benimsenen daha geniş dünya görüşleriyle ilgili anlatıları da etkiler. Komplo inançları da çoğu zaman tek başına var olmaktan ziyade, bu siyasi kimliklerin bir tezahürü olarak hizmet ederler. Örneğin siyasi olarak daha muhafazakâr ve sağcı bireyler için komplo teorileri genellikle geleneksel değerlerin, kültürel kimliğin korunması ve bu normlara yönelik algılanan tehditler etrafında döner. Kuşkusuz bu inanç sistemlerinin nasıl gelişeceği kültüre oldukça bağlıdır, bu yüzden bize en tanıdık olan Türkiye'yi ele alalım.

Yabancı devletlerin ülke ekonomisini ele geçirerek milli değerlerimizde bir yozlaşmaya yol açacağı görüşü sağ kanat ideolojiye sahip vatandaşlarda oldukça yüksektir. Öte yandan solcu bireyler devlet kontrolü, otoriterlik ve muhalefetin şiddet yoluyla bastırılması konularını öne çıkaran komplo teorilerine daha sıklıkla yönelme eğilimindedir. Örneğin medya manipülasyonu planlı darbe ve hükümet sansürü iddiaları solcu ya da özgürlükçü liberal çev-

reler arasında yaygın olarak benimsenmektedir. Bu komplo teorileri, otoriteyi korumak için muhalefeti bastıran ve bilgiyi kontrol eden bir devlet aygıtı anlatısını tasvir etmektedir. Bu durum şeffaflık, ifade özgürlüğü ve demokratik reformları ilkesel olarak savunan sol görüşle kabaca örtüşmektedir.

Komplo teorileri de uzun zamandır sadece ülkemizde değil, tüm dünyada farklı siyasi grupların söylemlerinin ayrılmaz bir parçası olmuş, çoğu zaman toplumlardaki farklı ideolojik görüşleri yansıtan aynalar olarak hizmet etmiştir. Yapılan çok sayıda çalışmadan biliyoruz ki yaşanan ya da yaşanması muhtemel olabilecek olaylara ait gizli gündemler ve bu olayları değiştirmeye muktedir gizli güçlerin manipülasyonları olduğunu vurgulayan bu inanç sistemleri, bireylerin siyasi yönelimleriyle de ilişkilidir. Her ne kadar komplo teorilerine inanç sağ ve sol gruplarda sıklıkla gözlemlenebilse de uçlarda olan sağ ve sol grupların komplo teorilerine inanma olasılığı daha yüksektir.[123] Bu olasılık özellikle uç sağ kanat ideolojiye sahip gruplarda daha yüksektir,[124] çünkü muhtemelen uç kanattaki insanların devlete ve otoritelere güveni daha azdır ve aynı zamanda dışlanmış ve siyasi güçten yoksun hissettiklerinden komplo inançlarına daha çok sarılmaktadırlar.[113] Ancak dördüncü bölümde değinildiği gibi, komplonun tipine ya da yaşanan kültürün normatif özelliklerine (örneğin yüksek yolsuzluk ya da adaletsizlik algısı) göre bu ilişkilerin gücü değişmektedir.

Siyasi ideolojiye ek olarak, "siyasi kontrol" de komplo inançlarında önemli bir faktördür. Siyasi kontrolden kasıt, oy verdiğiniz partinin iktidarda olup olmamasıdır. Yapılan bir çalışmada, 2020 ABD seçimlerini kazanan Biden'ın taraftarlarının komplo inançlarının seçim öncesine göre azaldığını ancak Trump taraftarlarının komplo inançlarında seçim mağlubiyetinden sonra bir artış olduğu görülmüştür.[125] Yine bir başka çalışmada, 2020'deki seçimlerde kaybeden adaylara oy veren insanların komplo inançlarının arttığı bulunmuştur.[126] Yirmi altı ülkeden veri toplanan bir başka bilimsel çalışmada da siyasi kontrol azaldıkça (yani iktidardan ziyade muhalefete yakın oldukça) bireylerin komplo inançlarının arttığı görülmüştür.[124]

Ancak siyasi kontrol sahipleri de komplo teorileri üretebilmekte ve yayabilmektedir. Her ne kadar çoğu komplo teorisi "kaybedenler"e hitap etse de güçlülerin kendi pozisyonlarını meşrulaştırmak için kendilerinden daha güçsüz olanlara dair komplo teorileri üretebildikleri bilinmektedir. Bu tarz komplo teorileri, standart "yukarı yönlü" (daha güçlülere dair) komplo teorilerinden farklı olarak, "aşağı yönlü"dür (daha güçsüzlere dairdir).[127] Göçmenlere, etnik ve dini azınlıklara yönelik komplo teorileri genelde bu kapsamdadır. Siyasi gidişatı etkileyecek güçten çok uzak olan bu grupların aslında gizli bir şekilde çok güçlü oldukları iddia edilir. Bu komplo teorileri halihazırda güçlü olan grupların güçlerini konsolide etmelerine ve başka gruplara karşı yürüttükleri kötü muameleyi meşrulaştırmaya yarar.

Bu sebeple, insanlar farklı komplo teorileri arasından kendi işlerine gelen ve düşmanlarını suçlayan inançların gerçek olma ihtimalini daha yüksek algılarlar.[128,129] Örneğin ABD örneğindeki iki partili sistemde, Demokratlar (kabaca solcular) Cumhuriyetçilerin (kabaca sağcılar) seçim hilesi yaptığına daha kolay inanırken, Cumhuriyetçiler de Demokratların aynı hileyi yaptığına daha kolay inanmaktadır. Aynı durum seçim geceleri bizim ülkemizde de onlarca defa yaşanmıştır ve farklı durumlarda farklı gruplar birbirini suçlamıştır. Bunun nedeni, kitabın en başında da değindiğimiz gibi, zihnimizin çalışma şekliyle ilgilidir çünkü zihnimiz çoğu durumda doğru bilgiye ulaşmaya değil, basitçe haklı çıkmaya programlanmıştır. Biz de bu amaç doğrultusunda motive olduğumuzdan, çoğu zaman bir biliminsanı gibi gerçeği görmeye çalışmak yerine, bir avukat gibi kendimizi haklı çıkarmaya çalışırız. Zihnimizin bu yapısından dolayı da komplo teorileri sağ ideolojide görece biraz daha fazla görülse de solda da sıklıkla görülür. Özellikle siyasi güçten yoksun olan muhalif gruplarda komplo inançlarındaki artışın sebebi, siyasi gidişat üzerindeki kontrolü tamamen kaybetme hissi olabilir.[130] Kişisel kontrol hissinin her ne kadar belli şartlarda komplo inançlarını artıran bir faktör olduğu bilinse de etkiler genel olarak küçüktür[130] ve bu yüzden var olan etkinin sınır koşullarının belirlenmesi gerekmektedir. Özellikle

hangi bağlamlarda bu etkinin arttığı ve hangi bağlamlarda azaldığına dair sistematik gelecek çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kitabın bu kısmına kadar insanları komplolara yatkın hale getiren evrimsel, toplumsal ve bireysel faktörleri ele aldık. Komplo teorilerine eğilimli bir zihnin psikolojisini ve o psikolojiyi etkileyen biyolojik ve bağlamsal faktörleri öğrendiğimize göre, bu konuyla toplumsal hayatta nasıl başa çıkabileceğimize bakabiliriz. Aklımızda tutmalıyız ki depremin ya da benzer bir olayın nasıl çalıştığını anlamadan onu kontrol etmek mümkün değildir. Aynı şey komplo teorileri için de geçerlidir. Bu yüzden komplo teorileriyle başa çıkmak isteyen birisinin, insanları bu inanç sistemlerine eğilimli kılan biyolojik, psikolojik, bağlamsal, demografik ve toplumsal faktörlerin her birinin farkında olması ve buna göre müdahale çalışmaları geliştirmesi gerekmektedir. Bu bütünlüklü bakış açısından yoksun bir sosyal bilim paradigmasının, komplo teorilerini anlamakta başarılı olması çok mümkün değildir. Psikolojide çok bilinen bir metafor vardır. Evrimsel yönelimli çalışan bir psikolog filin ayağını tutar, sosyal yönelimli çalışan kolunu tutar yani her alt dal filin bir yerine ulaşır ancak filin kendisi bütün bu yaklaşımların bir sentezinden meydana gelmektedir. Bu bakımdan bütün bu faktörlerin farkında olmak, komplo teorilerine inanan insanların psikolojisini anlamak ve bunlarla mücadele edebilmek için kritik bir öneme sahiptir.

BÖLÜM 6

Komplo teorileriyle nasıl mücadele edebiliriz?

Facebook'ta bir akrabanızın şöyle bir paylaşım yaptığını hayal edin:

> *Entrikacılar ve tepedeki tüm yozlaşmış sürüngenler, başkalarının zararına kendi kişisel kazançları için teknolojiyi/bilgiyi yağmalayanlar toza dönüşmeden yere serilecek, paraları ellerinden alınacak ve ezdikleri insanlara verilecektir!!!*[131]

Devrimci ve biraz fazla saldırgan bir dil ama sosyal medyada insanların kendilerini ifade etme tarzlarını düşününce sizin için alarm zillerini çaldıracak bir şey değil muhtemelen. Neticede sosyal medyada çok daha sert ve tehditkâr ifadelere kesin rastlamışsınızdır.

Muhtemelen dikkatinizi çok fazla çekmeyecek bir başka ayrıntı ise "sürüngenler" ifadesidir. Bunun benzetme amaçlı kullanıldığını, birine "köpek", "domuz", "ayı" demek gibi bir şey olduğunu düşünmüşsünüzdür. Ancak buradaki "sürüngen", maalesef tamamen gerçek anlamıyla kullanılıyor.

Yukarıdaki Facebook iletisini 1 Ocak'ta paylaşan Buckey Wolfe, 6 Ocak 2019'da polisi arayarak erkek kardeşini kılıçla öldürdüğünü itiraf etti.[132] Öldürme sebebiyse kardeşinin bir sürüngene dönüşmüş olmasıydı. Wolfe, diğer birçok komplo teorisinin yanında Reptilyan Teorisi isimli komplo teorisine de inanıyordu ve dünyayı sürüngen uzaylıların yönettiğini düşünüyordu.

ABD'nin bir başka şehrinde, 25 Aralık 2020'de, 63 yaşındaki Anthony Warner aracında kurduğu patlayıcı düzeneği ateşleyerek 3 kişiyi yaraladı ve 41 binaya zarar verdi.[133] Patlamada hayatını

kaybeden Warner, olaydan önce akrabalarına gönderdiği mektuplarda, insan görünümlü sürüngenlerin dünyayı yönettiğini iddia ediyordu.

Wolfe'un akıl sağlığının yerinde olmadığı biliniyordu; muhtemelen Warner için de benzeri bir durum vardı. Ancak inandığı komplo teorisi sadece akıl sağlığı yerinde olmayan birkaç kişinin inandığı bir şey değildi.

Her ne kadar geçmişi daha da geriye götürülebilse de Reptilyan Teorisi'ni ilk meşhur eden, ünlü komplo teorisyeni David Icke'ın 1998'de yayınladığı *The Biggest Secret* isimli kitabıydı. Komplo teorisine göre, dünyaya gelen sürüngen uzaylılar uzun zamandır gizliden gizliye dünyayı yönetmekteydi. Ancak bu yönetme işini perde arkasından yapabilmek için insan görünümlü ama aslında sürüngen olan bazı kişileri önemli pozisyonlara yerleştirmişlerdi. Barack Obama, Kraliçe Elizabeth, Rothschild Ailesi gibi güçlü aktörlerin aslında uzaylı sürüngenler oldukları iddia edilmektedir. Bu kişilerin Reptilyan olduklarını anlamanın ise ilginç bir yolu vardır: Fotoğrafları çekildiğinde, bazen göz bebekleri yılanlarda olduğu gibi dik olarak görülmektedir. Bu dikleşme çok hızlı bir şekilde olup bittiğinden günlük hayat için de anlaşılamamakta ama bazen tesadüfen fotoğraflara yakalanmaktadır.

Public Policy Polling araştırma şirketinin 2013 yılında yaptığı bir araştırmada, ABD'li katılımcıların %4'ü Reptilyan Teorisi'ne inandığını belirtmiştir. Oranlarsak, ABD'de yaşayan yaklaşık 12 milyon insanın bu uçuk komplo teorisine inandığı ortaya çıkmaktadır. Reptilyan Teorisi sonraki yıllarda da popülerliğini kaybetmemiş ve son yıllarda bir başka popüler komplo teorisi olan QAnon ile yolları kesişmiş ve bu teoriler birbirlerini beslemeye başlamıştır.[134]

Peki, bu kadar uçuk kaçık, "deli saçması" seviyesindeki komplo teorileriyle nasıl mücadele edeceğiz? Tartışmak, ikna etmeye çalışmak işe yarar mı? Gelin, sosyal psikoloji literatüründe bu zamana kadar çalışılmış yöntemleri ve bu yöntemlerin ne derecede etkili olduklarını inceleyelim.

Dalga geçme ve dışlama

Bu tarz komplo teorileriyle karşılaşanların ilk verdiği tepkilerden biri dalga geçmek oluyor. Peki, komplo teorisiyle dalga geçerek insanları o komplo teorilerinden uzaklaştırabilir, inanmamalarını sağlayabilir miyiz?

Gábor Orosz ve arkadaşları 2016 yılında yayınladıkları çalışmada bu konuyu araştırmışlardır.[135] Katılımcılara Macaristan'ın finansal aktörler, bankalar, Yahudiler ve Avrupa Birliği tarafından baskıya ve zulme uğradığına dair bir komplo teorisi dinletilmiştir. Sonrasında katılımcılar kura ile farklı koşullara atanmıştır. Koşullardan birinde ise bu komplo teorisiyle dalga geçilmiştir. Katılımcılara dinletilen ses kaydındaki bazı mantık hatalarına dikkat çekilmiş ve bunlara inanan insan profiliyle dalga geçilmiştir. Dalga geçilirken, yukarıda anlattığımız Reptilyan Teorisi'ne atıfla, ses kaydındaki komplo teorisine inananların sürüngen insanlara da inanabileceği gibi ayrıntılara yer verilmiştir. Sonrasında katılımcıların aşağıdaki dört konuya dair komplo inançları ölçülmüştür:

- Macaristan'ın bir komplonun kurbanı olması
- Yahudilerin dünyanın lideri olması
- Avrupa Birliği'nin herhangi bir işe yaramayan, parazit bir oluşum olması
- Bankacıların dünyanın lideri olması

Dalga geçme materyaline maruz kalan katılımcıların, ilgili komplo teorilerine inanma seviyesi de azalmıştır. Buradan yola çıkarak, dalga geçme etkili bir yöntemdir diyebilir miyiz?

Dalga geçmenin dezavantajlarından biri, özellikle karşı taraf o komplo teorisine halihazırda inanıyorsa, o kişiyi kendinizden tamamen uzaklaştırmanız ve komplo dünyasına doğru itmenizdir. Daha önceki bölümlerde, insanlara olan güvenin ve beraberlik duygusunun azalmasıyla birlikte komplo inançlarının nasıl arttığını görmüştük. Benzer bir şekilde, bir gruptan dışlanan insanların da komplo inançlarının artması beklenebilir.

Kai-Tak Poon ve arkadaşlarının 2020 yılında yayınladıkları makalelerinde tam da bu konu incelenmiştir.[136] Dışlanmışlık seviyesini birçok farklı şekilde ölçmüşlerdir:

- Çalışma 1'de katılımcılar bir ölçek doldurarak kendilerini ne kadar dışlanmış hissettiklerini belirtmişlerdir. Şunlara benzer sekiz soruya cevap vermişlerdir:
  - "Genel olarak diğerleri beni gruplarının dışında bırakıyor."
  - "Genel olarak diğerleri beni yakın ilişkilerim için önemli olan bilgilerden uzak tutuyor."
- Çalışma 2'de bir deney yapılmış ve katılımcıların rastgele seçilen yarısına geçmişte dışlandıkları bir anıyı, diğer yarısından da fiziksel acı çektikleri bir anıyı hatırlamaları istenmiştir.
- Çalışma 3'te kurgusal bir sosyal medya oyununda, katılımcılar kendilerine bir profil oluşturmuşlardır. Katılımcıların rastgele seçilen yarısına, profillerini toplam 11 kişiden sadece birinin beğendiği, diğer yarısına ise beş kişinin beğendiği söylenmiştir.

Her üç çalışmada da katılımcılara aşağıdakiler gibi toplamda 14 farklı ifadeye ne ölçüde katıldıkları sorulmuştur:

- "SARS (Şiddetli Akut Solunum Sendromu) biyolojik bir silah olarak laboratuvar koşullarında üretilmiştir."[**]
- "ABD hükümeti, dış ve iç hedeflerine ulaşmak için bir bahanesi olsun diye 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesine izin vermiştir."

** COVID-19'dan yaklaşık 17 sene önce ortaya çıkmış ve salgına dönüşmüş bir başka solunum yolları hastalığı olan SARS hakkında da COVID-19'a çok benzer komplo teorilerinin ortaya atıldığını fark ettiniz mi? Komplo teorilerinin birbirini beslemesi ve bir ağ yapısı oluşturduğu düşünüldüğünde, bu beklenmedik bir durum değildir.

Her üç çalışmada da, kendilerini dışlanmış hisseden katılımcılar komplo teorilerine daha fazla inandıklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca dışlanmışlığın komplo inançlarını artırma sebebinin, bireylerin dışlandıklarında kendilerini tehditlere karşı daha savunmasız görmeye başlaması olduğu bulunmuştur.

Dolayısıyla, kendisini dışlanmış hisseden insanların komplo teorilerinden uzaklaşmayacağı tam tersine komplo teorileri dünyasına daha sıkı sıkıya bağlanacağını görmek zor değildir. Bu sebeple, yüz yüze iletişimde veya sosyal medyada insanların inandıkları şeylerle dalga geçmek, çoğu zaman çok sürdürülebilir ve etkili bir yöntem olarak görünmemektedir.

İddianın bir "komplo teorisi" olduğunu söylemek

Önceki bölümlerde de tartıştığımız gibi "komplo teorisi" etiketi pejoratif, aşağılayıcı bir anlamı beraberinde getirmektedir. Komplo teorisine "komplo teorisi" diyen kişi zaten o iddiaya muhtemelen inanmamaktadır. Zira inanan insanlar, inandıkları şeyin bir komplo teorisi olduğunu düşünmemektedir. Dolayısıyla bir iddiaya "o sadece bir komplo teorisi" demek, çok etkili bir yöntem olarak görünmemektedir.

Konuya dair Michael J. Wood tarafından 2016 yılında yayınlanmış bir makalede katılımcılara birebir aynı komplo teorileri okutulmuş ancak katılımcıların yarısına bunların birer "iddia" olduğu, diğer yarısına ise "komplo teorisi" olduğu söylenmiştir.[137] Örneğin katılımcıların yarısı şu maddeye cevap vermiştir:

- "Hükümetin kendi topraklarında terör eylemlerine izin verdiği ya da bu eylemleri gerçekleştirdiği ve bu eylemlere karıştığını gizlediği *fikri* ne kadar olasıdır?"

Diğer yarısı ise aynı soruyu şu şekilde okumuştur:

- "Hükümetin kendi topraklarında terör eylemlerine izin verdiği ya da bu eylemleri gerçekleştirdiği ve bu eylemlere karıştığını gizlediği yönündeki *komplo teorisi* ne kadar olasıdır?"

Buna benzer 15 maddeye cevap veren katılımcılar, hangi koşula atanırlarsa atansınlar benzer cevaplar vermiştir. Yani, "iddia" denmesi ile "komplo teorisi" denmesi arasında bir fark çıkmamış, inancın komplo teorisi olarak etiketlenmesi o inancı azaltmamıştır.

İddiayı çürütmek

Bir komplo teorisiyle karşılaştığımızda yapabileceğimiz tek şey karşı tarafla dalga geçmek, ona kötü hissettirmek veya "bu sadece bir komplo teorisi" demek değil elbette. Doğrudan komplo teorisinin içeriğiyle mücadeleye girebilir ve çeşitli kanıtlar göstererek komplo teorisini çürütebiliriz.

Bu her zaman düşünüldüğü kadar kolay olmamaktadır. Bunun birkaç sebebinden bir tanesi, kitabın önceki bölümlerinde de de değindiğimiz üzere, birçok komplo teorisinin yanlışlanabilir, test edilebilir olmamasıdır. Meşhur İlluminati komplo teorisini[138] ele alalım: İlluminati aslında 1776 yılında Bavyera'da zamanın ilerici düşünürleri tarafından kurulmuş ve güçlü pozisyondaki insanların toplum üzerindeki baskısına karşı çıkmayı amaç edinmiş bir topluluktur. Kuruluşundan çok kısa sonra ise yasaklanmış ve dağılmıştır. Ancak 1960'lı yıllarda İlluminati ismi tekrar gündeme gelir ve bir komplo teorisinin merkezine oturur. Buna göre, İlluminati isimli gizli bir cemiyet tüm dünyayı parmağında oynatıyordur. Böyle bir komplo teorisine inanan biriyle konuştuğunuzu ve onu böyle bir şeyin olmadığına ikna etmeye çalıştığınızı hayal edelim. Hem İlluminati diye gizli bir örgütün dünyayı yönetmediğine dair nasıl bir kanıt gösterebileceğinize dair kafanız karışacaktır (çünkü bir şeyin var olmadığını ispatlamak çoğu zaman çok zordur) hem de bir kanıt gösterseniz bile karşı taraf size inanmayacak, hatta sizi de komplonun bir parçası olmakla suçlayacaktır. "Tabii ki İlluminati'nin var olmadığını söyleyeceksin çünkü sen de onların kuklasısın!" şeklindeki suçlamayı işittikten sonra muhtemelen karşı tarafın iddialarını çürütme çabanız suya düşecektir.

Karşılaşabileceğiniz bir başka sıkıntı, çürütme çabanızın ters tepmesidir. "Ters tepme" etkisi (*backfire effect*), insanların kendi inançlarını çürüten bir bilgiyle karşılaştıklarında bu ikna çabasına bir tepki göstermesine ve kendi inançlarına daha sıkı sıkıya sarılmasına verilen isimdir. Kısaca, kişiyi yanlış bilgiden uzaklaştırmaya çalışırken bu çabanız ters teper ve o kişi o yanlış bilgiye daha fazla inanmaya başlar. Her ne kadar ters tepme etkisinin gözlemlendiği yerler olabilse de yakın zamanda yürütülen çalışmalar bunun son derece düşük bir ihtimal olduğunu ortaya koymaktadır. Ters tepme etkisine dair genelde kendisinin önceki çalışmalarına atıfta bulunulan Brendan Nyhan 2021 yılında yayınladığı makalesinde, bir bilginin doğru olup olmadığının kontrol edilerek sonuçların yayınlanmasının beklendiği şekilde yanlış bilgiye olan inancı bir nebze azalttığını ve herhangi bir ters tepme etkisine yol açmadığını belirtmektedir.[139] Dolayısıyla bir komplo teorisini yanlışlayan, onu çürüten argümanlarla gidersek, o komplo teorisine inanan insanları da inanmamaya ikna edebiliriz gibi görünüyor.

Sosyal psikoloji literatürü de bir dereceye kadar bu iddiayı desteklemektedir. Viren Swami ve arkadaşlarının 2013 yılında yayınladıkları makalelerinde 1969 yılında NASA astronotlarının Ay'a aslında gitmediklerine dair komplo teorisi üzerinde durmuşlardır.[140] İlgili komplo teorisine göre her şey kurmacadır ve astronotların Ay'da yürüdüğüne dair görüntüler stüdyoda çekilmiştir. Bölüm 4'te gördüğümüz gibi Türkiye'de de insanların yaklaşık %28'i bu komplo teorisine inanmaktadır. Dünyanın farklı ülkelerinde de oldukça popüler olan bu komplo teorisini çürüten bilgiler kullanıldığında sonucun ne olduğu, Swami ve arkadaşları tarafından çalışılmıştır. Katılımcılar rastgele şekilde üç farklı gruba ayrılmıştır: (1) komplo destekleyici, (2) komploya karşı çıkan ve (3) kontrol koşulu.

Komplo destekleyici koşula atanan katılımcılar, Ay'a gidişle ilgili çeşitli fotoğraflar ve bu fotoğraflar üzerinden bazı komplo teorilerini destekleyici metinler görmüşlerdir. Örnek bir metin şu şekildedir:

Bu, Apollo 14 görevi sırasında Ay'a iniş yapan aracın bir fotoğrafı. Ön plandaki kayaların gölgelerine ve arka plandaki Ay aracının gölgesine dikkat edilirse, gölgelerin paralel olmadığı görülür. Bu olgu yalnızca ışık kaynağı bir nesnenin yakınında birden fazla kaynaktan geldiğinde görülür. Bu nedenle, yapay aydınlatma kullanıldığından, bu görüntü muhtemelen Ay'da değil, Dünya'da bir stüdyoda çekilmiştir.

Komplo teorisine karşı çıkan koşula atanan katılımcılar ise aynı fotoğrafla birlikte şu metni okumuşlardır:

Bu, Apollo 14 görevi sırasında Ay'a iniş yapan aracın bir fotoğrafı. Ön plandaki kayaların ve arka plandaki Ay aracının paralel gölgeler oluşturmaması, bazen görüntüyü oluşturmak için yapay aydınlatma kullanıldığının ve sonuç olarak görüntünün Dünya'daki bir stüdyoda üretildiğinin kanıtı olarak kullanılır. Ancak bu iddia geçersizdir çünkü Ay'da birden fazla ışık kaynağı vardır (Güneş, Dünya, yansıtıcı Ay yüzeyi) ve fotoğraflanan yüzeyin arazi şekli de paralel olmayan gölgeler üretebilir.

Üçüncü koşul olan kontrol koşulunda ise katılımcılar herhangi bir yorum okumamış, sadece fotoğrafta görünen şeyleri betimleyen nötr bir metin okumuşlardır. Örnektekine benzer şekilde, beş farklı fotoğraf ve bu fotoğraflara dair farklı yorumlar da katılımcılara gösterilmiştir.

Beklendiği üzere, komplo teorisine karşı çıkan metni okuyan katılımcıların Ay'a gidişle ilgili komplo inançları deneyin başı ve sonu arasında farklılaşmış, metni okuduktan sonra ilgili inançları azalmıştır.

Benzeri bir çalışma, Bölüm 3'te de bahsetmiş olduğumuz, Jolley ve Douglas'ın 2017 yılında yayınlanan makalesinde mevcuttur.[65] Bu çalışmada, katılımcılara aşılara dair komplo teorileri ve anti-komplo argümanlar okutulmuş, anti-komplo argümanı daha önce okuyan katılımcıların aşılara olan tutumları daha olumlu olarak gözlemlenmiştir (bu sıralamanın neden önemli olduğunu "Önden çürütme" bölümünde göreceğiz).

Bu ve benzeri bulgular, yanlış iddiaları çürüten açıklamalar vermenin komplo inançlarını azaltabildiğini göstermektedir. Tabii bu noktada, karşıt argümanların komplo inançlarını bir anda tamamen sıfırlamadığını, sadece seviyesinde görece bir azalma yarattığını vurgulamamız gerekir.

Rasyonel düşünmeye teşvik

Kanıtlara dayalı düşündüğünüzde ve belli bir iddiayı destekleyen ve desteklemeyen farklı kanıtları değerlendirmeye almaya başladığınızda, bir biliminsanı gibi düşünüyorsunuz demektir. Bazı araştırmalar, daha önceki bir bölümde de bahsetmiş olduğumuz gibi bilimsel akıl yürütme becerisi ile komplo inançları arasında bir negatif ilişki bulmuştur. Örneğin katılımcılara şuna benzer senaryolar okutulmuştur:

> *İki araştırmacı sivilce sorunu olan ergenler üzerinde bir sivilce kreminin etkisini test etmektedir. Bu araştırmacılardan biri kremi çalışmaya katılan tüm ergenlere vermek istemektedir. Diğeri ise grubun bir yarısına sivilce kremini uygularken diğer yarısına içerisinde sivilce önleyici madde olmayan bir başka krem uygulamayı istemektedir.*
>
> *Her iki yöntem de kremi test etmede eşit derecede etkilidir.*[141]

Bu metni okuduktan sonra, katılımcılara sondaki tespitin (*"Her iki yöntem de kremi test etmede eşit derecede etkilidir"*) doğru olup olmadığı sorulmuştur. Bu tespit yanlıştır çünkü bir sivilce kreminin işe yarayıp yaramadığını test etmek için kremi kullanan ve kullanmayan iki grubun karşılaştırılabilmesi gerekir. Zira sivilce kremi herkese uygulandığında ve sivilce miktarında zamanla bir azalma gözlemlendiğinde, bu azalma kremden dolayı mı oldu, yoksa zaten azalacaktı da kremin bir etkisi olmadı mı, bilemeyiz. Bunun için de karşılaştıracak bir referans grubuna ihtiyacımız vardır. Bilimsel çalışmalarla haşır neşir insanlara anlaması çok basit gelen

bu durum, bilimsel camianın dışındaki insanlar için hemen fark edilen bir şey olmamaktadır. Çeşitli araştırmalar, bilimsel akıl yürütme becerisi geliştikçe (yani bu tarz sorulara doğru cevaplar verdikçe), komplo inançlarının da azaldığını göstermektedir.[142]

Bu konuda bir yarı-deneysel çalışma da mevcuttur. Kathleen D. Dyer ve Raymond E. Hall'un 2019 yılında yayınladıkları çalışmada, gerçek hayatta bir çeşit saha deneyi yürütmüşlerdir.[143] Kaliforniya'daki bir üniversitede, farklı dersleri seçen 806 öğrenci, şu üç dersten birine devam etmiştir: (1) Bilim ve sahte bilim farkına dair bir ders; (2) araştırma yöntemleri dersi; (3) farklı konularda (gelişim psikolojisi, beslenme ve sağlık, vb.) yürütülen ve kontrol koşulu olarak kullanılan dersler. Katılımcı öğrenciler bir dönem boyunca bu derslere devam etmiş ve dersten hemen önce ve ders tamamlandıktan sonra çeşitli sorulara cevap vermişlerdir. Bu sorular arasında sahte bilim inançları, paranormal inançlar ve uzaylıların dünyayı ziyaret ettiğine dair inançlar olduğu gibi, çeşitli komplo teorileri de vardır. Bu komplo teorileri şunlardır:

- Ay'a aslında hiç gidilmedi.
- Yahudi Soykırımı aslında bir yalan.
- Aşıların zararları halktan gizlenmektedir.
- Uçakların arkalarında bıraktıkları beyaz iz zehirli gazlardır ("Chemtrail").
- 11 Eylül saldırıları ile ilgili resmi açıklamalar yalandır.

Bu üç dersten, ders başı ve ders sonu arasında en fazla fark yaratan ilk ders olmuştur: Bilim ve sahte bilim farkına dair dersi alan öğrenciler, dersin başındaki hallerine kıyasla, dersin sonunda bu komplo teorilerine çok daha az inandıklarını raporlamışlardır. Dersi alan öğrencilerin %22'sinde komplo inançlarında azalma gözlemlenmiştir. Araştırma yöntemleri dersinde bu oran %11, diğer konulardaki derslerde ise %7 olmuştur. Bu sonuçlar, diğer derslere kıyasla bilim ve sahte bilim üzerine olan dersin görece çok daha etkili olduğunu ve bu dersin içeriğine dair faktörlerin komplo inançlarını azaltmakta başarılı olduğunu göstermektedir.

Bu dersin bilimsel akıl yürütme becerileri kazandırarak bilimi bilim olmayandan ayırmayı öğrettiği düşünüldüğünde, bu şekilde daha rasyonel düşünmeyi öğrenmiş insanların komplo inançlarında azalma olması da beklendik bir sonuçtur.

Rasyonel düşünmeye dair diğer araştırmalar, derinlemesine düşünme becerisine dairdir. Bölüm 5'te gördüğümüz üzere, bir konu hakkında derinlemesine, efor sarf ederek düşündüğümüzde, tepkilerimiz genelde daha rasyonel olmaktadır. Swami ve arkadaşları, 2014 yılında yayınladıkları çalışmalarında, insanları farklı yöntemlerle derinlemesine düşünmeye sevk etmiş ve derinlemesine düşünen katılımcıların çeşitli komplo teorilerine inanma ihtimalleri de azalmıştır.[144]

Benzeri bir çalışma 2022 yılında Bence Bago ve arkadaşları tarafından yayınlanmıştır.[145] Yazarlar önemli olaylarla ilgili hem resmi açıklamayı hem bu açıklamayı yalanlayan ama komplo teorisi içermeyen bir açıklamayı hem de komplo teorisi içeren bir açıklamayı katılımcılara vermişlerdir. Derinlemesine düşünmelerini engelleyen manipülasyonlar (zaman baskısı altında cevap verdirme, zihinlerini başka bir şeyle meşgul etme gibi) sonrasında, komplo teorisi içeren açıklamalara daha az inanıp inanmadıklarını incelemişlerdir. Bu da bizi ilginç bir sonuca ulaştırmıştır: Derinlemesine düşünme gerçekten de komplo teorilerine inancı azaltmıştır ama sadece deneyden önce güçlü bir şekilde komplo teorilerine inanan veya güçlü bir şekilde inanmayan katılımcılarda işe yaramıştır. Komplo teorileri konusunda daha ılımlı, ortada olan katılımcılarda ise derinlemesine düşünme işe yaramamıştır.

Her ne kadar ilgili bulgular epey karışık olsa da ve yeni çalışmalarla desteklenmesi gerekse de buradan çıkartabileceğimiz önemli bir ders şudur: Komplo inancını azaltmaya yönelik girişimler, o kişinin halihazırda komplo teorilerine ne kadar inandığına göre farklı seviyelerde etki gösterecektir. Bir komplo teorisine gönülden bağlı bir insanı ne rasyonel düşünmeye teşvik ne de inancını çürütecek kanıtlar sunmak çok büyük etki gösterecektir.

"Düz Dünyacı"ları ikna etmek

Daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi, "yanlışlanabilirlik" bilimin önemli ilkelerinden biridir. Bilimsel bir teori, kendisini yanlışlayan verilerle karşılaşıldığında zayıflamaya başlar ve bir süre sonra terk edilir. Ama komplo teorileri ve benzeri temelsiz inançlar böyle değildir; onların takipçileri inançlarını terk etmekte oldukça zorlanır. Buna en ilginç örneklerden biri Leon Festinger, Henry W. Riecken ve Stanley Schachter'in 1954 yılında yürüttüğü araştırmadır.[146]

ABD'nin Lake City şehrinde ortaya çıkan bir tarikat, uzaylılarla iletişim halinde olduklarına ve 21 Aralık 1954 yılında büyük bir tufan ile dünyanın önemli bir kısmının haritadan silineceğine ama uzaylılar tarafından uzay gemisi ile kurtarılacak şanslı azınlığın bu tufandan etkilenmeyeceğine inanıyordu.[***] Bilmedikleri şey ise, aralarındaki bazı kişilerin aslında gözlem yapmak için gruba sızmış araştırmacılar olduğuydu.[****] 21 Aralık günü geldiğinde tabii ki bir şey olmadı ancak kurdukları inanç sistemine sıkı sıkıya bağlı kişiler için inançlarından vazgeçmek o kadar kolay değildi. Ertesi gün grup tarafından yapılan basın açıklamasında, felaketin şimdilik durdurulduğu, 21 Aralık tarihinin ileride yaşanabilecek karışıklıklara karşı hazırlık yapılmasını sağlamak için bir uyarı

*** Benzeri bir inancı daha yakın tarihte de gördük: Maya takvimine göre 21 Aralık 2012'de kıyametin kopacağına ama İzmir'de bulunan Şirince dahil olmak üzere bazı seçili yerlerin bu kıyametten etkilenmeyeceğine inanan bir grup insan vardı. 21 Aralık 2012'de kıyamet kopmadı.

**** Bu araştırma, incelenen tarikat üyelerinin izni ve bilgisi dahilinde yapılmadığı ve gruba sızan araştırmacıların nötr kalmayarak grubu yönlendirmiş olma ihtimallerinin olmasından dolayı sonradan sert şekilde eleştirilmiştir. Günümüz etik standartlarına göre bir grubu izin almadan gözlemlemek mümkün değildir.

olarak verildiği, tufanın yaşanmadığı ama dünyanın farklı yerlerinde depremlerin ve çeşitli felaketlerin yaşandığı, ileride gezegenimizde yaşanabilecek düzensizlikler arttığında bizleri kurtarmak için uçan dairelerin hazırda beklediği söylenmekteydi.

İnandığınız şeyin çok net bir şekilde çürütülmesi bile bazen yeterli gelmeyebiliyor, öyle değil mi? Benzeri bir başka örnek, 2018 yapımı *Behind the Curve* belgeselinde görülebilir.

Behind the Curve, Dünya'nın yuvarlak değil, düz olduğuna inanan Düz Dünyacılar (*Flat Earthers*) hakkında bir belgeseldir. Düz Dünyacılar, dünyanın düz bir disk olduğunu, Ay ve Güneş'in ise bu disk üzerinde daireler çizerek döndüğünü iddia etmektedir. Bu gerçeğin yüzyıllardır tüm bilim camiası tarafından saklandığını varsaymaları da bu inancı bir komplo teorisi yapmaktadır. Her ne kadar Düz Dünyacıların geçmişi çok daha geriye gitse de esas popülerleşmesi YouTube'a içerik üreten birkaç popüler aktörün ilgili komplo teorisini canlandırması ve takipçi kazanmaya başlamasıyla olmuştur. Belgeselde Mark Sargent isimli komplo teorisyeni başta olmak üzere bu YouTube ünlülerine mikrofon uzatılmakta ve dünya görüşleri onların kendi ağzından dinletilmektedir.

Belgesel iki açıdan ilginçtir. Birincisi, komplo teorilerine inanmakla kalmayan, bu teorileri bizzat üreten ve yayan insanların dünyasına ışık tutmaktadır. Bu dünyada kitabın farklı bölümlerinde bahsettiğimiz, komplo teorilerine dair bazı karakteristik özellikleri görmek mümkündür. Örneğin Mark Sargent komplo teorisi dünyasına Düz Dünya ile girmemiş, öncesinde birçok komplo teorisine merak sarmış, bunları araştırmıştır. Bu da daha önce belirttiğimiz gibi komplo teorilerinin birbirini besleyen, birinden diğerine geçişi kolaylaştıran yapısına ilginç bir örnektir. Aynı zamanda Düz Dünyacılar, inandıkları şeyler gereği dış dünyayla bağlantıları gitgide kopmuş ve izole hale gelmiş bir grup olmuştur. Dışlanmışlık hissinin ve diğer insanlara, kurumlara güvensizliğin komplo inançlarını artıran özelliğinden bahsetmiştik.

Burada da durum o kadar vahim hale gelmiştir ki Dünya'nın düz olduğuna inanan insanlar sevgili bulmakta zorlandığından, Düz Dünyacılara özel çöpçatanlık siteleri ortaya çıkmıştır.

İkinci ve konumuzla daha yakından ilişkili ilginç nokta ise, Düz Dünyacıların "kanıt" ile olan ilişkisidir. Birçok komplo teorisinin aksine, Düz Dünyacılar, iddialarının bilimsel bir konuyla ilgili olmasından dolayı, iddialarını destekleyen "bilimsel" kanıt aramaya oldukça fazla vakit ayırmakta, bir nevi inandıkları komplo teorisini bir biliminsanı edasıyla ispatlamaya çalışmaktadır. Dünyanın dönmeyen, düz bir plaka olduğunu iddia etmek, dünyanın şeklinden başka konularda (diğer gök cisimlerinin hareketlerinin açıklanması, yerçekimi, vb.) da açıklanmaya muhtaç varsayımları beraberinde getirdiğinden, Düz Dünyacılar bu konularla oldukça meşgul olmakta, bilimsel gibi gözüken ama aslında çok temel hatalar içeren çeşitli açıklamalar bulmaya çalışmaktadır. Bu kitabın yazıldığı sıralarda, YouTube'da Mark Sargent'ın 102 bin, yine belgeselde karşılaştığımız Jeran Campanella'nın 159 bin, 2023 yılında vefat eden Bob Knodel'in ise 72 bin takipçisi vardır.

Bu anlamda en ilginç olay, belgeselin sonlarında yaşanmaktadır. Jeran Campanella ve beraberindeki ekibi, Dünya'nın düz olduğunu ispatlayacağını düşündükleri bir deney tasarlarlar. Aralarında mesafe olan iki plakada, deniz seviyesinden 17 feet (yaklaşık 5,18 metre) yüksekliğe denk gelecek şekilde birer delik açarlar. İlk plakanın deliğinden tutulan ışık, ikinci plakanın diğer tarafında duran kamera tarafından olduğu gibi görülürse, bu Dünya'nın dümdüz olduğunu gösterecektir. Ancak eğer ışığı tutan kişinin, ışığın uzaktaki kamerada görünebilmesi için ışığı daha da yükseğe kaldırması gerekirse, bu Dünya'nın yüzeyinin düz değil eğri olduğunu, dolayısıyla Dünya'nın yuvarlak olduğunu gösterecektir. Belgeselde canlı tanık olduğumuz deneyde, kameranın başında duran kişiler ilk etapta ışığı göremezler. Uzakta duran kişiden ışığı daha yükseğe kaldırmasını istediklerinde ise ışık kamerada bir anda görünür. Dünyanın düz olduğunu kanıtlamaya çalışırken yanlışlıkla yuvarlak olduğunu göstermişlerdir! Campanella "İlginç..." der ve belgesel biter. Film sonu jeneriği sonrasında, ışığın farklı yüzeylerden yansıdığı için deneyin o şekilde sonuçlandığı veya yapılan farklı deneylerde aynı sonuca ulaşılmadığı gibi argümanlar dinleriz. Deneyi yapanlar Dünya'nın düz olmadığına ikna olmuş gibi görün-

memektedirler. Gerçekten de 2018 yılında yayınlanan belgeselden sonra geçen yaklaşık beş sene boyunca Düz Dünyacılar iddialarından vazgeçmeyip halen konu hakkında paylaşımlar yapmaya, konuşmalar düzenlemeye devam etmektedirler.

Düşündüğümüzde, diğer birçok komplo teorisinde de buna benzer bir direnç görmek muhtemeldir. Örneğin COVID-19 aşılarının açıklanmayan önemli yan etkileri olduğuna inanan, buna dair komplo teorilerini üreten ve yayan, bu şekilde sosyal medyada binlerce takipçi edinmiş kişileri hangi kanıtı göstererek ikna edebilirsiniz? Veya bu komplo teorilerini yıllardır duyan, bunları artık bir gerçekmiş gibi kanıksamış insanlara bazı kanıtlar göstermek veya onları rasyonel düşünmeye teşvik etmek ne kadar etkili olabilir?

Bu sorunları aşmayı vaat eden, yenilikçi bir başka müdahale yöntemi daha vardır. Yanlış bilgiyi bir çeşit "virüs" gibi gören bu anlayışa göre, virüs bünyeyi enfekte ettikten sonra yapılan müdahaleler etkisiz kalmaktadır. En iyi etki, virüs daha vücuda girmeden yapılan "aşılama" ile sağlanmaktadır.

"Aşılama" tekniği

Kore Savaşı (1950-1953) tamamlandıktan sonra imzalanan esir takası anlaşması ile evine dönmesine izin verilen Amerikalı askerlerden bazılarının dönmeyi reddetmesi ve komünist olduklarını belirterek hayatlarına Çin'de devam etmeye karar vermeleri, ABD kamuoyunda büyük bir şok etkisi yaratmıştı. Konu sosyal psikologların da ilgisini çekti ve esir düşen askerlerin "beyin yıkama" faaliyetlerine karşı nasıl daha dirençli hale getirilebileceği önemli bir araştırma konusu oldu. Konuya ana akım yaklaşım, Amerikalı askerlere "Amerikan değerleri"nin daha iyi öğretilmesi gerektiği olsa da sosyal psikolog William J. McGuire'ın önerdiği "aşılama" (*inoculation*) tekniği daha radikal bir öneri getiriyordu.[147]

Adından da anlaşılacağı üzere, teknik tıbbi metaforlar üzerine kuruluydu. Buna göre istenmeyen, yanlış, yanıltıcı bilgi bir virüs gibiydi ve bağışıklık sistemimiz çoğu zaman bu virüslerle savaşmak için yeterli değildi. Bağışıklık sistemini güçlendirmenin bir yolu da henüz o virüsle tanışmadan, vücudu o virüse karşı aşılamaktı. Nasıl ki normal aşılarda genelde virüsün zayıflatılmış hali kullanılır; burada da istenmeyen argümanın zayıflatılmış hali kullanılmalıdır. McGuire'a göre argümanın zayıflatılmış hali ve buna karşı çıkan bir argüman verildiğinde, bireyler daha ikna çabasına maruz kalmadan ilgili ikna çabasına karşı bir bağışıklık tepkisi geliştirebilirler. McGuire ilgili süreci göstermek için politik olmayan ve nötr konuları kullanarak araştırma programına başlamıştır. Örneğin bir araştırmasında[147] kullandığı "gerçek"ler şunlardır:

- "Olası tüberküloz semptomlarını erken evrede tespit edebilmek için herkes her yıl göğüs röntgeni çektirmelidir."

- "Penisilin insanlığa büyük fayda sağlamıştır."
- "Akıl hastalıklarının çoğu bulaşıcı değildir."
- "Herkes mümkünse her yemekten sonra dişlerini fırçalamalıdır."

Katılımcılar bu araştırmalarda farklı koşullara atanmıştır. Bu gerçeklerin aksini savunan bazı karşı-argümanlar ve bu karşı-argümanları çürüten bilgiler önceden verildiğinde (yani katılımcılar "aşılandığında"), gerçekten bir karşı-argümanla karşılaşan bireylerin verdikleri tepkiler çok daha güçlü olmuş ve bunların aksi yönünde ikna edilmeleri çok daha zor olmuştur.

Buradaki temel nokta, bireylerin bir karşı-argümanla karşılaştıklarında, buna karşı kendilerini nasıl savunacaklarını bilmemeleridir. Örneğin çoğu insan Dünya'nın yuvarlak olduğunu kabul eder ve bu konu üzerinde hiç düşünmez. Bilimsel gibi görünen çeşitli gözlemlerle birlikte Dünya'nın aslında düz olduğunu iddia eden bir kişiyle karşılaştığımızda, çok azımız o kişinin her argümanına nasıl cevap vereceğimizi biliriz. Bu da bizi "virüs"e karşı savunmasız kılar; bazılarımız ise bu virüs tarafından tamamen ele geçirilir. McGuire'a göre, bu sorunu çözmenin yolu "antrenman" yapmaktır: Eğer Düz Dünyacıların kullanabileceği argümanları ve bu argümanların neden yanlış olduğunu önceden bilirsek, bir Düz Dünyacı ile karşılaştığımızda neler söyleyebileceğimizin antrenmanını zihnimizde yapabilir ve bu karşılaşma gerçekleştiğinde müsabakaya tamamen hazır oluruz. Karşı taraf bizi bilmediğimiz ayrıntılara boğarak kafamızı karıştıramaz; söylenecek her şeye karşı hazırlıklı oluruz. Orijinal metaforu kullanırsak, aşılandığımız için bağışıklık sistemimiz hazır olur ve virüsü gördüğü anda onunla etkili bir şekilde mücadele edebilir.

John A. Banas ve Stephen A. Rains'in 2010 yılında yayınladıkları ve 54 farklı çalışmayı inceledikleri meta-analizde, aşılama müdahalelerinin oldukça etkili olduğu görülmüştür.[148] Ancak bu tekniğin komplo teorileri ve sahte haberler gibi yanlış bilgi türlerine uyarlanması için aradan neredeyse elli sene geçmesi gerekmiştir. 2023 yılında çıkan *Foolproof: Why We Fall for Misinformation and How to Build Immunity* isimli kitabında[149] araştırma sürecini anla-

tan Sander van der Linden, aşılama tekniğinin yanlış bilgi türlerine uyarlanmasına öncülük eden araştırmacılardandır.

Sander van der Linden ve ekibinin alana kattığı tek yenilik aynı tekniği komplo teorileri ve sahte haberlere uyarlamak değildir. Aynı zamanda aşılama tekniğinde görülen ve McGuire'ın da farkında olduğu iki temel sorunu çözmüşlerdir:

1. Zamanlama: Aşılama tekniğinin işe yaraması için, aşının virüsle karşılaşmadan önce yapılması gerekmektedir. Ancak insanları her türlü komplo teorisine karşı, o komplo teorisi ile henüz hiç karşılaşmadıkları aşamada aşılamak mümkün müdür? Gelecekte karşılaşılması muhtemel tüm komplo teorilerini önceden nasıl tahmin edeceğiz? Hadi diyelim ki bazılarını tahmin ettik, bu komplo teorileriyle karşılaşmamalarını nasıl sağlayacağız? Daha önce duydukları iddialar olursa ne olacak?
2. Genelleme: Zamanlama sorunuyla yakından ilişkili bir başka mesele ise, aşılama müdahalelerinin etkilerinin spesifik bir konuyla sınırlı kalması ve genellenebilir olmamasıdır. Her bir hastalık için ayrı ayrı aşı olmamızın gerekmesi gibi her bir komplo teorisi için de ayrı ayrı aşı olmamız gerekir ama bunun pratikte uygulanması çok kolay değildir.

Van der Linden bu noktada aşılama müdahalelerini iki farklı kategoriye ayırmaktadır:

1. Olgu bazlı aşılama: Bu müdahaleler insanların inanmamalarını istediğimiz iddiaların içeriğiyle ilgili bilgiler verir, bu spesifik iddiaların neden yanlış olduğuna dair bir aşılama yapar. Örneğin mRNA aşılarının genetik yapımızı değiştirdiğine dair iddialardan bahseden ve sonrasında bu iddiaların neden yanlış olduğunu açıklayan bir müdahale, olgu bazlıdır.
2. Teknik bazlı aşılama: Bu müdahaleler farklı türlerde yanlış bilgilerin üretilmesinde kullanılan ortak tekniklere dair bilgi verir. Örneğin tıp alanında uzmanlığı olan bir kişinin verdiği bir beyanın her zaman bilimsel olmayabileceği öğretilmektedir.

Her disiplinde o alanın konsensüsüne aykırı davranan, geçerliliği olmamasına rağmen farklı görüşleri savunan birkaç kişi bulunabilir. Tek bir doktorun çıkıp mRNA aşılarının genetiğimizi değiştirdiğini iddia etmesi bir şey ifade etmez, önemli olan doktorların yüzde kaçının böyle düşündüğüdür. Eğer 1000 uzmandan sadece bir tanesi böyle düşünüyorsa, o zaman telaşa mahal olmadığı açıktır. Buna benzer ifadelerle aşılanan katılımcı sadece mRNA aşılarına dair bilinçlenmemiş, aynı zamanda bilimin çok farklı alanlarında da sahte bilgi üretmek için kullanılabilecek bir tekniğe dair bilgilendirilmiştir.

İşte van der Linden ve ekibinin alana kazandırdığı yenilik de ikinci aşılama yöntemi, yani teknik bazlı aşılamadır. Zira teknik bazlı aşılama yukarıda sayılan iki problemi (zamanlama ve genelleme) çözmektedir. Çünkü teknik bazlı aşılamada spesifik bir konuyla sınırlı kalınmamakta, birçok sahte iddiada kullanılan yaygın bir tekniğe karşı direnci artıracak bir müdahalede bulunulmaktadır.

Peki, nedir bu teknikler? Özellikle bilimle ilgili konularda kullanılan en yaygın tekniklerden biri, konu hakkında biliminsanları arasında bir konsensüs olmadığını ima etmektir. İklim değişikliği üzerinden bir örnek verebiliriz.

2013 yılında yayınlanan bir çalışmada, iklim değişikliği üzerine yayınlanmış toplamda 11.944 makale incelenmiş ve bunların %97'sinde insan kaynaklı bir iklim değişikliği yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır.[150] Her ne kadar %97 çok büyük bir oran olsa da gerçek konsensüs bunun da üzerindedir: 2021'de yayınlanan ve daha kapsamlı analizlere dayanan çalışmada, gerçek konsensüsün %99'dan fazla olduğu bulunmuştur.[151] Bundan dolayı konu hakkında çalışan biliminsanlarının, çok küçük istisnalar dışında tamamı insan kaynaklı bir iklim değişikliği yaşadığımız konusunda uzlaşsa da halkın algısı her zaman bu yönde olmamaktadır. İklim değişikliğinin yaşanmadığını veya insan kaynaklı olmadığını iddia edenlerin kullandığı "teknik"lerden biri bu konuda biliminsanları arasında bir uzlaşma olmadığını ve konunun halen tartışmalı olduğunu iddia etmektir. Böylece insanların ka-

fası karışır ve konu hakkında "bilimsel gerçek" denebilecek bir şeyin olmadığını ve herkesin farklı görüşlerinin olabileceği düşünülür. Medya istemeden de olsa bu "tekniğe" aracı olmaktadır. İklim değişikliğiyle ilgili bir konu konuşulurken, bir tarafa insan kaynaklı iklim değişikliği olduğunu savunan, diğer tarafa da buna karşı çıkan birer biliminsanı koyduğunuzda, izleyicinin gözünde bu ikisinin eşit derecede saygın görüşler olduğu izlenimini yaratırsınız. Konunun ortada olduğunu ve herkesin farklı görüşleri olduğunu düşünen izleyicinin de diğer tarafa kayması ve iklim değişikliğinin var olmadığına ikna olması daha kolay olmaktadır. Halbuki her ne kadar ekranda iki tarafta birer biliminsanı var gibi görünse de bunlardan biri %99'u, diğeri %1'i temsil etmektedir.

Buna ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin 2019'da Amerikalılarla ulusal düzeyde temsili 6.301 kişilik bir örneklem üzerinde yapılan çalışmada,[152] katılımcılar kura ile iki farklı gruba bölünmüştür. Katılımcıların yarısı şu metni okumuştur:

- "İklim bilimcilerin %97'si insan kaynaklı küresel ısınmanın gerçekleşmekte olduğu sonucuna varmıştır."

Katılımcıların diğer yarısı ise bu metni okumamıştır. Bu metni okuyan ve konu hakkındaki bilimsel konsensüse dair bilgilendirilen kişiler, iklim değişikliğinin varlığına daha çok inandıklarını belirtmiş, konu hakkında daha çok kaygılanmış ve alınması gereken önlemlere daha çok destek vermiştir.

John Cook ve arkadaşlarının 2017 yılında yayınlanan makalesinde,[153] algılanan konsensüse dair daha genellenebilir bir "aşılama" tekniği uygulanmıştır. Katılımcıların bazıları aşağıdaki metni okumuştur:[154]

> *Fosil yakıt lobisi ve siyasi gruplar, fosil yakıt endüstrisinin düzenlenmesini geciktirmek için iklim bilimi üzerinde şüphe yaratmaya çalışmaktadır. Bunu da devam eden bir bilimsel tartışma görüntüsü yaratarak yapmaktadırlar.*

"Sahte tartışma" stratejisinin öncülüğünü 1970'lerde tütün endüstrisi yapmıştı. Sigaranın sağlık sorunlarına yol açmadığı konusunda halkı rahatlatmak için doktorları ve biliminsanlarını kullandılar. Bu sözcüler ya uzman olmayan kişilerdi ya da sigaranın sağlığa zararlı olduğu yönündeki bilimsel görüş birliğine karşı çıkan küçük bir biliminsanı azınlığı arasındaydılar. Ancak bu kamuoyunun gözünde devam eden bir bilimsel tartışma görüntüsü veriyordu.

"Tütün Stratejisi" yine kullanılıyor ama bu kez iklim bilimine şüphe düşürmek için. İklim bilimcilerin %3'ünden daha azı, insanların küresel ısınmaya neden olduğu yönündeki fikir birliğine katılmıyor. Ancak medya, muhalif bir biliminsanının görüşlerini ana akım bir biliminsanıyla birlikte sunduğunda, kamuoyu %50-%50'lik bir tartışma izlenimi ediniyor. İronik bir şekilde, her iki tarafa da eşit ağırlık vermeye dair gazetecilik ilkesi, iklim biliminin güncel konumunun çarpıtılmasına sebep olmuştur.

Bu metni okuyan ve konuya dair aşılanan kişiler, iklim değişikliğini reddeden uzman görüşleriyle karşılaştıklarında bu argümanlar tarafından ikna edilmemiş ve yanlış bilgiye karşı daha dirençli hale gelmiştir. Buradaki önemli nokta, metinde tütün sektöründen de bahsedilmesi örneğinde görüleceği gibi, "sahte tartışma" tekniği tek bir konuya dair olmamakla birlikte bilimle ilgili birçok konuya da uyarlanabilir durumdadır. Bu sebeple buna dair "teknik bazlı aşılanan" katılımcılar, konu ne olursa olsun benzer bir tekniğin kullanıldığı başka bir ortamda yanlış bilgiye daha dirençli olacaktır.

Aşılama tekniğinin geniş ölçekli kullanımı

Her ne kadar aşılama tekniği umut vaat etse de önemli bir kısıtı vardır: Toplumu komplo teorilerinden ve sahte bilgilerden korumak için herkesi olmasa da çoğu kişiyi aşılamamız gerekir. Ancak herkese tek tek ulaşıp "teknik bazlı aşılama" yapmamız pratik açıdan oldukça zor, hatta imkânsız görünmektedir.

Sander van der Linden ve ekibi bu konuda yaratıcı bir çözüm bulmuşlardır: İnternet üzerinden oynanabilecek bir oyun. Bad News isimli oyun (https://www.getbadnews.com/) ücretsiz oynanan ve size "sahte haber" üretmeyi öğreten bir oyun.

Oyunda siz daha fazla takipçi kazanmaya çalışan, bunu da sahte haber üreterek yapan birisiniz. Oyun size "işin mutfağını" öğretiyor ve sahte haber üretmekte kullanacağınız çeşitli tekniklerde uzmanlaşmanızı sağlıyor. Bu yöntemler şunlar:[155]

- *Taklitçilik*: Sosyal medyada bir anda çok fazla etkileşim almanın yollarından biri başkasının kimliğini taklit etmektir. Bu bazen gerçekte var olmayan birinin kılığına girmek şeklinde de olabilir. Örneğin COVID-19 pandemisi boyunca, sahte isimler ve fotoğraflarla, kendilerini konunun uzmanı olarak tanıtan birçok insan gördük.

- *Duygusal içerik:* Sahte bilgilerde kullanılan önemli tekniklerden biri de güçlü duyguları, özellikle de öfke, iğrenme gibi olumsuz duyguları tetiklemektir. Duygusal içeriğe sahip sosyal medya paylaşımlarının daha çok paylaşıldığı bilinmektedir. Ağır lafların ve bol sayıda ünlem işaretinin sosyal medyada sıklıkla kul-

lanılması bu açıdan sürpriz değildir. Duygu bazlı düşünmenin analitik ve derinlemesine düşünme süreçlerine sekte vurduğunu hatırlarsak, bu tarz yoğun duygular bizi konu hakkında rasyonel düşünmekten alıkoyabilmektedir.

- *Kutuplaştırma*: Bir grubu düşman, diğerini melek gibi gösteren kutuplaştırıcı içerik. Her zaman olumlu tepkiler almasanız da sosyal medyada aldığınız etkileşimi artıracağı kesindir.

- *Komplo teorileri*: Olayların kötü niyetli aktörlerin gizli ve kötücül planları çerçevesinde geliştiğine dair iddialar, sosyal medyada popülerliğinizi hızlıca artıracaktır.

- *İtibar sarsmak*: Tartışma konusuna odaklanmak yerine karşı tarafın itibarını lekelemek ve güvenilmez insanlar olduğunu ima etmek, her ne kadar rasyonel argümanlar olmasa da tartışmada sizi bir adım önde gibi gösterecektir.

- *Trolleme*: Kasıtlı olarak olumsuz tepki uyandıracak, sinirlendirecek içerik üretmek sosyal medyada ismi bilinir bir karakter olmanıza yardımcı olacaktır.

Sizin de yukarıdaki bağlantıyı kullanarak oynayabileceğiniz oyun, bu altı faktörün her biri için bir "rozet" veriyor ve bu rozetlerde size verilen görevleri tamamlayacak şekilde sosyal medya içerikleri üretmenizi sağlıyor. Bu sayede hayali sosyal medya platformunda mümkün olduğunca fazla takipçi kazanmaya çalışıyorsunuz.

İşin ilginci, seyirci olmak yerine sahneye çıkmak ve bu tarz içerikleri üreten insanların taklidini yapmak gerçekten de işe yarıyor. Bu oyunu oynayan 14.266 kişi üzerinde yapılan çalışmada,[155] katılımcılara hem oyundan önce hem de sonra bazı gerçek ve sahte haber başlıkları ve tweet'ler gösterilmiş, hangisinin ne ölçüde güvenilir olduğunu en düşük 1, en yüksek 7 olacak şekilde puanlamaları istenmiştir. Gerçek haberlerde oyun öncesi ve sonrası arasında bir fark oluşmazken, yukarıda sayılan altı rozetle ilgili

sahte haberlerin tamamında, oyun sonrasında katılımcıların sahte haberleri güvenilir bulma seviyeleri azalmıştır. Oyunu oynamak ve sahte bilginin üretilmesinde kullanılan teknikleri öğrenmek, sonrasında karşılaşılan ve spesifik içeriğiyle ilgili bilgi verilmemiş sahte bilgilerin sahte olduğunu anlamayı kolaylaştırmıştır.

Oyun yoluyla teknik bazlı aşılama yöntemi COVID-19 bağlamında da kullanılmıştır. Bad News'in başarısından sonra Britanya hükümeti ve Dünya Sağlık Örgütü işbirliğiyle, COVID-19'la ilgili yanlış bilgilere dair bir oyun daha tasarlanmıştır. Daha fazla insanın oynayabilmesi için daha kısa (yaklaşık 5 dakika) tutulan ve *Go Viral!* (https://www.goviralgame.com/) isimli oyunda, COVID-19'a dair manipülatif içerik üreterek popülerleşmeye çalışan bir karakteri oynuyorsunuz. Ne kadar çok kişiyi ürettiğiniz yalanlara inandırırsanız, o kadar başarılı oluyorsunuz. Bu yolda oyunun size öğrettiği üç teknik var:

- *Korku tellalı*: Duygusal içeriği yoğun, korkutucu ve provoke edici içerikler kullanmak. Bu tarz içeriklerin sosyal medyada daha fazla paylaşıldığı ve etkileşim aldığı bilinmektedir.

- *Sahte uzman*: Konunun uzmanıymış gibi açılan, sahte kimlik ve fotoğraflara dayanan profiller. COVID-19 pandemisi sürecinde bu tarz sahte profillerin yanlış bilgiler yaydığını sıkça gördük.

- *Komplo teorisi yaratmak*: COVID-19 ile ilgili kendi komplo teorini uydurmak.

Melisa Basol ve arkadaşları bu oyunu oynayan katılımcılar üzerinde yaptıkları çalışmada[156] şu bulgulara ulaşmıştır: Katılımcılar bu oyunu oynadıktan sonra;

- COVID-19 ile ilgili yanlış bilgileri daha manipülatif olarak algılamaya başlamaktadır.
- COVID-19 ile ilgili doğru ve yanlış bilgiyi ayırma konusundaki özgüvenleri artmaktadır.

- COVID-19 ile ilgili yanlış bilgileri paylaşma niyetleri azalmıştır.

Bir kez daha, işin mutfağına giren ve pandemi ile ilgili asılsız iddiaların nasıl üretildiğini ve bu şekilde nasıl popüler olunabildiğini gören, bu sayede de "teknik bazlı aşılanan" katılımcılar, COVID-19 ile ilgili komplo teorilerine ve diğer yanlış bilgilere karşı daha dirençli hale gelmiştir.

Buna benzer oyunların belki de en uçuk kaçığı, Cat Park (https://catpark.game/) isimli oyundur. Bu oyunda şehre yeni taşınmış ve oyalanacak bir şeyler arayan, canı sıkılan bir karakteri canlandırıyorsunuz. Başka karakterlerin de yönlendirmesiyle, şehre yapılacak "kedi parkı" ile ilgili yanıltıcı bilgiler yaymaya, böylece sosyal medyada popülerleşmeye başlıyorsunuz. Önce kedi parkının bir para israfı olduğundan dem vuruyor, sonra olayı abartarak belediye başkanının kedilere tapan bir tarikatın üyesi olduğuna dair komplo teorisine kadar işi vardırıyorsunuz. Bunu yaparken de duygu yoğunluklu başlıklar kullanmak, dikkat çeken "internet meme"leri yaratmak, görselleri "fotoşop"lamak ve konu hakkında korkutucu komplo teorileri uydurmak gibi teknikleri kullanıyorsunuz. Oyunun belki de ilginç yönlerinden biri kedi parkı ile ilgili komplo teorileri uydurmak için sizi yönlendiren Magnus isimli karakterin aslında kendisinin bir çeşit komplonun içinde olduğunun ve kedi parkı arazisine el koymak için sizi kullanan bir milyarder olduğunun ortaya çıkmasıdır.

En başarılı müdahale yöntemleri

Rasyonel düşünmeye teşvik, iddiayı çürütmek ve bir iddiaya karşı insanları önceden aşılamak gibi müdahale yöntemlerinin komplo inançlarını azaltabildiğini gördük. Peki, literatürde ilgili çalışmaların tamamını bir arada incelediğimizde, büyük resimde hangi yöntemler daha fazla umut vaat ediyor?

Cian O'Mahony ve arkadaşları, 2023 yılında yayınladıkları derleme makalede tam da bu konuyu araştırmıştır. Konu hakkında yapılmış 25 farklı çalışmayı inceleyen yazarlar, müdahalelerin büyük çoğunluğunun komplo inançlarını değiştirmekte başarısız olduğunu bulmuşlardır. Görece en başarılıları ise şunlardır:

- Katılımcıları analitik ve rasyonel düşünmeye sevk eden müdahaleler
- Aşılama tekniği ile katılımcıları komplo teorisine maruz kalmadan önce o komplo teorisine dair hazırlayan müdahaleler

Dolayısıyla duygusal ve sansasyonel içerikten uzak duran, akılcılığa ve rasyonel düşünmeye dayanan bir yöntemin teşvik edilmesi ve mümkünse komplo teorilerinde kullanılan temel bazı tekniklere dair insanların önceden bilinçlendirilmesi, işe yarayan müdahale yöntemleri olarak görünmektedir.

Bu ilkeleri eğitim sistemimize entegre ederek bireyleri yanıltıcı bilgiye karşı daha dirençli kılmak ve ana akım basın ile sosyal medya platformlarını belli komplo teorisi tekniklerine karşı daha dirençli hale getirmek, komplo inançlarıyla mücadelede çok önemli adımlar olacaktır. Peki, biz bireysel olarak ne yapabiliriz? Komplo teorilerine yatkınlığı bulunan yakınlarımızla nasıl konuşabiliriz?

Komplo teorileriyle bireysel düzeyde mücadele

Komplo teorilerine inanan bir arkadaşınızla konuşurken kullanabileceğiniz taktikler var mı? Bu sorunun net bir cevabı, "Şunu yaparsanız kesin olarak ikna edersiniz" denebilecek sihirli bir çözümü yok. Ancak her ne kadar her bireyde aynı şekilde işe yaramasa da şansınızı görece yükseltebileceğiniz bazı taktiklerden örnekler verelim.

Stephan Lewandowsky ve John Cook, 2020 yılında yayınladıkları *Komplo Teorisi El Kitabı*'nda,[*****] dikkat edilmesi gereken dört önemli faktörden bahseder:

1. Bir komplo teorisine zamanında inanmış ama sonradan bu inancın yanlış olduğunu fark ederek saf değiştirmiş kişiler daha güvenilir kaynaklar olarak görülecektir.

Bu her zaman mümkün olmayabilir. Ancak başka konularda da olsa zamanında inanmış olduğunuz komplo teorilerinden örnekler vererek güven inşa edebilirsiniz. Unutmayın ki tüm komplo teorileri birbiriyle ilişkilidir ve bir inanç ağı oluşturmaktadır. O yüzden farklı bir konu hakkında da olsa sizin de komplo teorilerine en baştan kapıyı kapatmayan, "açık görüşlü" biri olduğunuzu vurgulamanız inandırıcılığınızı artırabilir.

2. Dalga geçmeyin.

Her ne kadar daha önce bahsettiğimiz gibi komplo teorisinin içeriğiyle alay etmek bir grubun ortalama komplo inancını azaltsa da

***** El kitabının Türkçe çevirisi https://www.climatechangecommunication.org/wp-content/uploads/2021/04/ConspiracyTheoryHandbook_Turkish.pdf adresinde mevcuttur.

birebir diyalog halinde olduğunuz insanın düşünceleriyle dalga geçerseniz, bunun işe yarama ihtimali oldukça küçüktür. İnsanlar küçük düşürülmekten, hor görülmekten hoşlanmazlar ve ikna olacakları varsa bile savunma pozisyonuna geçtikleri andan itibaren bunun başarılması oldukça güç olacaktır.

3. Eleştirel düşünmeye olumlu yaklaşın.

Komplo teorileri doğaları gereği eleştireldir; çünkü konu hakkındaki resmi açıklamayı reddeder ve alternatif açıklamalar getirirler. Bir komplo teorisine inanan bir kişiye, eleştirel düşünmemesi ve resmi açıklamalara güvenmesi gerektiğini söylediğinizde, bunun işe yarama ihtimali oldukça düşüktür. Karşı taraf, sizin kendisine anlatılan her şeye doğrudan inanan, saf bir insan olduğunuzu düşünecektir. Örneğin komplo teorilerine gönülden inanan insanlar, inanmayan insanlara İngilizce *sheeple* (İngilizce koyun anlamına gelen "sheep" ve insanlar anlamında gelen "people"ın birleşiminden oluşturulmuş bir kelime) demektedir. Zira onlar *sheeple*'ların koyun sürüsü gibi güdülen, saf insanlar oldukları için komployu göremediklerini düşünmektedir.

Yani eleştirel düşünmeyi dışlamak yerine onu kucaklayabilir ve eleştirel düşünmeyi kendi avantajınıza kullanabilirsiniz. Unutmayın ki bu bölümün önceki kısımlarında da anlattığımız gibi gerçek anlamda rasyonel düşünmeye teşvik edilen insanların komplo inançları azalmaktadır. Dolayısıyla karşı taraftaki insanla işbirliğine gidebilir, onunla bir dedektif gibi komplo teorisinin her bir parçasını ayrı ayrı, enine boyuna inceleyebilir, tutarlılıkları ve tutarsızlıkları tüm boyutlarıyla ele almaya davet edebilirsiniz. Böylece arkadaşınızın "sürüden ayrılma" ve bağımsız olma ihtiyaçlarını da karşılamış olursunuz.

4. Empati gösterin, karşı tarafı anladığınızı ve olaylara onun gözünden bakabildiğinizi hissettirin.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi komplo teorilerine inanan insanları dışlamak işe yarayacak bir yöntem değildir ve ters tepme ihtimali yüksektir. Bunun yerine onlara anlayış gösteren, onları

düşmanlaştırmayan bir yaklaşımla anlamaya çalıştığınızı hissettirmek, sizin bir düşman olarak görülmenizi engelleyecektir. Karşı tarafı dinlemediğinizi ve onlardan gelecek her mesaja kapalı olduğunuzu hissettirirseniz karşı taraf da muhtemelen size benzer bir tutumla yaklaşacaktır.

Bu dört madde haricinde, Sander van der Linden, *Foolproof: Why We Fall for Misinformation and How to Build Immunity* isimli kitabında aşılama tekniğinin bireysel düzeyde de kullanılabileceğini belirtmektedir. Örneğin iklim değişikliğiyle ilgili bir komplo teorisini, iklim değişikliğinin insan kaynaklı olmadığına ve tamamen doğal olduğuna dair asılsız iddiayı ele alalım. Bu konuyla ilgili hem olgu hem de teknik bazlı aşılama yapmanız mümkündür.

1. Olgu bazlı aşılama: Diyelim ki insan kaynaklı bir iklim değişikliğinin yaşanmadığını iddia eden kişiler, buna tarihte yaşanmış farklı iklim değişikliklerini örnek gösteriyorlar. "İklim değişiklikleri binlerce yıldır belli aralıklarla oluyor, dolayısıyla şu anda yaşanıyor olması doğaldır. İnsanların sebep olduğu karbon salınımıyla doğrudan bir ilgisi yoktur" dediklerini varsayalım. Ailenizi ve akrabalarınızı bu argümana karşı olgu bazlı aşılayabilirsiniz. Bu iddialar henüz çok yaygınlaşmadan, konuyla ilgili bilimsel açıklamalara referansla, tarihteki diğer iklim değişikliklerileyle şu andakinin nasıl bir farkı olduğuna dair basit ve anlaşılır bilgiler verebilirsiniz. Konuyla ilgili açıklamaları bayram ziyaretlerinde havadan sudan konuşurken araya sıkıştırabilir veya sosyal medyada bununla ilgili paylaşımlar yapabilirsiniz. Bu bilgiyi önden alan ve aşılanan insanlar, ilgili komplo teorileriyle karşılaştıklarında nasıl cevap vereceklerini bileceklerdir.

2. Teknik bazlı aşılama: Komplo teorisyenlerinin kendi iddialarına kanıt olarak göstermeyi sevdikleri şeylerden biri üzerinden dijital olarak oynanmış veya bağlamından koparılmış videolardır. Örnek vermek gerekirse, bazen ünlü bir figürün yabancı dilde konuştuğu videoya eklenen ama konuşmanın içeriğiyle hiçbir alakası olmayan Türkçe altyazılar görülebil-

mektedir. Bu sayede komplo teorisyenleri istedikleri kişiye istediği şeyi söyletebilmektedir. Yakınlarımıza yapabileceğimiz teknik bazlı aşılamalardan biri budur. Bir videoya herhangi bir insanın altyazı ekleyebileceğini ve oraya istediği herhangi bir şeyi yazabileceğini açıklamak, geçmişte buna benzer yaşanan olaylardan örnek vermek bu tekniğe dair bir aşılama olacaktır. İleride konu ister bir hastalık, ister iklim krizi, isterse başka bir şey olsun, benzer bir görsel içerikle karşılaşan akrabalarımız ve arkadaşlarımızın bunlara doğrudan inanma ihtimalini azaltabiliriz.

Van der Linden'a göre aşılama tekniğinin güzel yanı, her ne kadar yanlış bilgiye maruz kalmadan önce yapıldığında daha etkili olsa da maruz kaldıktan sonra da işe yarayabilmesi. Örneğin çarpıtılmış bir altyazı sebebiyle bir komplo teorisine inanan arkadaşımıza ilgili tekniği örnekleriyle birlikte anlattığımızda, arkadaşımızın gözünde o "kanıt"ın inandırıcılığı azalacaktır. Üstelik ileride başka bir konuyla ilgili benzer bir manipülasyona maruz kaldığında, "bağışıklık sistemi" savaşmaya hazır olacaktır.

Bahsettiğimiz müdahale yöntemlerinden tek bir tanesini seçmek zorunda değilsiniz elbette. Duruma göre farklı yöntemleri bir arada kullanmak da mümkün. Örneğin üzerinde oynanmış görsellerle ilgili aşılama yaptığınız bir arkadaşınıza aynı zamanda empatiyle yaklaşmanız ve ona geçmişte inandığınız ama artık inanmadığınız komplo teorilerinden bahsederek güven inşa etmeniz pek tabii ki mümkündür.

Bu bölümde bahsettiğimiz müdahale yöntemleri genelde insanları daha akılcı, mantıklı düşünmeye sevk eden, onların zihinlerini komplo teorilerine karşı daha dirençli kılmaya çalışan yöntemler oldu. Ancak önceki bölümlerde de tartıştığımız gibi komplo inançlarını artıran toplumsal faktörler de vardır. Toplumsal kutuplaşmanın had safhada olduğu, yolsuzluğun, eşitsizliğin, yoksulluğun kol gezdiği coğrafyalarda komplo teorilerine daha fazla rağbet edilmektedir. Dolayısıyla bu inançları azaltmanın yollarından biri de ilgili toplumsal sorunlarla mücadele etmektir.

Her ne kadar bu kitabı okuyanların çok azı toplumsal faktörlere doğrudan müdahale edebilecek pozisyonda olsa da sıradan vatandaşın da elinde komplo teorileriyle mücadele için önemli bir silah var: Yolsuzluğu, eşitsizliği, hukuksuzluğu azaltacak siyasetçilere, partilere oy vermek.

BÖLÜM 7

Sonuç

Komplo teorileri her ne kadar COVID-19 pandemisi gibi toplumsal huzursuzluk anlarında artış gösterse de aslında tarihin sadece spesifik dönemlerinde değil her ânında hayatımızda kendisine bir yer edinmiştir. Joseph E. Uscinski ve Joseph M. Parent'ın yazdıkları *American Conspiracy Theories*[113] isimli kitapta anlattıkları çok ilginç bir çalışma vardır: Araştırmacılar, 1890 ve 2010 yılları arasında solcu olmasıyla bilinen *New York Times* ve sağcı olmasıyla bilinen *Chicago Tribune* gazetelerinin editörlerine gönderilen 100.000'den fazla okuyucu mektubunu incelemiştir. Her ne kadar belli tarihi olaylar sebebiyle ufak çaplı artışlar olsa da bu okuyucu mektuplarında komplo teorilerine yapılan atıfların tarih boyunca büyük oranda sabit kaldığını tespit etmişlerdir. Yine Uscinski ve arkadaşlarının yürüttüğü daha yakın tarihli bir çalışmada,[157] çeşitli komplo teorilerine inancın zaman içinde değişim gösterip göstermediği incelenmiş ve 55 yıllık periyotlarda dahi komplo inançlarında önemli bir artış görülmemiştir.

Dünyadaki olayları bir grup insanın gizli bir şekilde ve kötücül emellerle yönlendirdiğini iddia eden komplo teorileri tarih boyunca bizleydi ve bundan sonra da bizimle olmaya devam edeceklermiş gibi görünmektedir. Bu doğrultuda komplo inançları hem akademik hem de akademik olmayan çevrelerde açık ya da örtük bir şekilde irrasyonel olarak değerlendirilse de bunların sadece bilişsel anomaliler olmayabileceğine dair anlayış giderek artmaktadır. Bu kitabın başında kullandığımız alıntıda da değindiğimiz gibi kitabın geneli, komplo inancının zihnimizin bir "kusuru" ya

da "hatası" olmadığını, tersine zihnimize yerleşmiş ve kökleri evrimsel, psikolojik ve sosyal faktörlere dayanan bir "özellik" yani bilişsel bir "yapı" olduğunu savunmaktadır. Bu argümanı desteklemek için kitabın ilk bölümünde insanları bu inançlara eğilimli kılan ve belirsiz ve tehlikeli durumlarda hayatta kalma oranını artıracak bir işleve sahip evrimsel mekanizmaları, bu mekanizmaların yarattığı bilişsel yanlılıkları, bu yanlılıklarla kol kola giden kontrol ve anlam arayışı gibi bireysel farklılıkları, sosyal kimliğin rolünü, bu inanç sistemlerinin oluşmasını ve sürdürülmesini kolaylaştıran toplumsal faktörleri ve bütün bu bilgiler ışığında bu inançlarla nasıl baş edebileceğimizi inceledik. Kitabın bu son bölümünde ise bu argümanın daha net yankılanması amacıyla kısa bir özet vereceğiz ve sonrasında kitabın en başındaki argümana geri dönüp bütün bu bilgilerin günümüz dünyası ve demokrasisi açısından ne anlam ifade ettiğiyle bitireceğiz.

Evrimsel kökenler ve kültürün etkisi

Kitabın ilk bölümünde de değindiğimiz gibi insanların evrimsel tarihi komplo inançlarının kökenlerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Atalarımızın yaşadığı ortamda hayatta kalmak potansiyel tehditleri ve ittifakları tespit etmeye bağlıydı. Çevrelerine karşı temkinli ve şüpheci olan eski insanların hayatta kalma ve genlerini aktarma olasılığı da bu yüzden daha yüksekti. Doğuştan gelen bu şüphecilik hali, ilk insanların tehlikeler ve belirsizliklerle dolu bir dünyada yollarını bulmalarına kuşkusuz yardımcı olmuştur. Türkiye bağlamında düşündüğümüzde, dış güçlerin ülke siyasetini manipüle ettiği ya da dış güçler, faiz lobisi gibi geçmişte sıklıkla duyduğumuz bu tipteki söylemler bu evrimsel alarm sisteminin bir sonucu olarak ele alınabilir çünkü yabancı gizli grupların bizim içişlerimizi etkilemek için komplolar kurdukları inancı bölgenin jeopolitik gerçekliğinde tarihsel kökleri olan derin bir şüpheye dayanmaktadır. Bu yüzden yukarıda örneği verilen "dış güçler" anlatısı Türkiye gibi ülkelerde ortaya çıktığında daha çok insan tarafından ciddiye alınmaktadır. Aynı söylemi Norveç'te dile getiren bir kişi ise argümanı açısından aynı ciddiyeti karşısında bulamayacaktır çünkü gerçekten de yolsuzluğun ve adaletsizliğin daha yüksek olduğu kültürlerde komplolara inanmak rasyonel bir strateji olabilmektedir; bu yüzden Türkiye'de mantıklı olan bir iddia Norveç için o kadar da mantıklı olmayacaktır. Bunun sebebi de bazı durumlarda bu komploların belli kültürlerde gerçekleşme ihtimalinin daha yüksek olmasıdır. Mesela pandemi sırasında Türkiye'de açıklanan vaka sayılarının diğer ülkelerden bir anda farklılaşmasının bilinçli bir tercih olduğu o zaman için bir komp-

lo inancıyken, bugün için ise yıllık ölüm istatistikleri yardımıyla doğru olması ihtimal dahilinde olan bir bilgiye dönüşmüştür. Bu tür tarihsel kökleri olan ve sonunda komplo inançlarına dönüşmesi daha kolay derin şüphelerin sayısız örneklerini kitap boyunca verdik. Kitabın geçmiş bölümlerinde de gördüğümüz üzere, bu tür tarihsel kökler özellikle yolsuzluk ya da otoritelere güvensizlik gibi toplumsal faktörlerle birleştiğinde bu türden komplo inançlarının yaygınlaşmasında ve sürdürülmesinde temel teşkil etmektedir. Yani evrimsel eğilimler tek başına komplo inançlarının ortaya çıkışını açıklamasa da insanların bir potansiyel olarak doğuştan eğilimli oldukları düşünüş şekillerine dair bir bilgi ve zemin sağlamaktadır. Nasıl mı?

Basitçe, bireysel ve toplumsal farklılıklar bu ilkel evrimsel sistemin üzerine inşa edilerek insan davranışında anlaşılması zor olan karmaşıklığı oluşturur. Çünkü genetik evrimsel değişimler milyonlarca yılda anlamlı değişimler meydana getirirken, kültürel evrimsel değişimler yüzlerce ya da binlerce yılda çok hızlı bir şekilde anlamlı değişiklikler yaratarak bilimsel açıdan modellemesi çok zor bir hal alır.[158] Evrimin ve çevrenin ortak etkisini dikkate alan günümüzdeki modern bilimsel yaklaşımlara da "etkileşimci paradigma" denmektedir.[159] Bu paradigmaya göre evrimsel eğilimler biyolojik bir potansiyel yaratarak bizi bazı davranışlara eğilimli kılar. Örneğin dil edinme mekanizmasını ele alalım. Neden her insan bebeği iki yaş civarında bir atılım gerçekleştirerek insan dilini anlamaya, taklit etmeye ve sonunda öğrenmeye başlar? İnsanın içine doğduğu tarihsel ve toplumsal ilişkiler tek başına dili açıklamakta mıdır? Bugün sahip olduğumuz bulgular, insan zihninin doğuştan boş bir levha (*tabula rasa*) *olmadığını,* tersine her türün sahip olduğu spesifik evrimsel adaptasyonlar olduğunu göstermektedir. Nasıl ki atlar doğduktan birkaç dakika sonra hızlı bir şekilde koşmayı başarabiliyorsa, insan türü de belli şartlar sağlandığında (kritik bir dönem içerisinde insan konuşmasına maruz kaldığında ve zihinsel bir anomali olmadığında) karmaşık insan dilini edinebilir. Yani sonlu sayıda sembolden (örneğin alfabe, nota) sonsuz sayıda anlam dünyası (örneğin roman, şarkı) yaratma becerisi bildiğimiz

kadarıyla sadece insan türüne özgü bir yapıdır. Ancak bu yapının aktive olabilmesi için çevresel şartların uygun olması gerekmektedir. Bu örnekte insan sesini duymak bu çevresel şartlara bir örnek olarak verilebilir. Bu mantıktan yola çıkacak olursak, bebekliğinde hiç insan sesi duymamış bir kişi hiçbir zaman gelişmiş insan dili becerilerini elde edemez çünkü biyolojik potansiyelin çevresel girdiyle aktive edilmesi gerekmektedir. Biyolojinin (yani genlerin) ve çevrenin (yani kültürün ve bağlamın) ortak etkisini temel alan günümüzün modern yaklaşımlarının etkileşimci olarak tanımlanmasının en önemli sebebi bugün bildiğimiz hemen her türlü davranışın bu iki gücün etkileşimi sonucunda oluşmasıdır. Boy ya da zekâ gibi konularda genlerin etkisi daha güçlüyken, kişilik ya da inanç sistemleri üzerinde genlerin etkisi görece azalmaktadır. Mesele hangi davranışta genlerin ne kadar etkisi var, hangisinde çevrenin ne kadar etkisi var, bunu tespit edebilmekten geçmektedir. Bu kitapta da insanları komplo inançlarına eğilimli hale getiren evrimsel, toplumsal ve bireysel faktörleri bir arada değerlendirerek bu etkileşimci bakış açısına bir katkı sağlamaya çalıştık. Bu bakımdan söylenebilir ki evrimsel özellikler (örneğin örüntü tanıma eğilimi) çevresel koşullarla (örneğin yoğun bir kaynak kıtlığı) ve kültüre özgü özelliklerle (örneğin yolsuzluk endeksinin yüksek ve yöneticilere güvenin düşük olması) etkileşime girerek komplo teorilerine olan inancın sıklığının ve içeriğinin (örneğin komplo teorisinin tipi) sınır koşullarını belirlemektedir.

Komplo teorilerinin işlevi ve sonuçları

İlk bölümde de ifade ettiğimiz gibi insan beyni yırtıcıları, avları ve kıt kaynakları ayırt etmede kullanılabilir bir zihinsel mekanizma olarak hizmet eden bir özellik olan örüntü tanıma mekanizmasına sahiptir. Ancak bu örüntü arama eğilimi yanlış bağlantılara ve yersiz sonuçlara da yol açabilir. Keza doğrulama yanlılığı gibi bilişsel yanlılıklar da bireylerin önceden var olan fikirleriyle uyumlu bilgileri aramalarına neden olarak komplo inançlarını daha da güçlendirebilir. Ay'a inişin sahte olduğu iddiasını tekrarlayan yaygın komplo teorisinde olduğu gibi insanların önceden benimsemiş oldukları anlatılara uyabilmeleri için kanıtları nasıl yanlış veya seçici olarak yorumlayabilecekleri ortadadır. Bu olgu, tarihi olayların belirli çıkarlara hizmet etmek için nasıl çarpıtılabileceğini veya gizlenebileceğini göstermekle kalmayıp komplolara yol açan bilişsel yanlılıkların evrensel doğasını da vurgulamaktadır. Bu çarpıtma kuşkusuz beraberinde bir psikolojik iyi oluş halini getirmektedir çünkü kendi dünya görüşüyle uyumlu bir şekilde çıkara uygun olarak motive bir biliş geliştirmek hem çevredeki belirsizliği azaltacak hem de psikolojik açıdan kişiyi daha güvenli hissettirecektir. Dolayısıyla her ne sebeple olursa olsun, komplo teorilerine inanmanın çoğu zaman inanan kişi açısından psikolojik faydaları söz konusudur. Bu işlevlerden belki de en önemlisi yapay bir şekilde de olsa inanan kişinin zihninde kontrol ederek algılanan belirsizliği azaltma durumudur.

İnsanların çevrelerinde algıladıkları karmaşık ve belirsiz olan dünyayı kontrol etmeye ve öngörmeye dönük doğuştan gelen bir ihtiyacı vardır. Bu bakımdan komplo teorileri bir bütün halinde olayları açıklayan basitleştirilmiş bir çerçeve sunarak bir düzen ve

öngörülebilirlik hissi verir. Tutarlı bir anlatıya duyulan bu arzu, kitapta verdiğimiz çok sayıdaki örnekte olduğu gibi karmaşık siyasi manevraları gizli oyunların etkisine bağlayan komplo anlatılarında açıkça görülmektedir. Bu anlatılar, bireylere bir amaç ve yön tayin ederek kaotik görünen olayları anlamlandırmalarına yardımcı olmakta, böylece kaygıyı azaltmakta ve kontrol hissini teşvik etmektedir. Bu kontrol hissi beraberinde bir aidiyet ve kimlik duygusu da sağlar. İnananlar resmi anlatılara duydukları ortak şüpheyle birbirine sıkı sıkıya bağlanmış sosyal topluluklar oluştururlar. Komplo inançlarından kaynaklanan "biz ve onlar" zihniyeti de grup uyumunu güçlendirir. Ulusal birliği baltaladığı öne sürülen dış kaynaklı komplolara ilişkin bu tür inançlara sahip olmanın da inananlar arasındaki dayanışma duygusunu beslediği ülkemizde de sıklıkla görülmektedir. Ancak bu aidiyet duygusu, toplumdaki bölünmeleri derinleştirme ve yer yer de siyasal kutuplaşmayı şiddetlendirme pahasına ortaya çıkmaktadır.

Çelişkili inançlara sahip olmaktan kaynaklanan epistemik bir rahatsızlık olan bilişsel uyumsuzluk da komplo teorilerine inanmak suretiyle telafi edilebilmektedir. Nasıl mı? Diyelim sigaranın sağlığa zararlı olduğu konusunda bir şüpheniz yok ancak sigara içmeye devam ediyorsunuz. Hiçbir rasyonel fail (yani bilişleriyle davranışlarının uyumlu olduğu failler) kanser olacağını bile bile her gün cebinden para vererek sigara içmeye devam etmez çünkü bu davranışla (sigara içmek) tutumlar ve inançlar arasında (sigara sağlığa zararlıdır) bir çelişki oluşur. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmanın en basit ve rasyonel yolu davranışı değiştirmektir. Ancak Nobel ödüllü psikolog Kahneman'ın çalışma arkadaşı Tversky ile uzun yıllar boyunca yaptığı çalışmalardan biliyoruz ki insanlar çoğu durumda rasyonel failler olarak davranmamaktadır. Tam tersine, olabilecek her durumda irrasyonel davranarak kendini meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bu verdiğimiz örnekte olduğu gibi çoğu kişi böyle bir durumla karşılaştığında çelişkiyi ortadan kaldırmak için davranışını değil, bilişini değiştirmektedir. Örneğin "Benim 20 yıldır tanıdığım 80 yaşında bir amca var, 15 yaşından beri sigara içiyor ve hiçbir şey olmadı", "Zaten ölmeyecek miyiz", "Sigara içmek benim stresimi alıyor",

"Ben bağımlı değilim, istediğim zaman bırakırım", "Fabrikalardan çıkan dumanlar zaten bizleri zehirliyor" gibi ek bilişler geliştirerek bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışırız. Yani aslında yaptığımız şey, sigara içmenin yarattığı bilişsel çelişkiyi kendi zihnimizi kandırarak yok saymak ve o hisleri zihnimizden uzaklaştırarak mutlu bir şekilde yaşamaya çabalamaktır. Zihnimiz bu duruma motivedir ve karşısına çıkan bilgi ve kanıtları da bu motivasyon çerçevesinde yanlı bir şekilde değerlendirmektedir. Ta ki kendimizde ya da bir yakınımızda bir sağlık sorunu çıkıp (kanser gibi) sigaranın zararları tekrar zihinlerimizde belirgin hale gelene dek.

Komplo inançlarının ortaya çıkışında ve sürdürülmesinde de bu tür çelişkili inançlara sahip olmanın önemli bir rolü söz konusudur. Şöyle ki bireyler çelişkili bilgilerle karşılaştıklarında, mevcut inançlarıyla uyumlu komplo anlatılarını kabul etmeyi seçebilir ve böylece bilişsel uyumsuzluğu çözebilirler. Yani motive bir şekilde, gerçek bilginin ne olduğundan ziyade, insan türünde kendi dünya görüşünü meşrulaştırmaya dair bitmek bilmeyen bir motivasyon söz konusudur. Çelişkili inançlara sahip olmaktan kaynaklanan bir psikolojik durum olan bu bilişsel çelişki durumu, bireyleri siyasi duruşlarına meydan okuyan bilgileri reddetme ve bunun yerine doğrulayıcı kanıtlar arama eğilimine sokmaktadır. Kendi dünya görüşümüzü destekleyen kanıtları arama motivasyonumuz da gerçek bilgiyle var olan inancımız arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmaya yarar çünkü insan doğasına sinmiş bu motivasyon sayesinde[160] sadece kendi mevcut inançlarımızla uyumlu komplo anlatılarını duymayı, görmeyi ve kabul etmeyi çoğu durumda seçeriz. Örneğin ülkemizi ele aldığımızda standart bir muhafazakâr birey Batı'dan gelen kültürel etkinin bir dış tehdit olmadığını öne süren kanıtları reddedebilirken, solcu bir birey hükümetin medya üzerinde gizli bir kontrolü olduğu iddialarına karşı çıkan bilgileri kanıttan bağımsız motive bir şekilde reddedebilir. Hatta 2016'daki başarısız darbe girişimi, olayı çeşitli aktörlere atfeden komplo anlatılarının çoğalmasına yol açmış ve siyaset ile inanç oluşumu arasındaki karmaşık etkileşimi yansıtan bir örnek olmuştur.[122] Türkiye'nin siyasi ortamına baktığımızda da kom-

plo teorilerinin beklenmedik siyasi sonuçları veya siyasi kararları rasyonalize etmenin bir aracı olarak hizmet görebildiğini gösteren çok sayıda örnek bulabiliriz. "Lozan'ın 2023'te hükmünün kalmayacağı" komplo teorisi bunun bir örneği olarak ele alınabilir. 2023 yılı itibariyle Lozan'ın her maddesinin aynen kaldığı sonunda doğrulanmış oldu ama yıllardır bu komployu farklı siyasi cenahlardan çok sayıda insan sürekli tekrarladı. Bu sayede karmaşık süreçleri gizli gündemlere bağlayarak, bireyler çelişkili bilgileri zihinlerinde uzlaştırırken bu şekilde dünya görüşlerini korumayı da başarmaktadırlar. Yani her ne kadar kanıta dayanmasa da bu tür komplo inançlarına sarılmak sosyal kimlik açısından ve epistemik ihtiyaçlar açısından insanların belirsizlik algısını azaltmaktadır, bu işlevleri sayesinde de kendisine kolaylıkla takipçi bulabilmektedir.

Modern medya ortamı, özellikle de sosyal medya ve yankı odalarının yükselişi, komplo inançlarının yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin çoğu sosyal medya şirketi algoritmalar aracılığıyla içeriği kullanıcıların tercihlerine göre düzenleyerek mevcut inançlarını pekiştirmekte ve alternatif bakış açılarına maruz kalmalarını sınırlandırmaktadır. Bu olgu, komplo teorilerinin hızla yayılmasına katkıda bulunan ve yanlış bilginin gelişebileceği bir ortamı teşvik etmektedir. Türkiye'de komplo teorileri sözlükler gibi çevrimiçi platformlar aracılığıyla da daha geniş bir kitleye hızlıca ulaşmakta ve grup dinamiklerini pekiştirmektedir. Keza kitabın içerisinde de örneklendirdiğimiz ve 2007 yılında Ekşi Sözlük'te trolleme amacıyla ortaya atılan "contorium" komplo teorisi bunun güzel bir örneğidir. Her ne kadar basit bir Ekşi Sözlük maddesi olarak ortaya atılmış olsa da ülkemizin contorium denen bir cevhere sahip olduğu ancak Batılıların bu cevheri çıkarmamızı engellediği komplo inancı, bugün halkın inandığı yaygın komplo teorilerinden birisidir.

Yani söyleyebiliriz ki komplo inançları yalnızca siyasi kimliği yansıtmakla ve onu meşrulaştırmaya çalışmakla kalmaz, aynı zamanda toplumun siyasi arenada kutuplaşmasına da katkıda bulunur. Belirli komplo anlatılarına bağlılık "biz ve onlar" zihniyetini besleyerek benzer düşünen çevreler içinde grup uyumunu güçlendirir. Bu dinamik, belirli komplo teorilerinin solcu ya da

muhafazakâr gruplar tarafından desteklenmesinin kendi kimliklerini sağlamlaştırdığı Türkiye ve ABD gibi siyasi açıdan kutuplaşmış ülkelerde açıkça görülmektedir. Bu kutuplaşma, zıt çevreler arasında yapıcı ve sorun çözücü söylem geliştirme olasılığını engellemekte ve toplumsal bölünmeleri şiddetlendirerek karmaşık konularda incelikli ve nitelikli tartışmalar yapılmasını sınırlandırarak demokratik kurumların ve açık diyaloğun gelişmesinin önünde büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu bakımdan komplo inançları ile siyasi yönelim arasındaki ilişki yadsınamaz olsa da eleştirel düşünce ile siyasi kimlik arasında bir denge kurmak oldukça önemlidir. Siyasi eğilimleri yönünden bağımsız bir şekilde bireyleri komplo teorilerini eleştirel bir şekilde değerlendirmeye teşvik etmek, rasyonel söylemi teşvik etmek için genel olarak gereklidir. Bu doğrultuda eğitim, medya okuryazarlığı ve zıt çevreler arasında açık diyalog geliştirebilme, bireyleri geçerli şüphecilik ile temelsiz komplo inançları arasında ayrım yapabilecek araçlarla donatabilir.[161] Ancak bu dengeyi sağlamak, kökleşmiş inançların karşıt görüşlere açık olmayı ve onlarla temas edebilmeyi engelleyebildiği Türkiye gibi kutuplaşmış siyasi ortamlarda oldukça zordur. Bu bakımdan komploları zihnimizin bir hatası ve eksikliği olarak nitelendirip kenara atmak ne kadar yanlışsa, bu inançları zararsız ve masum inanç sistemleri olarak değerlendirip bir kenara atmak ve kendi haline bırakmak da bir o kadar tehlikelidir. Özellikle günümüz sosyal medya ortamındaki yankı odalarımızda her gün benzer görüşlere maruz kaldığımız bir ortamda, kendi inancımızı pekiştirecek inançları kovalamak ve diğerlerini görmezden gelmek demokratik bir kamusal alanın yaratımı açısından sorun teşkil etmektedir. Özellikle pandemiler, iklim değişikliği ve ekonomik krizler temalı global krizlerin artacağı içinde bulunduğumuz yüzyılda, bu tür inanç sistemlerinin giderek azalmak yerine artması engel olunması gereken ciddi bir toplumsal problemdir. Bu yüzden komplo inançları ve siyasi kimliğin kesiştiği noktada gezinirken, insan bilişinin inceliklerini ve ideolojinin inanç oluşumu üzerindeki "motive biliş" etkisini dikkate alan incelikli bir anlayış için çaba göstermeliyiz.

Sonsöz

Sonuç olarak komplo inançları belirsizlik ve sıkıntı zamanlarında psikolojik rahatlık sağlama işlevi dolayısıyla insanları gizli gündemlere inandırarak yapay bir kontrol hissi sağlamaktadır. Aynı zamanda komplo teorilerinin krizlere ve tehditlere tepki olarak sıklıkla ortaya çıktığı ve bireylere kaygı ile başa çıkma ve fail olma duygusunu yeniden kazandırdığı bugünkü bilimsel bulgular ışığında netleşmiştir. Olayları kötü niyetli güçlere bağlayan bireyler, yaşadıkları sıkıntıların nedenini tespit ettiklerine inanarak teselli bulabilmektedir. Her ne kadar komplo inançlarının görece sabit evrimsel ve psikolojik kökleri olsa da potansiyel olumsuz sonuçlarını kabul etmek ve bu olumsuz sonuçlarla mücadele etmeyi bir amaç edinmek de bir o kadar önemlidir. Kontrol edilmeyen komplo inançları yanlış bilginin yayılmasına, güven erozyonuna ve toplumsal bölünmeye katkıda bulunabilir. Bu yüzden komplo inançlarının sezgisel doğasını eleştirel düşünme, medya okuryazarlığı, bilimsel okuryazarlık ve açık diyalog ile dengelemek oldukça önemlidir. Entelektüel tevazu sahibi ve açık fikirli olmayı öğütleyen eğitim ve farkındalık kampanyaları, bireylerin sağlıklı şüphecilik ile temelsiz komplolar arasında ayrım yapmalarına yardımcı olmada hayati bir rol oynayabilir.[161]

Yani genellikle bilişsel anormallikler olarak görülen komplo inançları, köklerini evrimsel alarm sisteminde ve bu sistemin bir ürünü olarak gelişen bilişsel yanlılıklarda ve bu yanlılıklarla iç içe geçmiş epistemik, varoluşsal ve sosyal ihtiyaçlarda bulur. Toplumsal kodlar da bu eğilimleri şekillendirmektedir. Yani deyim yerindeyse komplo inançları, bireylerin karmaşık olayları yorum-

layabilecekleri ve belirsiz bir dünyada yollarını bulabilecekleri bir mercek sunarlar. Bu inançlar psikolojik rahatlık sağlayarak aidiyet duygusunu beslerken, aynı zamanda toplumsal uyum ve rasyonel söylem açısından da risk oluşturabilir. Komplo inançlarının çok yönlü doğasını kabul etmek, insan bilişinin ve toplumu şekillendirmedeki rollerinin daha incelikli bir şekilde anlaşılmasından geçmektedir.

Teşekkür

Her daim yanımızda olan sevgili aile üyelerimize (Gözde Alper, Nehir Alper, B. Ceren Yılmaz), kitabın kaynakçasının ve dizininin hazırlanmasında yardımcı olan yüksek lisans öğrencilerimize (Ayşenur Düzgün, Rozelin Vurgun, Halil Almaç), kitabın ilk taslağını okuyup oldukça faydalı yorumlarda bulunan İlyas Göz'e ve komplo teorileriyle ilgili yürüttüğümüz çalışmalarda beraber çalıştığımız öğrencilerimize (Fatih Bayrak, Kıvanç Konukoğlu, Eylül Deran Atalay, Tuğçenaz Elcil, Nazif Karaca, Büşra Elif Yelbuz) sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

1. Jablonka, E., & Lamb, M. J. (2014). *Evolution in four dimensions, revised edition: Genetic, epigenetic, behavioral, and symbolic variation in the history of life.* MIT Press.
2. Simmons, R. E., & Altwegg, R. (2010). Necks-for-sex or competing browsers? A critique of ideas on the evolution of giraffe. *Journal of Zoology, 282*(1), 6-12. https://doi.org/10.1111/j.1469-7998.2010.00711.x
3. Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2023). What are conspiracy theories? A definitional approach to their correlates, consequences, and communication. *Annual Review of Psychology, 74,* 271-298. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031329
4. Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology, 40,* 3-35. https://doi.org/10.1111/pops.12568
5. Kurzban, R., Tooby, J., & Cosmides, L. (2001). Can race be erased? Coalitional computation and social categorization. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 98*(26), 15387-15392. https://doi.org/10.1073/pnas.251541498
6. Pietraszewski, D., Curry, O. S., Petersen, M. B., Cosmides, L., & Tooby, J. (2015). Constituents of political cognition: Race, party politics, and the alliance detection system. *Cognition, 140,* 24-39. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.03.007
7. Pietraszewski, D., Cosmides, L., & Tooby, J. (2014). The content of our cooperation, not the color of our skin: An alliance

detection system regulates categorization by coalition and race, but not sex. *PloS one, 9*(2), e88534. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0088534

8. Salter, M. E., Duymaç, F. Y., Yilmaz, O., Bahçekapili, H. G., & Harma, M. (2022). Is negativity bias intuitive for liberals and conservatives?. *Current Psychology, 42*, 12374–12386. https://doi.org/10.1007/s12144-021-02557-y
9. Alper, S., Bayrak, F., & Yilmaz, O. (2021). Psychological correlates of COVID-19 conspiracy beliefs and preventive measures: Evidence from Turkey. *Current Psychology, 40*, 5708-5717. https://doi.org/10.1007/s12144-020-00903-0
10. Bahçekapili, H.G., Yılmaz, O., Sevi, B. (2019). Evolutionary Perspectives on Religion. In: Shackelford, T., Weekes-Shackelford, V. (eds) Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-16999-6_3802-1
11. Norenzayan, A. (2013). *Big gods: How religion transformed cooperation and conflict*. Princeton University Press.
12. Johnson, D. (2016). *God is watching you: How the fear of God makes us human*. Oxford University Press.
13. Piazza, J., & Landy, J. F. (2013). "Lean not on your own understanding": Belief that morality is founded on divine authority and non-utilitarian moral judgments. *Judgment and Decision Making, 8*(6), 639-661. https://doi.org/10.1017/S1930297500004691
14. Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.
15. Kay, A. C., Shepherd, S., Blatz, C. W., Chua, S. N., & Galinsky, A. D. (2010). For God (or) country: the hydraulic relation between government instability and belief in religious sources of control. *Journal of Personality and Social Psychology, 99*(5), 725–739. https://doi.org/10.1037/a0021140
16. Yilmaz, O. (2021). Cognitive styles and religion. *Current Opinion in Psychology, 40*, 150-154. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.09.014

17. Byrne, C. (2001, 11 Eylül). Project: Acoustic Kitty. *The Guardian.* https://www.theguardian.com/world/2001/sep/11/worlddispatch
18. Grimes, D. R. (2016). On the viability of conspiratorial beliefs. *PloS one, 11*(1), e0147905. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0147905
19. YouGov Cambridge (2020). *Globalism 2020*. https://docs.cdn.yougov.com/msvke1lg9d/Globalism2020%20Guardian%20Conspiracy%20Theories.pdf
20. Lewandowsky, S., Oberauer, K., & Gignac, G. E. (2013). NASA faked the moon landing—therefore,(climate) science is a hoax: An anatomy of the motivated rejection of science. *Psychological Science, 24*(5), 622-633. https://doi.org/10.1177/0956797612457686
21. Lewandowsky, S., Cook, J., Oberauer, K., & Marriott, M. (2013). Recursive fury: Conspiracist ideation in the blogosphere in response to research on conspiracist ideation. *Frontiers in Psychology, 4*. https://doi.org/10.3389%2Ffpsyg.2013.00073
22. McKewon, E. (2014, 9 Nisan). The journal that gave in to climate deniers. *Grist*. https://grist.org/climate-energy/the-journal-that-gave-in-to-climate-deniers/
23. Bruder, M. (2023). http://www.conspiracytheory.martinbruder.com/en/
24. Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences, 50*(8), 1289-1293. https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027
25. Pierre, J. M. (2020). Mistrust and misinformation: A two-component, socio-epistemic model of belief in conspiracy theories. *Journal of Social and Political Psychology, 8*(2), 617-641. https://doi.org/10.5964/jspp.v8i2.1362
26. Teyit (2020, 10 Temmuz). *Contorium: Olmayan element.* https://www.youtube.com/watch?v=fLKDzaDFAWw
27. KONDA (2018). *KONDA Barometresi*. https://konda.com.tr/uploads/tr1811-barometre92-populist-tutum-ve-komploculuk-

fd42c35926ed872aadd055b0bc73accad73b2946c169b16af129b4b874660d9c.pdf
28. Van Prooijen, J. W., & Van Vugt, M. (2018). Conspiracy theories: Evolved functions and psychological mechanisms. *Perspectives on Psychological Science, 13*(6), 770-788. https://doi.org/10.1177/1745691618774270
29. Imhoff, R., Dieterle, L., & Lamberty, P. (2021). Resolving the puzzle of conspiracy worldview and political activism: Belief in secret plots decreases normative but increases nonnormative political engagement. *Social Psychological and Personality Science, 12*(1), 71-79. https://doi.org/10.1177/1948550619896491
30. van Prooijen, J. W. (2022). Psychological benefits of believing conspiracy theories. *Current Opinion in Psychology, 47*, 101352. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101352
31. Bierwiaczonek, K., Gundersen, A. B., & Kunst, J. R. (2022). The role of conspiracy beliefs for COVID-19 health responses: A meta-analysis. *Current Opinion in Psychology, 46*, 101346. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101346
32. Van Prooijen, J. W., Ligthart, J., Rosema, S., & Xu, Y. (2022). The entertainment value of conspiracy theories. *British Journal of Psychology, 113*(1), 25-48. https://doi.org/10.1111/bjop.12522
33. Brotherton, R., & Eser, S. (2015). Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories. *Personality and Individual Differences, 80*, 1-5. https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.02.011
34. Altay, S., Berriche, M., & Acerbi, A. (2023). Misinformation on misinformation: Conceptual and methodological challenges. *Social Media+ Society, 9*(1), 20563051221150412. https://doi.org/10.1177/20563051221150412
35. Grinberg, N., Joseph, K., Friedland, L., Swire-Thompson, B., & Lazer, D. (2019). Fake news on Twitter during the 2016 US presidential election. *Science, 363*(6425), 374-378. https://doi.org/10.1126/science.aau2706
36. Imhoff, R., & Lamberty, P. (2020). A bioweapon or a hoax? The link between distinct conspiracy beliefs about the coronavirus

disease (COVID-19) outbreak and pandemic behavior. *Social Psychological and Personality Science, 11*(8), 1110-1118. https://doi.org/10.1177/1948550620934692

37. van Prooijen, J. W., Wahring, I., Mausolf, L., Mulas, N., & Shwan, S. (2023). Just dead, not alive: reconsidering belief in contradictory conspiracy theories. *Psychological Science*, 09567976231158570. https://doi.org/10.1177/09567976231158570
38. Martins, I. (2022, 26 Mayıs). Sandy Hook School Shooting Timeline: Victims, Gunman and Aftermath. *Newsweek*. https://www.newsweek.com/sandy-hook-school-shooting-timeline-victims-gunman-aftermath-1710371
39. CNN (2023, 20 Aralık). Sandy Hook School Shootings Fast Facts. *CNN*. https://edition.cnn.com/2013/06/07/us/connecticut-shootings-fast-facts/index.html
40. Hals, T., & O'Brien, B. (2022, 16 Şubat). Remington Arms to pay $73 million to nine Sandy Hook families. *Reuters*. https://www.reuters.com/world/us/nine-sandy-hook-families-settle-liability-claims-with-remington-arms-2022-02-15/
41. Slater, J. (2022, 13 Ekim). His daughter killed at Sandy Hook, a father tried to halt Alex Jones's lies. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/nation/2022/10/13/sandy-hook-father-alex-jones/
42. Williamson, E. (2022, 10 Kasım). Alex Jones to Pay Over $1.4 Billion to Sandy Hook Families. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2022/11/10/us/politics/alex-jones-sandy-hook-damages.html
43. Spring, M. (2022, 31 Ekim). The UK terror survivors tracked down by 'disaster trolls'. *BBC News*. https://www.bbc.com/news/uk-63412651
44. Corlett, E (2022, 30 Kasım). Parents refuse use of vaccinated blood in life-saving surgery on baby. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/world/2022/nov/30/new-zealand-parents-refuse-use-of-vaccinated-blood-in-life-saving-surgery-on-baby

45. Mari, S., Gil de Zuniga, H., Suerdem, A., Hanke, K., Brown, G., Vilar, R., ... & Bilewicz, M. (2022). Conspiracy theories and institutional trust: examining the role of uncertainty avoidance and active social media use. *Political Psychology*, *43*(2), 277-296. https://doi.org/10.1111/pops.12754
46. Connolly, K. (2022, 7 Aralık). Reichsbürger: the German conspiracy theorists at heart of alleged coup plot. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/world/2022/dec/07/reichsburger-the-german-conspiracy-theorists-at-heart-of-alleged-coup-plot
47. Meuer, M., & Imhoff, R. (2021). Believing in hidden plots is associated with decreased behavioral trust: Conspiracy belief as greater sensitivity to social threat or insensitivity towards its absence?. *Journal of Experimental Social Psychology*, *93*, 104081. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104081
48. Frenken, M., & Imhoff, R. (2023). Don't trust anybody: Conspiracy mentality and the detection of facial trustworthiness cues. *Applied Cognitive Psychology*, *37*(2), 256-265. https://doi.org/10.1002/acp.3955
49. Oosterhof, N. N., & Todorov, A. (2008). The functional basis of face evaluation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *105*(32), 11087-11092. https://doi.org/10.1073/pnas.0805664105
50. Owen, L. False, historical, 'accusations in a mirror'? The Tutsi Colonisation Plan, conspiracy, and genocide in Rwanda. https://commons.erau.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1066&context=genocide-conference
51. Swami, V. (2012). Social psychological origins of conspiracy theories: The case of the Jewish conspiracy theory in Malaysia. *Frontiers in Psychology*, *3*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00280
52. Jolley, D., Meleady, R., & Douglas, K. M. (2020). Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups. *British Journal of Psychology*, *111*(1), 17-35. https://doi.org/10.1111/bjop.12385

53. Šrol, J., Čavojová, V., & Ballová Mikušková, E. (2022). Finding someone to blame: The link between COVID-19 conspiracy beliefs, prejudice, support for violence, and other negative social outcomes. *Frontiers in Psychology, 12*, 6390. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.726076
54. Parodi, E. (2021, 1 Haziran). WHO asks for re-checks of research on when coronavirus first surfaced in Italy. *Reuters*. https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/who-re-checks-research-when-coronavirus-first-surfaced-italy-2021-06-01/
55. Lamberty, P., & Leiser, D. (2019, 23 Nisan). "Sometimes you just have to go in" – The link between conspiracy beliefs and political action. https://doi.org/10.31234/osf.io/bdrxc
56. Rottweiler, B., & Gill, P. (2022). Conspiracy beliefs and violent extremist intentions: The contingent effects of self-efficacy, self-control and law-related morality. *Terrorism and Political Violence, 34*(7), 1485-1504. https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1803288
57. Grzesiak-Feldman, M., & Haska, A. (2012, 22 Kasım). *Conspiracy theories surrounding the Polish presidential plane crash near Smolensk, Russia.* http://deconspirator.com/2012/11/22/conspiracy-theories-surrounding-the-polish-presidential-plane-crash-near-smolensk-russia/
58. Euronews. (2022, 11 Nisan). Polish commission again accuses Russia over 2010 Smolensk plane crash. *Euronews*. https://www.euronews.com/2022/04/11/polish-commission-again-accuses-russia-over-2010-smolensk-plane-crash
59. Wprost. (2022, 9 Nisan). Katastrofa smoleńska. Nowy sondaż: Ilu Polaków dopuszcza możliwość zamachu? *Wprost*. https://www.wprost.pl/polityka/10682464/katastrofa-smolenska-nowy-sondaz-ilu-polakow-dopuszcza-mozliwosc-zamachu.html
60. Geison, G. L. (1978). Pasteur's work on rabies: Reexamining the ethical issues. *Hastings Center Report*, 26-33. https://doi.org/10.2307/3560403

61. Moore, P. 2015, 30 Ocak). Young Americans most worried about vaccines. *YouGov*. https://today.yougov.com/topics/society/articles-reports/2015/01/30/young-americans-worried-vaccines
62. BBC. (2019, 29 Ağustos). BM'den "kızamık salgını" uyarısı: Avrupa genelinde ilk altı ayda 37 kişi kızamıktan öldü. *BBC News Türkçe*. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49507815
63. Yousafzai, G. (2022, 30 Kasım). Suicide bomber attacks Pakistan police guarding polio vaccination team, kills four. *Reuters*. https://www.reuters.com/world/asia-pacific/blast-targeting-police-patrol-injures-over-20-pakistan-official-2022-11-30/
64. Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS one*, *9*(2), e89177. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177
65. Jolley, D., & Douglas, K. M. (2017). Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories. *Journal of Applied Social Psychology*, *47*(8), 459-469. https://doi.org/10.1111/jasp.12453
66. Fitzpatrick, M. C., Moghadas, S. M., Pandey, A., & Galvani, A. P. (2022, 13 Aralık). Two Years COVID Vaccines Prevented Millions Hospitalizations Deaths. *Commonwealth Fund*. https://www.commonwealthfund.org/blog/2022/two-years-covid-vaccines-prevented-millions-deaths-hospitalizations
67. Centers for Disease Control and Prevention. *COVID-19 Vaccination*. https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/safety/adverse-events.html
68. Wallace, J., Goldsmith-Pinkham, P., & Schwartz, J. L. (2022). *Excess death rates for Republicans and Democrats during the COVID-19 pandemic* (No. w30512). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/papers/w30512
69. van Mulukom, V., Pummerer, L. J., Alper, S., Bai, H., Čavojová, V., Farias, J., ... & Žeželj, I. (2022). Antecedents and consequences of COVID-19 conspiracy beliefs: A systematic review. *Social Science & Medicine*, *301*, 114912. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114912

70. Allington, D., McAndrew, S., Moxham-Hall, V., & Duffy, B. (2023). Coronavirus conspiracy suspicions, general vaccine attitudes, trust and coronavirus information source as predictors of vaccine hesitancy among UK residents during the COVID-19 pandemic. *Psychological Medicine*, *53*(1), 236-247. https://doi.org/10.1017/S0033291721001434
71. BBC. (2022, 24 Ekim). Coronavirus: Outcry after Trump suggests injecting disinfectant as treatment. *BBC News*. https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52407177
72. BirGün. (2020, 5 Kasım). Hilal Kaplan: Burnuma kulak çubuğu ile organik tereyağı sürüyorum. *BirGün*. https://www.birgun.net/haber/hilal-kaplan-burnuma-kulak-cubugu-ile-organik-tereyagi-suruyorum-321868
73. Fichera, A., Spencer, S. H., Gore, D., Robertson, L., & Kiely, E. (2020, 8 Mayıs). The Falsehoods of the "Plandemic" Video. *FactCheck.org*. https://www.factcheck.org/2020/05/the-falsehoods-of-the-plandemic-video/#Hydroxychloroquine-Unproven-COVID-19-Therapy
74. O'Grady, C. (2021, 27 Mayıs). Scientists rally around misconduct consultant facing legal threat after challenging COVID-19 drug researcher. *Science*. https://www.science.org/content/article/scientists-rally-around-misconduct-consultant-facing-legal-threat-after-challenging
75. Noack, R. (2021, 17 Eylül). French scientist Didier Raoult, who promoted hydroxychloroquine for covid, to be replaced as institute director. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/europe/didier-raoult-hydroxychloroquine/2021/09/17/a56c5bd4-1574-11ec-a019-cb193b28aa73_story.html
76. Fuhrer, J., & Cova, F. (2020). "Quick and dirty": Intuitive cognitive style predicts trust in Didier Raoult and his hydroxychloroquine-based treatment against COVID-19. *Judgment and Decision Making*, *15*(6), 889-908. https://doi.org/10.1017/S1930297500008123
77. Bertin, P., Nera, K., & Delouvée, S. (2020). Conspiracy beliefs,

rejection of vaccination, and support for hydroxychloroquine: A conceptual replication-extension in the COVID-19 pandemic context. *Frontiers in Psychology*, 2471. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.565128
78. Lamberty, P., & Imhoff, R. (2018). Powerful pharma and its marginalized alternatives?. *Social Psychology*. https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000347
79. Lewandowsky, S. (2021). Climate change disinformation and how to combat it. *Annual Review of Public Health*, *42*, 1-21. https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-090419-102409
80. Buckley, C. (2022, 11 Ocak). Don't Just Watch: Team Behind 'Don't Look Up' Urges Climate Action. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2022/01/11/climate/dont-look-up-climate.html
81. Nunn, N. (2008). The long-term effects of Africa's slave trades. *The Quarterly Journal of Economics*, *123*(1), 139-176. https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.1.139
82. Anti-Slavery International. *What is modern slavery?* https://www.antislavery.org/slavery-today/modern-slavery/
83. Bilewicz, M., Witkowska, M., Pantazi, M., Gkinopoulos, T., & Klein, O. (2019). Traumatic rift: How conspiracy beliefs undermine cohesion after societal trauma?. *Europe's Journal of Psychology*, *15*(1), 82. https://doi.org/10.5964%2Fejop.v15i1.1699
84. Bilewicz, M. (2022). Conspiracy beliefs as an adaptation to historical trauma. *Current Opinion in Psychology*, *47*, 101359. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101359
85. Hebel-Sela, S., Stefaniak, A., Vandermeulen, D., Adler, E., Hameiri, B., & Halperin, E. (2023). Are societies in conflict more susceptible to believe in COVID-19 conspiracy theories? A 66 nation study. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, *29*(3), 286-293. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/pac0000645
86. Institute of Economics and Peace. (2022). *Global Peace Index 2022*. https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/06/GPI-2022-web.pdf

87. Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V., Sjåstad, H., Nezlek, J. B., Pavlović, T., ... & Jørgensen, F. J. (2022). National identity predicts public health support during a global pandemic. *Nature Communications*, *13*(1), 517. https://doi.org/10.1038/s41467-021-27668-9
88. Hebel-Sela, S., Hameiri, B., & Halperin, E. (2022). The vicious cycle of violent intergroup conflicts and conspiracy theories. *Current Opinion in Psychology*, 101422. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101422
89. Transparency International. (2022). 2022 Corruption Perceptions Index. *Transparency.org*. https://www.transparency.org/en/cpi/2022
90. Alper, S. (2023). There are higher levels of conspiracy beliefs in more corrupt countries. *European Journal of Social Psychology*, *53*(3), 503-517. https://doi.org/10.1002/ejsp.2919
91. Alper, S., Yelbuz, B. E., Akkurt, S. B., & Yilmaz, O. (2022). The positive association of education with the trust in science and scientists is weaker in highly corrupt countries. *Public Understanding of Science*, 09636625231176935. https://doi.org/10.1177/09636625231176935
92. Rose, M. (2022, 11 Eylül). Macron refused Russian COVID test in Putin trip over DNA theft fears. *Reuters*. https://www.reuters.com/world/europe/putin-kept-macron-distance-snubbing-covid-demands-sources-2022-02-10/
93. Casara, B. G. S., Suitner, C., & Jetten, J. (2022). The impact of economic inequality on conspiracy beliefs. *Journal of Experimental Social Psychology*, *98*, 104245. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2021.104245
94. Casara, B. G. S., Suitner, C., & Jetten, J. (2022). Economic inequality and conspiracy beliefs. https://osf.io/278ue?view_only=7277439e36334fc59cc5c94ccd362428
95. Adam-Troian, J., Wagner-Egger, P., Motyl, M., Arciszewski, T., Imhoff, R., Zimmer, F., ... & van Prooijen, J. W. (2021). Investigating the links between cultural values and belief in conspiracy theories: The key roles of collectivism and

masculinity. *Political Psychology*, *42*(4), 597-618. https://doi.org/10.1111/pops.12716
96. van Prooijen, J. W., & Song, M. (2021). The cultural dimension of intergroup conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, *112*(2), 455-473. https://doi.org/10.1111/bjop.12471
97. Lu, J. G. (2023). Two large-scale global studies on COVID-19 vaccine hesitancy over time: Culture, uncertainty avoidance, and vaccine side-effect concerns. *Journal of Personality and Social Psychology*, *124*(4), 683. https://doi.org/10.1037/pspa0000320
98. BBC. (2020, 23 Şubat). "Mad" Mike Hughes dies after crash-landing homemade rocket. *BBC News*. https://www.bbc.com/news/world-us-canada-51602655
99. Picheta, R. (2019, 18 Kasım). The flat-Earth conspiracy is spreading around the globe. Does it hide a darker core? *CNN*. https://edition.cnn.com/2019/11/16/us/flat-earth-conference-conspiracy-theories-scli-intl/index.html
100. Diken. (2019, 24 Ağustos). Düz Dünya Derneği başkanı: Antarktika'nın kıta olduğunu kanıtlayana 100 bin lira ödül. *Diken*. https://www.diken.com.tr/duz-dunya-dernegi-baskani-antarktikanin-kita-oldugunu-kanitlayana-100-bin-lira-odul/
101. Diaz Ruiz, C., & Nilsson, T. (2023). Disinformation and echo chambers: how disinformation circulates on social media through identity-driven controversies. *Journal of Public Policy & Marketing*, *42*(1), 18-35. https://doi.org/10.1177/07439156221103852
102. Pennycook, G., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2015). Everyday consequences of analytic thinking. *Current Directions in Psychological Science*, *24*(6), 425-432. https://doi.org/10.1177/0963721415604610
103. Biddlestone, M., Green, R., Cichocka, A., Douglas, K., Azevedo, F., & Sutton, R. M. (2022, 8 Nisan). Reasons to believe: A systematic review and meta-analytic synthesis of the motives associated with conspiracy beliefs. https://doi.org/10.31234/osf.io/rxjqc

104. Yelbuz, B. E., Madan, E., & Alper, S. (2022). Reflective thinking predicts lower conspiracy beliefs: A meta-analysis. *Judgment and Decision Making*, *17*(4), 720-744. https://doi.org/10.1017/S1930297500008913

105. Leman, P. J., & Cinnirella, M. (2007). A major event has a major cause: Evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychological Review*, *9*(2), 18-28.

106. Skinner, B. F. (1948). 'Superstition'in the pigeon. *Journal of Experimental Psychology*, *38*(2), 168-172. https://doi.org/10.1037/h0055873

107. Kühl, H. S., Kalan, A. K., Arandjelovic, M., Aubert, F., D'Auvergne, L., Goedmakers, A., ... & Boesch, C. (2016). Chimpanzee accumulative stone throwing. *Scientific Reports*, *6*(1), 22219. https://doi.org/10.1038/srep22219

108. Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, *26*(6), 538-542. https://doi.org/10.1177/0963721417718261

109. Green, R., & Douglas, K. M. (2018). Anxious attachment and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, *125*, 30-37. https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.12.023

110. van Prooijen, J. W., & Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, *29*(5), 753-761. https://doi.org/10.1002/acp.3161

111. Cichocka, A., Marchlewska, M., Golec de Zavala, A., & Olechowski, M. (2016). 'They will not control us': Ingroup positivity and belief in intergroup conspiracies. *British Journal of Psychology*, *107*(3), 556-576. https://doi.org/10.1111/bjop.12158

112. Lantian, A., Muller, D., Nurra, C., & Douglas, K. M. (2017). I know things they don't know!. *Social Psychology*. https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000306

113. Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford University Press.

114. Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. Macmillan.
115. Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science, 338*(6107), 682-685. https://doi.org/10.1126/science.1222426
116. Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science, 341*(6149), 976-980. https://doi.org/10.1126/science.1238041
117. Roux, C., Goldsmith, K., & Bonezzi, A. (2015). On the psychology of scarcity: When reminders of resource scarcity promote selfish (and generous) behavior. *Journal of Consumer Research, 42*(4), 615-631.
118. Roose, K. (2021, 3 Eylül). What Is QAnon, the Viral Pro-Trump Conspiracy Theory? *The New York Times*. https://www.nytimes.com/article/what-is-qanon.html
119. Newall, M. (2020, 30 Aralık). More than 1 in 3 Americans believe a 'deep state' is working to undermine Trump. Ipsos. https://www.ipsos.com/en-us/news-polls/npr-misinformation-123020
120. Haag, M. (2018, 4 Aralık). Florida SWAT Officer Is Demoted After Wearing QAnon Patch Next to Mike Pence. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2018/12/04/us/swat-leader-qanon-patch.html
121. Klepper, D., & Swenson, A. (2022, 16 Eylül). Trump openly embraces, amplifies QAnon conspiracy theories. *AP News*. https://apnews.com/article/technology-donald-trump-conspiracy-theories-government-and-politics-db50c6f709b1706886a876ae6ac298e2
122. Alper, S., & Yılmaz, O. (2020). *Sağcılığın ve solculuğun psikolojisi: Farklı dünyaların insanları*. Nobel.
123. Alper, S., & Imhoff, R. (2023). Suspecting foul play when it is objectively there: The association of political orientation with general and partisan conspiracy beliefs as a function of corruption levels. *Social Psychological and Personality Science, 14*(5), 610-620. https://doi.org/10.1177/19485506221113965

124. Sutton, R. M., & Douglas, K. M. (2020). Conspiracy theories and the conspiracy mindset: Implications for political ideology. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 34*, 118-122. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2020.02.015

125. Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H., Babinska, M., Bangerter, A., ... & Van Prooijen, J. W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature Human Behaviour, 6*(3), 392-403. https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7

126. Wang, H., & van Prooijen, J. W. (2023). Stolen elections: How conspiracy beliefs during the 2020 American presidential elections changed over time. *Applied Cognitive Psychology, 37*(2), 277-289. https://doi.org/10.1002/acp.3996

127. Nera, K., Wagner-Egger, P., Bertin, P., Douglas, K. M., & Klein, O. (2021). A power-challenging theory of society, or a conservative mindset? Upward and downward conspiracy theories as ideologically distinct beliefs. *European Journal of Social Psychology, 51*(4-5), 740-757. https://doi.org/10.1002/ejsp.2769

128. Claassen, R. L., & Ensley, M. J. (2016). Motivated reasoning and yard-sign-stealing partisans: Mine is a likable rogue, yours is a degenerate criminal. *Political Behavior, 38*, 317-335. https://doi.org/10.1007/s11109-015-9313-9

129. McClosky, H., & Chong, D. (1985). Similarities and differences between left-wing and right-wing radicals. *British Journal of Political Science, 15*(3), 329-363. https://doi.org/10.1017/S0007123400004221

130. Stojanov, A., & Halberstadt, J. (2020). Does lack of control lead to conspiracy beliefs? A meta-analysis. *European Journal of Social Psychology, 50*(5), 955-968. https://doi.org/10.1002/ejsp.2690

131. Prengel, K. (2022, 1 Aralık). Buckey Wolfe: 5 Fast Facts You Need to Know. *Heavy.com*. https://heavy.com/news/2019/01/buckey-wolfe/

132. Green, S. J. (2019, 8 Ocak). Seattle man accused of killing his brother with four-foot-long sword. *The Seattle Times*. https://www.seattletimes.com/seattle-news/law-justice/god-told-

me-he-was-a-lizard-seattle-man-accused-of-killing-his-brother-with-a-sword/
133. Greenspan, R. E. (2021, 7 Ocak). Lizard-People Conspiracy Theory Origins: Embraced by Nashville Bomber. *Business Insider*. https://www.insider.com/lizard-people-conspiracy-theory-origin-nashville-bomber-qanon-2021-1
134. Jensen, T. (2013, 3 Ekim). Poll: 4 percent of Americans believe lizard people control world. *Public Policy Polling*. https://www.publicpolicypolling.com/news/poll-4-percent-of-americans-believe-lizard-people-control-world/
135. Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Bőthe, B., & Roland-Lévy, C. (2016). Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing. *Frontiers in Psychology*, 1525. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01525
136. Poon, K. T., Chen, Z., & Wong, W. Y. (2020). Beliefs in conspiracy theories following ostracism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *46*(8), 1234-1246. https://doi.org/10.1177/0146167219898944
137. Wood, M. J. (2016). Some dare call it conspiracy: Labeling something a conspiracy theory does not reduce belief in it. *Political Psychology*, *37*(5), 695-705. https://doi.org/10.1111/pops.12285
138. Galer, S. S. (2021, 11 Temmuz). The accidental invention of the Illuminati conspiracy. *BBC Future*. https://www.bbc.com/future/article/20170809-the-accidental-invention-of-the-illuminati-conspiracy
139. Nyhan, B. (2021). Why the backfire effect does not explain the durability of political misperceptions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *118*(15), e1912440117. https://doi.org/10.1073/pnas.1912440117
140. Swami, V., Pietschnig, J., Tran, U. S., Nader, I. W., Stieger, S., & Voracek, M. (2013). Lunar lies: The impact of informational framing and individual differences in shaping conspiracist beliefs about the moon landings. *Applied Cognitive Psychology*, *27*(1), 71-80. https://doi.org/10.1002/acp.2873
141. Drummond, C., & Fischhoff, B. (2017). Development and

validation of the scientific reasoning scale. *Journal of Behavioral Decision Making*, *30*(1), 26-38. https://doi.org/10.1002/bdm.1906

142. Čavojová, V., Šrol, J., & Jurkovič, M. (2020). Why should we try to think like scientists? Scientific reasoning and susceptibility to epistemically suspect beliefs and cognitive biases. *Applied Cognitive Psychology*, *34*(1), 85-95. https://doi.org/10.1002/acp.3595

143. Dyer, K. D., & Hall, R. E. (2019). Effect of critical thinking education on epistemically unwarranted beliefs in college students. *Research in Higher Education*, *60*, 293-314. https://doi.org/10.1007/s11162-018-9513-3

144. Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, *133*(3), 572-585. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006

145. Bago, B., Rand, D. G., & Pennycook, G. (2022). Does deliberation decrease belief in conspiracies?. *Journal of Experimental Social Psychology*, *103*, 104395. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2022.104395

146. Festinger, L., & Schachter, S. (2013). *When prophecy fails*. Simon and Schuster.

147. McGuire, W. J., & Papageorgis, D. (1961). The relative efficacy of various types of prior belief-defense in producing immunity against persuasion. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, *62*(2), 327-337. https://doi.org/10.1037/h0042026

148. Banas, J. A., & Rains, S. A. (2010). A meta-analysis of research on inoculation theory. *Communication Monographs*, *77*(3), 281-311. https://doi.org/10.1080/03637751003758193

149. Van der Linden, S. (2023). *Foolproof: Why misinformation infects our minds and how to build immunity*. WW Norton & Company.

150. Cook, J., Nuccitelli, D., Green, S. A., Richardson, M., Winkler, B., Painting, R., ... & Skuce, A. (2013). Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature. *Environmental Research Letters*, *8*(2), 024024. https://doi.org/10.1088/1748-9326/8/2/024024

151. Lynas, M., Houlton, B. Z., & Perry, S. (2021). Greater than 99% consensus on human caused climate change in the peer-reviewed scientific literature. *Environmental Research Letters*, *16*(11), 114005. https://doi.org/10.1088/1748-9326/ac2966

152. Van der Linden, S., Leiserowitz, A., & Maibach, E. (2019). The gateway belief model: A large-scale replication. *Journal of Environmental Psychology*, *62*, 49-58. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2019.01.009

153. Cook, J., Lewandowsky, S., & Ecker, U. K. (2017). Neutralizing misinformation through inoculation: Exposing misleading argumentation techniques reduces their influence. *PloS one*, *12*(5), e0175799. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0175799

154. Cook, J., Lewandowsky, S., & Ecker, U. K. H. (2017). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0175799.s005

155. Roozenbeek, J., & Van der Linden, S. (2019). Fake news game confers psychological resistance against online misinformation. *Palgrave Communications*, *5*(1), 1-10. https://doi.org/10.1057/s41599-019-0279-9

156. Basol, M., Roozenbeek, J., Berriche, M., Uenal, F., McClanahan, W. P., & Linden, S. V. D. (2021). Towards psychological herd immunity: Cross-cultural evidence for two prebunking interventions against COVID-19 misinformation. *Big Data & Society*, *8*(1), 20539517211013868. https://doi.org/10.1177/20539517211013868

157. Uscinski, J., Enders, A., Klofstad, C., Seelig, M., Drochon, H., Premaratne, K., & Murthi, M. (2022). Have beliefs in conspiracy theories increased over time?. *PLoS One*, *17*(7), e0270429. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270429

158. Henrich, J. (2020). *The WEIRDest people in the world: How the West became psychologically peculiar and particularly prosperous*. Penguin UK.

159. Yilmaz, O. (2019). Evolutionary Perspective, The. In: Shackelford, T., Weekes-Shackelford, V. (eds) Encyclopedia of

Evolutionary Psychological Science. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-16999-6_2207-1
160. Clark, C. J., Liu, B. S., Winegard, B. M., & Ditto, P. H. (2019). Tribalism is human nature. *Current Directions in Psychological Science, 28*(6), 587-592. https://doi.org/10.1177/0963721419862289
161. Pennycook, G. (2023). A framework for understanding reasoning errors: From fake news to climate change and beyond. *Advances in Experimental Social Psychology, 67*(1), 1-85.

Dizin

5G teknolojisi 15
11 Eylül 42, 59, 104, 134, 142, 182, 191

A
adalet 115
Adam Lanza 65, 66
adaptasyon 170
adaptif 9, 22, 23, 24, 30, 115
Adnan Menderes 97
ahlaki sistem 25, 28
AIDS 42, 105
aidiyet 173, 178
akılcı 162
alarm sistemi 30, 169, 177
Alex Jones 67, 185
"alternatif" bilgi kaynakları 90
alternatif tıp 90
American Conspiracy Theories 167, 193
analitik düşünme 115, 116, 117, 120
anlam arayışı 168
anti-komplo argümanı 139
Apollo 139
asılsız iddia 56, 83, 92, 157, 161
aşı 22, 23, 56, 57, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 104, 108, 150
aşı karşıtlığı 84
aşılama tekniği 154
aşı-otizm ilişkisi 83
aşı-otizm inancı 83
avcı-toplayıcı kültür 25, 26, 53
Avrupa 72, 76, 77, 84, 133, 188
Ay 14, 40, 41, 42, 43, 100, 105, 138, 139, 142, 145, 172
ayaklanma 76
azınlık 44

B
Bad News 154, 156
bağışıklık sistemi 162
bakteri 82
Barış Endeksi 98
basın 46, 88, 144, 158
batıl inanç 119
Behind the Curve 145
belirsizlik 24, 59, 175, 177
belirsizlik algısı 24
belirsizlikten kaçınma 107, 108
benzersizlik arayışı 121
beraberlik duygusu 134
beyin yıkama 148
BF Skinner 119
bilim 3, 17, 86, 88, 89, 90, 91, 127, 142, 143, 145
biliminsanı 89, 126, 141, 146, 152, 153
bilimsel akıl yürütme 141, 142, 143
bilimsel konsensüs 152
bilimsel okuryazarlık 177
bilimsel tartışma 152, 153
bilimsel teori 16
bilim ve sahte bilim 142
bilişsel 9, 21, 22, 29, 30, 31, 46, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 167, 168, 172, 173, 174, 177

bilişsel anomali 167
bilişsel çelişki 174
bilişsel kategoriler 21
bilişsel kaynaklar 122
bilişsel kısayol 117
bilişsel mekanizma 22, 29, 30
bilişsel uyumsuzluk 173
Bill Gates 23, 86
Birds Aren't Real 37
bireycilik 106
bireysel faktörler 121
bireysel motivasyonlar 118, 119
bireysel silahlanma 66, 67
bireyci kültür 105, 106
biyomedikal tedavi 90
biyo-silah 47, 60, 88
boş levha 170
Buckey Wolfe 131, 195
büyük tanrı 25, 28

C

Can Güney Kuseyri 49
Cat Park 157
cezalandırma 26, 27, 28, 29
Chemtrail 142
Chicago Tribune 167
CIA 37, 38, 47
cinsel seçilim 18
contorium 49, 50, 175
COVID-19 13, 14, 21, 36, 44, 47, 54, 60, 71, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 99, 100, 101, 104, 108, 134, 147, 154, 156, 157, 167, 182, 184, 186, 188, 189, 190, 192, 198
Cumhuriyetçi 87

Ç

çapalama 116
çatışma 24, 95, 98, 99
çelişkili bilgi 120, 174, 175
çelişkili inançlar 173, 174
çerçeveleme 116
çevresel koşullar 171
Çin virüsü 78

D

dalga geçme 133
darbe girişimi 71, 72, 174
Darwin 18, 19, 183
David Icke 132
davranışsal bağışıklık 23
dedikodu 26, 27
demografik değişken 121
demografik faktör 121
Demokrat 70
demokratik reform 125
Demokratlar 66, 126
derin devlet 59, 67
derinlemesine düşünme 143, 155
devlet 50, 59, 67, 69, 72, 124, 125
dış grup 106
dış güçler 13, 169
dışlamak 160
dışlanmış 125, 134, 135
dil edinme 170
dilin evrimleşmesi 26
dinsel kurumlar 25, 29
DNA 86, 101, 191
doğal seçilim 18, 19
doğrulama 116, 117, 172
doğrulama yanlılığı 172
Donald Trump 70, 77, 87, 88, 123
Don't Look Up 91, 190
duygusal içerik 154

düalist düşünme 29
dünya görüşü 22
Dünya Sağlık Örgütü 13, 40, 84, 113, 156
Düz Dünyacılar 145, 146, 147
düzenleme 25, 28, 29
Dysomeria 85

E
eğitim seviyesi 100
Einstein 15, 16
ekonomik eşitsizlik 99
Ekşi Sözlük 49, 175
eleştirel düşünme 177
empati 160, 162
entelektüel tevazu 177
epistemik 23, 25, 31, 46, 47, 117, 120, 121, 122, 173, 175, 177
epistemik güvensizlik 46, 47
erdem 202
eşitsizlik 95, 99, 102, 103
etik 53, 89, 144
etkileşim 9, 154, 156
etkileşimci paradigma 170
evrim 17, 19
evrimsel adaptasyon 170
evrimsel alarm sistemi 169, 177
evrimsel mekanizmalar 168
evrimsel psikoloji 52
evrimsel tarih 25, 169
evrimsel 7, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 52, 61, 127, 168, 169, 170, 171, 177
evrim teorisi 17, 19

F
Facebook 67, 107, 131
Fail tespit mekanizması 22
faiz lobisi 169
feminen kültür 106
fosil yakıt 152
frengi 36

G
Geert Hofstede 105
gelir seviyesi 121, 122
gelişmiş demokrasi 28
gen 169, 171
genelleme 151
genetik yapı 50, 150
Gini Endeksi 102
gizli örgüt 123
Go Viral! 156
Göbeklitepe 25, 27, 29
göçmen 126
görelilik 15, 16
güç mesafesi 106, 107
güven 22, 27, 29, 30, 69, 71, 72, 73, 74, 120, 159, 162, 177
güven oyunu 72
güvensizlik 24, 30, 46, 47, 53, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 92, 97, 99, 103, 108, 120, 170

H
hastalık 42, 45, 60, 82, 85, 87, 150, 162
hata yönetimi kuramı 52
Hidrosiklorokin 89
hijyen 88
hipotez 15,17
Hofstede 105, 106
homeopati 88
Hıristiyan 22
hukuk 69
Hutular 76

hükümet 99, 124
hürmet 27

İ

ibadet 27
İbn Miskeveyh 17, 18
iç grup 106
iç tutarlılık 45
iddia 40, 49, 55, 56, 57, 59, 67, 68, 70, 72, 76, 80, 83, 88, 89, 91, 97, 101, 108, 116, 118, 123, 126, 132, 136, 139, 145, 146, 149, 151, 161, 167, 169
ifade özgürlüğü 125
iğrenme 23, 154
İkinci Dünya Savaşı 47, 71, 72
iklim değişikliği 40, 91, 151, 152, 176
ikna 30, 84, 91, 132, 137, 138, 144, 146-149, 152, 153, 159, 160
ikna etme 91, 132, 137, 144
İlluminati 13, 137
inanç 9, 10, 13, 14, 16, 20, 22, 24, 25, 29, 31, 42, 44, 50, 51, 59, 60, 61, 81, 83, 86, 116, 117, 119, 120, 124, 125, 127, 144, 159, 168, 171, 174, 176
inanç ağı 51, 159
inanç yanlılığı 116
insan doğası 21
insan kaynaklı iklim değişikliği 91, 152
"internet meme"leri 157
intihar bombacısı 84
irrasyonel 57, 167, 173
işbirliği 22, 24, 26, 27, 29, 31, 73, 106
itibar sarsmak 155
ittifak tespit sistemi 22

J

Jeran Campanella 146
Joe Biden 70
John F. Kennedy Suikastı 42

K

Kadir Şeker 26
kalıp yargısal bilgi 115, 116
Kalo 102, 103
kampanya 53, 83, 177
kanıt 18, 30, 45, 70, 113, 117, 137, 146, 161, 162
kanun 14, 15
kararlı stratejiler 27
karbon ayak izi 91
karbon salınımı 161
Kara Veba Salgını 76
katliam 65, 66
Katyn Katliamı 80
kaygı 30, 90, 120, 177
kaygılı bağlanma 120
kaynak 18, 121, 171
kaynak kıtlığı 171
kısa boy geni 50
kısırlaştırmak 84
kıtlık psikolojisi 122
kişilik 9, 25, 26, 27, 80, 99, 114, 122, 152, 171
kolektif narsisizm 121
komplo 9, 10, 14, 16, 17, 19-24, 29, 30, 33, 35-61, 67-92, 95, 97-109, 113, 117-127, 131-150, 154, 156-163, 167, 169-177, 179
komplo inançları 9, 45, 54, 60, 61, 69, 71, 73, 74, 77-79, 84,

85, 88-90, 99, 100, 107, 120, 124, 133, 139, 141, 160, 167, 175, 176, 177
komplo teorisi 9, 14, 24, 30, 35-42, 47-51, 55, 56, 58, 59, 61, 67, 69, 72, 76, 77, 80, 84, 86, 88, 90, 101, 105, 117, 118, 126, 132, 133, 136-138, 143, 145, 150, 158, 175
komplo teorisyeni 67, 132, 145
komplocu zihniyet 44, 47
kontrol hissi 173, 177
Kore Savaşı 148
korku tellalı 156
Koronavirüs 99, 104, 105
kölelik 95
köle ticareti 95, 96
kriz 23, 60, 120
kuduz aşısı 82
kuram 14, 52
kurgusal komplo teorileri 51
kuram 14
Kurtlar Vadisi 13, 40
kurumlara güvensizlik 108
kutuplaştırma 155
kültürel 10, 21, 27, 30, 95, 105, 106, 107, 108, 120, 124, 170, 174
kültürel araçlar 120
kültürel değerler 105
kültürel evrim 170
kültürel fark 95, 105
kültürel kimlik 124
kültürel norm 30
küresel ısınma 104

L

Lamarck 18
Lech Kaczyński 79, 81
liberal 87, 124
Linda problemi 115
Louis Pasteur 82
Lozan Antlaşması 13, 71, 121

M

mahkeme 28, 70
manipülatif 156
Mark Sargent 145, 146
maske takmak 54
maskülen kültür 106
meclis 69, 70
medya 45, 46, 77, 83, 124, 134, 153-155, 158, 174-177
medya okuryazarlığı 176, 177
meta-analiz 86
metafor 127
Mike Hughes 113, 192
Mikrop 82
mikrop teorisi 82
modern evrimsel sentez 19
modern kölelik 95
motive biliş 176
mRNA aşı teknolojisi 83, 86
muhafazakâr 66, 87, 97, 124, 174, 176
muhafazakârlık yanlılığı 117
müdahale 26, 127, 147, 150, 158, 162, 163
Müslüman 22

N

NASA 40, 138, 183
Nazi 71
Nazi Almanyası 71
Naziler 76
nefret söylemi 77

negatif uyaran 22,23
Neil Armstrong 41
Newton 15, 16, 18
Newton fiziği 15
New York Times 167, 185, 190, 194
Nobel Ödülü 36
normatif 53, 54, 125
Norveç 101, 169

O
okul saldırıları 66
olgu 139, 150, 161, 172, 175
olgu bazlı aşılama 150, 161
olumsuzluk yanlılığı 23
Ortadoğu 29, 95, 120
otizm 83
otomatik düşünme 115
otorite figürleri 30, 46, 47
otoriteye güven 46, 69, 71, 72, 90, 125, 170,
oy 53, 125, 163

Ö
öfke 154
önden çürütme 139
öngörü 16
öngörülebilir 119, 120
önyargı 77
örüntü tanıma 21, 22, 171, 172

P
pandemi 23, 78, 87, 89, 120, 157, 169
paradigma 170
patlama 23, 52
Pearl Harbor saldırısı 47
pedofil 123
pejoratif 35, 136
penisilin 36
Peter McIndoe 37
Plandemic 189
politik görüş 109
Prenses Diana 58, 59, 60, 61, 118
Project MKUltra 37
protesto 53, 54, 79
provoke edici 156
psikoloji 35, 42, 44, 57, 72, 84, 132, 138
psikolojik fayda 172
psikolojik 9, 10, 14, 20, 21, 29, 35, 54, 65, 66, 71, 118, 121, 127, 168, 172, 174, 177, 178
psikolojik rahatlık 177, 178

Q
QAnon 123, 124, 132, 194

R
rasyonel 26, 46, 74, 75, 90, 101, 118, 143, 147, 155, 158, 160, 169, 173, 176, 178
rasyonel düşünme 46
rasyonel fail 173
Reichsbürger 71, 75, 186
rekabet 15, 18, 106, 107
Reptilyan Teorisi 131, 132, 133
risk 116, 178
ritüel 119
Roswell Olayı 41
Ruanda 76
Ruanda Soykırımı 76
Rusya 80, 101

S
sağcı 67, 87, 124, 167

sağlıklı şüphecilik 177
sahte bilgi 151
sahte bilim 88, 89, 90, 142
sahte bilim inançları 89, 142
sahte haber 56, 154, 155
sahte tartışma 153
sahte uzman 156
saldırı 84
salgın 36, 76, 77, 82, 134
Sander van der Linden 150, 154, 161
Sandy Hook Katliamı 66, 67
sansasyon 49
satanist 123
savaş 97
savunma mekanizması 31
saygı 27
saygıyı sürdürme motivasyonu 121
seçim 69, 70, 125, 126
seküler 26, 28, 29, 30, 120
seküler kurumlar 28, 29
sezgisel düşünme 115, 117
sezgisel zihin 114
sheeple 160
sıtma 89
silah 47, 60, 65, 66, 70, 88, 134, 163
silahsız toplum ideası 27
siyasi ideolojiler 124
siyasi eylem 53, 54
siyasi ideoloji 122-125
siyasi kontrol 125, 126
siyasi kurumlar 70, 71
siyasi kutuplaşma 67, 76
siyasi suikastlar 97
Smolensk 80, 81, 97, 187
solcu 87, 123, 124, 167, 174, 175
sosyal ihtiyaçlar 122
sosyal kimlik 175
sosyal medya 46, 77, 134, 154, 155, 158, 175, 176
sosyal mesafe 88
sosyal normlar 27
sosyal psikoloji 42, 44, 84, 132
sosyal temas 81
Sovyetler Birliği 42, 80
sömürgecilik 97
spekülasyon 16
suikast 80, 97
sürüngen 41, 131, 132, 133

Ş

şiddet eğilimi 79
şüpheci 24, 52, 91, 108, 169
şüphecilik 169, 176, 177

T

tabula rasa 170
takipçi 9, 24, 31, 67, 145, 147, 154, 155, 175
taklitçilik 154
tarım devrimi 25, 27
tarih 9, 22, 25, 26, 28, 71, 82, 167
tarihsel kökler 170
tarihsel travmalar 95, 98
tarikat 144
tehdit 20, 24, 27, 36, 43, 67, 120, 121, 174
tehdit algısı 120
temel bilişsel sistem 31
temel oran bilgisi 115, 116
teknik bazlı aşılama 151, 154, 156, 161
teleolojik düşünme 29
teori 14, 15, 16, 82, 144

terör 27, 68, 97, 98, 136
terör saldırıları 97, 98
ters tepme 138, 160
ters tepme etkisi 138
The Biggest Secret 132
tıp 39, 83, 90, 150
ticaret ilişkisi 22
toplulukçu 105, 107
toplulukçu kültür 105, 106, 107
toplumsal faktörler 10, 14, 20, 93, 95, 98, 104, 109, 113, 127, 162, 163, 168, 170
toplumsal kutuplaşma 162
toplumsal norm 9, 29, 53, 54
toplumsal travma 97, 103
toplumsal faktörler 8, 10, 93, 162
toplumsal uyum 178
totem 119
travmatik çatlak 97
trolleme 175
Tuskegee Frengi Deneyi 36, 39
Tutsiler 76
tutum 35, 117, 124, 183
Türk 22, 41
Türkiye 41, 42, 45, 49, 50, 57, 69, 77, 88, 98, 100, 102, 104, 106, 113, 124, 138, 169, 174, 175, 176
tütün stratejisi 153
uçan daireler 145

U
UFO 41, 42, 45
Usame Bin Ladin 59, 60
uzay gemisi 144
uzay yarışı 42

uzay gemisi 144
uzaylı 132
uzaylı sürüngenler 132

V
vaka sayısı 84
varoluşsal ihtiyaç 120, 122, 177
varsayım 15
virüs 82, 147-149

W
Waorani 53
Waorani Kabilesi 53

Y
Yahudi 76, 77, 142
yan etki 108, 147
yankı odaları 175, 176
yanlışlanabilir 137
yanlışlanabilirlik 144
Yanomamö Kabilesi 53
yerçekimi 14, 15, 17, 146
yerleşik hayat 25, 27
yoksulluk 162
yolsuzluk 26, 95, 99, 100, 103, 125, 170, 171
Yolsuzluk Algısı Endeksi 99
YouTube 30, 44, 46, 49, 145, 146

Z
zihin kontrolü 37
zihinsel hata 115, 117

"Dünyadaki her gelişmeyi yönlendiren bir gizli örgüte dair oldukça kapsamlı bir inanç da olsa, Ay'a aslında hiç gidilmediğine dair çok daha dar kapsamlı bir inanç da olsa, bir grubun gizli ve kötücül amaçlarla çeşitli eylemler yürüttüğüne dair kanıta dayalı olmayan inançlara 'komplo teorisi' denmektedir."

Peki komplo teorilerine neden inanırız? Komplo teorilerine inanmak insanların bir zaafı mı, yoksa doğal bir özelliği mi? Sadece belli insanlar mı komplo teorilerine inanır? Son zamanlarda komplo teorilerinde bir artış var mı? Sonradan gerçek olduğu ortaya çıkmış komplo teorileri yok mu? Bilimsel teoriler ile komplo teorileri arasındaki farklar nelerdir? Komplo teorilerine karşı bağışıklık geliştirmemiz mümkün mü?

Sinan Alper ve Onurcan Yılmaz, komplo teorileri hakkında merak edilen tüm sorulara bu kitapta yanıt veriyorlar. Komplo teorilerine inanmamızın ardında yatan gerçekleri öğrendiğinizde insan psikolojisinin dinamiklerini çok daha farklı değerlendireceksiniz.



QR kodu okutunuz
Dijital fiyat etiketi
ISBN 978-625-6570-82-5
Sertifika no: 44919
9 786256 570825
Doğan Kitap